

Doktori (PhD) értekezés

**Életmód a Diósgyőr-vasgyári kolóniában
Néprajzi-antropológiai tanulmány**

Dobák Judit

Debreceni Egyetem

BTK

2008

Életmód a Diósgyőr-vasgyári kolóniában

Néprajzi-antropológiai tanulmány

Értekezés a doktori (Ph.D.) fokozat megszerzése érdekében
Néprajz tudományágban

Írta: Dobák Judit okleveles kulturális antropológia szakos bölcész

Készült a Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi doktori iskolája
(Néprajz programja) keretében

Témavezető: Dr.
(olvasható aláírás)

A doktori szigorlati bizottság:

elnök: Dr.
tagok: Dr.
Dr.

A doktori szigorlat időpontja: 200... .

Az értekezés bírálói:

Dr.
Dr.
Dr.

A bírálóbizottság:

elnök: Dr.
tagok: Dr.
Dr.
Dr.
Dr.

A nyilvános vita időpontja: 200... .

NYILATKOZAT

Én, Dobák Judit teljes felelősségem tudatában kijelentem, hogy a benyújtott értekezés a szerzői jog nemzetközi normáinak tiszteletbentartásával készült. Jelen értekezést korábban más intézményben nem nyújtottam be és azt nem utasították el.

Miskolc, 2008. augusztus 11.

.....
Dobák Judit

TARTALOMJEGYZÉK:

Doktori (PhD) értekezés	1
Nyilatkozat	3
Tartalomjegyzék:	4
I. Bevezető.....	5
II. Módszertan.....	15
Magyar nyelvű szakirodalom, források	15
Európai szakmai gondolkodás hatása a hazai munkásságkutatásra	24
Alkalmazott módszerek	32
III. Helyi társadalom	36
A Vasgyárat befogadó települések: Diósgyőr és Miskolc	36
Épített környezet	46
A kohászati ipar.....	76
Etnikai és vallási tagolódás a vasgyári kolóniában	99
IV. Mindennapi élet.....	120
Családi élet.....	120
Közösségi élet.....	135
Megélhetés.....	159
V. Összegzés	186
VI. Felhasznált irodalom.....	195
Melléklet	209

I. BEVEZETŐ

A Diósgyőr-vasgyári kolónia, kutatásom helyszíne, ma Miskolc egyik lakótelepe. A közel 140 éves kolónia a helyi vasgyártással párhuzamos épült ki. A nehézipar, azon belül is a vizsgált kohászat Észak-Magyarországon társadalmi folyamatokat generált, és itt addig ismeretlen életmódot teremtett. Tanulmányomban arra vállalkozom, hogy bemutatom a kialakult életmódok egyikét, a vasgyári kolóniában élő ipari munkásság életmódját.

Az 1996-ban elkezdett, több ütemben végzett kutatást elsősorban antropológiai munkának tartom, mind módszertanában, mind megközelítési módjában. Azzal együtt, hogy több diszciplína sajátosságát is magán hordozza, így a néprajz által használt terminológiát, a társadalomtörténet múltba visszatekintő nézőpontját, – az antropológián belül – a történeti antropológia történeti dimenzióit folyamatosan szem előtt tartó szemléletmódot, és sok esetben a szociológia kvantitatív módszertanát is magaménak vallom.

A kutatást alapkutatások közé sorolom, azért is mert lokálisan meghatározott munkásokról kevés tanulmány készült eddig, a vasgyári kolóniáról pedig még egyáltalán nem, több forrás először kerül bemutatásra. Másrészt a viszonylag kevés feltárt dokumentum egyelőre csak részleges elemzéseket tesz lehetővé, lévén az életmód jellemzőit csak a társadalom szövetébe ágyazva lehet értelmezni. És e lokális társadalomra vonatkozó adatok hiányosak.

Ezt a hiányt teljes mértékben nem tudtam pótolni. A fellelhető forrásokból homogén idősorokat létrehozni nem lehet. Ez több tölem független körülményből adódik. Az egyik ilyen a kolónia katonai és gazdasági stratégiai helyzete, amely a dokumentumok hozzáférhetőségét korlátozza. A gyárat fegyvergyártás céljára is létesítették, így az erre vonatkozó adatok sem az akkori sajtóban, sem később nem voltak nyilvánosak. Gazdasági meghatározottsága pedig az ország vasúthálózatához szükséges sín, valamint vasúti járművek alkatrészeinek gyártásában fogható meg, amelyet állami pénzből valósítottak meg, a gyár működésének történetében sokszor vitatott költségvetési elemekkel. A korai szűkszavú jelentéseket a második világháború után a politikai propaganda dokumentumainak mennyiségi növekedése követte, amelynek elemzése pedig az ideológiai tartalmaktól való megszabadításban jelent nehézséget.

A források hiányosságainak további oka a közigazgatási besorolás, a sok tekintetben önálló gyárterep Diósgyőr községhez tartozott. Ez nehezíti a népmozgalmak és a családi események követését.

Nem kizárólag a vasgyári kolónia tekintetében, hanem általánosan megjelenő probléma a munkásság körülhatárolásának kérdése (lásd később részletesebben), amely az összehasonlító statisztikai elemzéseket nehezíti.

Az elemzésben gondot jelentett a kolónia és a gyár elkülönítése. A kutatásom középpontjában egyértelműen a vasgyári kolóniában élők életmódja áll. Viszont a források többsége a vasgyár, későbbiekben a gépgyár egészére vonatkozik, sokszor a kolóniára lebonthatatlan adatokkal. A kolóniából való elvándorlás az 1960-as évekig nem volt jellemző. Addig a kolóniában kiutalt lakás volt az elérendő cél, és akinek sikerült lakáshoz jutnia, az igyekezett megőrizni ezt az állapotot. Így eddig az időszakig teljesen indokoltta vált a kolónia önálló kutatása. A hatvanas évektől azonban a gyár létszámának rohamos emelkedésével, a tulajdonviszonyok folyamatos alakulásával a kolónia szerkezete is jelentős átalakuláson ment át, amelynek az adatolása, illetve a források kutathatósága még várat magára. Tény, hogy ekkor is adott egy fizikai környezet, amely a körülhatárolást az elemzés szempontjából is indokoltta teszi. De a folyamatok gyors alakulása megkérdőjelezheti a fizikai határok figyelembevételét, és amennyiben az időszak életmódjának egészét akarjuk feltárni indokoltabb lehet a gyár dolgozóinak egészét tekinteni vizsgálati keretnek.

A hiányok ismeretében, a pótlásukat a meglévő adatok összevetésével, több forrástípus elegyítésével (egyházi anyakönyvek, sajtótermékek, iskolai naplók, vezetői iratok, levelezések és adatközlők visszaemlékezései, családi fotói felhasználásával), mégis megkísérlek a kolónia életéről komplex képet adni.

Disszertációm három nagyobb fejezetre tagolódik, azon belül alfejezetekben kerül kifejtésre a diósgyőr-vasgyári munkásság kutatása.

Az első fejezet két elkülöníthető alfejezetből áll, az elsőben összefoglalom a kutatás során alkalmazott módszereket, amelyet hangsúlyosnak vélek azért, mert egy kevésbé kutatott témáról van szó, így a módszertana is kevésbé publikált, a szakirodalom ritkán tér ki módszertani kérdésekre, és a megjelent tanulmányok ezen a téren kevés kapcsolódási ponttal bírnak. Nem unikális eljárásokat ismertetek, hanem a komplex megközelítésmód teszi szükségessé a módszerek összehangolását, és egymásra épülését is.

A fejezet további részében képet kívánok adni a munkássággal foglalkozó hazai és nemzetközi szakirodalomról.

A második nagyobb fejezetben arról a fizikai és társadalmi meghatározottságról szeretnék képet adni, amelybe ágyazódva ez a kolónia létrejött. Ezen belül négy, karakteresen elváló alfejezetben a helyi társadalom külső tényezőinek meghatározottságát szeretném ismertetni.

Az első alfejezetekben vizsgálom a két szomszédos település – Diósgyőr és Miskolc – szerepét, amely formálta az ide idegenként érkezőket, és amely időszakosan táplálta is a kolónia lakosságát.

A második alfejezetben a fizikai tér, az épített környezet kerül bemutatásra, amely országos szinten méretében és formai megoldásában is egyedülálló lakótelepet és ezáltal egyedülálló életformát hozott létre.

A harmadik alfejezetben a technológiatörténeten, a munkahelyi tagolódáson és a szakmai képzésen keresztül szeretném a kohászati ipart bemutatni. Ezt két szempontból tartom fontosnak: egyrészt az itt élők identitásában a szakmaismeret fontos elem, másrészt a kolónia kizárólag szakmai vonalon töltődött fel, a közösség létrejöttének alapja így a közös szaktudás, és a közös munkahely.

A fejezet záró alfejezete az ideáramló munkások etnikai összetételéről ad képet, valamint az ezzel összefüggésben lévő vallási tagozódásról, és a hitélet változásáról.

A harmadik nagyobb fejezetben a mindennapi élet kerül bemutatásra, a *Családi élet* a *Közösségi élet* és a *Megélhetés* vezérfonalán keresztül.

Az *Összegzés* után a mellékletekben a fejezetek felosztásának logikáját követve fotók, családi fényképek, dokumentumok, valamint az elemzést árnyaló adatok grafikus összefoglalása.

Hipotézisem szerint a Diósgyőr-vasgyári kolóniában élők közösségként vizsgálhatók.

Az itt élők a munkásság életmódján belül egyedi életstílust képviselnek, amelyet a kolónia kialakulásának körülményei meghatároztak. Ilyen körülménynek tartom azt, hogy a gyár és a kolónia állami tulajdonban volt és az állam tartotta fent. Valamint, hogy a helyi társadalom szakmai alapon, önkéntesen szerveződött. Az önellátásra törekvés erősítette a közösségi kohéziót.

A gyárhoz fűződő lojalitást nem az individuális szakmai elismerés, hanem a sokkal inkább családon keresztül érvényesülő szociális ellátások mértéke és színvonala biztosította.

Tömeges, tervezett, hierarchizált lakókörnyezet jött létre, amely segítette az egyént a helyi társadalom hierarchiájában való beilleszkedésbe, abban komfortérzetet találva alakította ki saját helyi társadalmán belül a munkásarisztokráciának nevezett réteget, amely máig mintaként szolgál a kolónia megmaradt közösségének. A vasgyári kolónia munkássága differenciált, az egyes rétegek létjogosultsága azonban a kolónián belül realizálódott, és külső kapcsolatok hiányában nem vált szélesebb társadalmi rétegbe integrálhatóvá. Így hiába mutat polgári értékeket, a későbbi középosztálynak csak kis részében válik alkotóelemévé.

A kolónia értékvesztése a történelmi tények ismeretében elkerülhetetlen volt, hiszen az őt létrehozó tényezők megszűntek: az állami szerepvállalás minimálisra redukálódott, az ipar és az ott szükséges szaktudás fölöslegessé vált, a meglévő szociális rendszer nem kötődik a helyi társadalomhoz.

Véleményem szerint az itt élők életmódjára nagyobb hatással volt Miskolc, mint nagyváros, mint a befogadó Diósgyőr közelsége.

Dolgozatom címének kialakításakor fejtörést okozott a kolónia lakóinak rövid, címbe megadható meghatározása. A dolgozat nagyrészt a kohászatban dolgozókkal, azok családjának életmódjával foglalkozik, így a munkások, munkásság, munkásosztály fogalmakkal lehet körülhatárolni azt a társadalmi egységet, amelyről az írás készült. De ki a munkás? Létezik-e, létezett-e munkásosztály? Hol vannak a határai, kik sorolhatók be, és kik azok, akik kívül esnek az osztály kategóriáján? Van-e munkásság? Ha igen hogyan dönthető el, kik alkotják?

A munka a latin „labor” kifejezésből származik, melynek jelentése megerőltető, megfeszítő munka, baj, alkalmatlanság, fáradság, szükség, inség, nyomorúság, csapás, kín¹. A munkásság mai értelemben használatos fogalma nyelvújításbeli képződmény a nagyon régi, szláv eredetű munka szóból, amely eredetileg szenvedést, gyötrelmet jelentett. R. Nagy József vizsgálataiban azt tapasztalta, hogy a megkérdezett munkások majd’ mindegyike pozitív viszonyulással nyilatkozott a munkáról, amely közel sem osztja a munka szó etimológiai jelentését, hiszen azt nem kínként, hanem szükséges,

¹ Finály Henrik: Latin nyelv szótára. <http://latin.oszk.hu/cgi-bin3/index.cgi?function=index>

ámde örömteli tevékenységként, sokan az élet értelmeként fogták fel.² Ezt az én vizsgálataim is megerősítik. Viszont megjelenik a *munka* szinonimájaként a *meló* szó, ami elsőre zsargonnak tűnik, de szövegkörnyezetben vizsgálva mindig a munkának azt a részét nevezték így, ami a kötelességvállaláshoz, a fizikai megterheléshez kapcsolódik, és olyankor sosem használták, amikor a munkáról elvontan, a munka általános felfogásáról beszéltek.

Magyarul a munka szónak nincsenek olyan alakváltozatai, mint az angol nyelvben a labour és a work szavak, bár mindkettő szó szerint munkaként fordítható, eltérő fogalmi hálót indukálnak. Heller Ágnes szerint a marxi „work” lényege a következő: Munka az, ami használati értéket termel mások számára. A munkaterméknek társadalmi szükségletet kell kielégítenie, és az előállításához társadalmilag szükséges munkaidőt kell megtestesítenie. A „labour” fogalmát többnyire az elidegenedett munkavégzés kategóriájának szinonimájaként használta, ahol elvonják a munkástól a termelésének tárgyát és termelési eszközeit. A „work” konkrét munkafolyamat, az osztálytársadalomban realizálódik, a labour pedig az a munka, amit a munkás szempontjából jelent.³ A vizsgált közösségben talán a „meló” és „munka” fogalompár közelíti meg leginkább azt a leválasztott tartalmat, amit a work és a labour egymástól elválasztott értéke jelent. Megfeleltetni nem lehet az angol szóhasználatnak, de a következetes megjelenése, alkalmazása többes értelmű tartományt hoz létre. A munka a vizsgált csoport életmódjának egy olyan eleme, amelyen keresztül az önmeghatározása alapul.

A munka fosztóképzővel ellátása is több a munka hiányánál: a *munkátlanság* a felsőbb osztályok elítélt kiváltsága, a *munkanélküliség* pedig az életben maradás rizikófaktora volt. A munka ezzel együtt válik az eredeti szónál többletes fogalommá, és csoportképző erővé.

A munkás az, aki a munkát végzi. Leggyakrabban a munkásnak a fizikai munkát végző embert tartották. A fogalom határainak bizonytalanságára utal a diósgyőri kohászatban is létező az előmunkás megnevezés, amely munkakört ma művezetőnek, gyártásvezetőnek hívnak, magas szintű szakmai tudás volt szükséges hozzá, de tevékenysége ugyanabban a környezetben valósult meg, mint a képzetlen fizikai munkásoké. (Egy ma élő gépészmérnök interjúalany, függetlenül attól, hogy nagyrészt

² R. Nagy József: *Munkáskolóniák kulturális antropológiai vizsgálata Északkelet-Magyarországon. Phd értekezés.* Debrecen, 2005. 44.o.

³ Heller Ágnes: *A mindennapi élet.* Akadémiai, Budapest, 1970. 96-97.o.

vezető beosztásban dolgozott, műszaki egyetemen is tartott órákat, „melóba” járt és magát munkásnak vallotta.) Fontos elem, hogy a munkát gépek segítségével, összetett munkafolyamatban végzik, a termelőeszközök tulajdonlása nélkül. A diósgyőri kohászatban, állami vállalat révén a termelőeszköz köztulajdonban volt, közvetve a munkásoké is, így a közvetett birtoklás megvalósult.

A munkás munkáját nagyrészt közösségben végzi, egymásrautaltságban, és a termelési fegyelem időben és a munkaszervezésben egyaránt kooperációt igényelt. Az ipari munkás jellemzően városi vagy városias környezetben, rendszerint szervezett építésű lakóhelyen élt (és él még ma is). A belső hierarchia a szakmán belül, a szakmai végzettség és a beosztás együttese mentén jelenítődött meg.

A munkás kifejezés negatív konnotációjának feloldására folyamatosan épült be a munkavállaló fogalom, amely a rendszerváltással, az „arbeitnehmer” német szó tükörfordításával alkottak⁴. Ez összemosta az összes olyan tevékenységet, amelyért a munkát végző bért, fizetséget kap. A munkavállaló jogi kategóriája a szimbolikus hierarchikus viszonyokat enyhíti, önkéntességet és kölcsönösséget feltételez. A szó mögöttes tartalma azonban nem alkalmas az általam vizsgált munkásságra, mert azt a többlettartalmat veszíti el, amivel a közösség öndefiníciója kialakult.

Pethő László hívja fel a figyelmet a munkásság definíciójának hiátusaira⁵, amely nem csak a szocializmus éveiben elhasznált szóhasználatra igaz, hanem a rendszerváltást követő társadalomtudományi terminológiákra is. Sok esetben a kutatók kikerülik, körülírják azt a réteget, amely a vizsgálatuk idején jórészt már munka nélkül, a nagyipar felszámolását követő deprivált állapotú közösségekben él.

Böhm Antal szerint a munkásosztály fogalmáról az 1960-as években robbant ki a legnagyobb vita. Ennek eredményeként párthatározat született a munkásosztály fogalmáról, amelybe minden fizikai dolgozót, így a mezőgazdaságban dolgozókat is munkásstátuszba soroltak. Ez azt eredményezte, hogy az ipari munkásságnál sokkal nagyobb osztályt kreáltak, ezzel egy erősebb munkásosztályt tudtak felmutatni.⁶ A szocialista munkásosztálynak a legfőbb jellemvonásai az alábbiakban látták: a termelőeszközt az államon keresztül birtokolja és magas fokát képviselő része gépi

⁴ Pethő László: A rendszerváltás óta folyó munkáskutatások néhány eredményéről. in Horváth Sándor – Pethő László – Tóth Eszter Zsófia (szerk.): *Munkástörténet – munkásantropológia*. Budapest, 2003, Napvilág Kiadó, 198.o

⁵ uo. 197-199.o

⁶ Böhm Antal: A munkásosztály felemelkedése és széthullása. In. Böhm Antal: *A XX. századi magyar társadalom*. Korona, Budapest, 1999. 33.o.

termelés keretei között végzi termelő munkáját. Munkájából él, és eszerint jut jövedelemhez, amely a megtermelt javak mennyiségétől függ.⁷

Gyáni Gábor széles munkásfogalommal dolgozik írásaiban⁸. A városi munkásság terminus technicus felöleli az összes nem mezőgazdasági szektor és foglalkozási ág ún. egyéb segédszemélyzetét. Szerinte mindez azért kíván külön kiemelés, mert a munkásság kifejezés alatt leggyakrabban értett ipari proletariátus egyenrangú szereplője a szolgáltatás munkástömege is, amely integráns része a városi proletariátusnak. Így ő a két csoportot együtt vizsgálja. Gyáni a városi, vidéki megkülönböztetésre is felhívja a figyelmet. Vidéki alatt a községi-falusi és a megyei jogú városi illetőségű csoportot érti, amibe nem tartozik bele a törvényhatósági jogú városi népesség.⁹

Valuch Tibor az ipari munkás fogalma helyett célszerűbbnek látja a városi munkásság fogalmát alkalmazni, amibe beleérti a kereskedelmi, közlekedési és szolgáltatási ágazatokban foglalkoztatott fizikai munkavállalókat is. Ellentmondásként leírja, hogy a fogalom nem teljesen alkalmazható azon rétegre, ahol a munkások csak a munkavégzés okán kötődik a városhoz, de közben falvakban lakik.¹⁰

R. Nagy József falusi kolóniákban végzett kutatásában azt írja, hogy a falu, mint lakóhely alapvetően meghatározza a benne lakó munkás életmódját. Egyrészt lezárja mozgási lehetőségeit, korlátozza életmódját, életkörülményeit, s egyben fejletlenebb infrastruktúrája miatt konzerválja az életmód paraszti elemeit. A falusi életmódból adódik a városi munkásságénál alacsonyabb kulturális szint, társadalmi aktivitás.¹¹

A témával foglalkozó írások vidékinek mondják a diósgyőri ipari munkásságot, és csak Nagy-Miskolc létrejöttével kerül a városi munkásság definíciójába az általam vizsgált csoport. A vasgyári kolóniát megkülönböztetem a *falusi* munkáskolóniáktól, amely alatt főleg a bányászat mentén kialakult jóval kisebb számú lakókörnyezetek lakóit értem. Amely bár létrejöttének módjával számos szálon párhuzamot mutat a városi kolóniával, mégis az azt körülvevő környezet falusias jellege miatt falusi kolóniák gyűjtőfogalom alatt beszélek róla.

⁷ Böhm Antal: *A munkásosztály felemelkedése...* 33.o.

⁸ Gyáni Gábor: Migráció és mobilitás: a városi munkásság szerkezete a két világháború között. In: Gyáni Gábor (szerk.): *Magyarország társadalomtörténete II. 1920-1944.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1995. 157-165.o.

⁹ uo. 160.o.

¹⁰ Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében.* Osiris, Budapest, 2002. 213-214.o.

¹¹ R. Nagy József: *Munkáskolóniák...* 30.o.

Az írásban igyekeztem következetesen használni a jelzőket, annyi különbséggel, hogy a Diósgyőr-vasgyári munkástelepet, mivel jórészt városi jellemzőkkel bír mind életmódjában, mind létszámában, *városi* kolóniának nevezem. Megkülönböztetve ezzel a *nagyvárosi* munkásságot, ezalatt jórészt a budapesti munkásságot értve, mert megglátásom szerint a két csoport több tekintetben eltérő életmódot és stratégiákat mutat. Egyrészt mert a lakhatás a zárt kolóniában determinált folyamatokat okozott és éppen ezért a lakáshelyzet, lakáshasználat és az ingatlan tulajdonviszonyának vizsgálata szűk tartományban mozog. Másrészt a gyár állami tulajdonából adódóan nem jelent meg a tőkessel szembeni ellenállás, így a szerveződés, szervezkedések is egészen más motivációk mentén haladtak, jórészt a megélhetési viszonyok teljesítésének követelésében kimerült.

A definíció képlékenysége azonban nem a kutatók felkészületlenségéből adódik, bár a kutatások csekély száma következményeként a témához kapcsolódó szakmai diskurzusok is erős hiátusokat mutatnak.

Az is jellemző, hogy az a réteg, amelyre a definíciót szeretnénk megalkotni nem járult hozzá érdemben saját csoportjának ideológiamentes leírásához, elemzéséhez. Kevés olyan társadalmi produktum született, amelyen keresztül saját magát megnevezte volna.

A címben életmód leírására vállalkozom, ezért fontosnak érzem ennek körülhatárolását, tudományos szóhasználat rövid, a témához kapcsolódó összefoglalóját megadni. A néprajztudomány keveset foglalkozik az életmód fogalmával, az anyagi kultúrán belül, gyűjtőfogalomként ide sorolja az építészet, a lakáskultúra, a táplálkozáskultúra, az öltözködés kategóriáit. A *Magyar Néprajz* harmadik, *Életmód* című kötete is bizonytalan kapaszkodókat ad az életmód vizsgálatához¹²

A leggyakrabban használt, és legtöbbet citált definíciót Losonczi Ágnes szociológus adta: „Az emberi életmód a társadalmi feltételek között létrejött viszonyok, kialakult életlehetőségek cselekvési rendszerré válása, a cselekvések megformálása és stilizálása.”¹³ A fogalom összetettsége okán szükséges olyan elemekre bontani, ami a vizsgálódást lehetővé teszi. Így Losonczi Ágnes szerint életmódban azt keressük, hogy

¹² . „A parasztember hagyományos életmódját, közvetlen környezetét ismerhetjük meg: a települést, amelyen élt, az épületeket, amelyekben lakott, terményeit, állatait tartotta, azt a módot, ahogy lakását berendezte. Életnívójáról, életkörülményeiről árulkodott az is, hogy hogyan táplálkozott, miként öltözködött.” - Balassa Iván: Előszó. In Balassa Iván (főszerk.): *Magyar Néprajz IV. Anyagi kultúra 3. Életmód.* 6.o.

¹³ Losonczi Ágnes : *Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben.* Gondolat, Budapest, 1977. 19.o.

mi az, ami a lét fenntartásának kényszeréből, a társadalom által nyújtott lehetőségekből és a társadalom által hagyott egyéni képességekből és milyen egyéni szükségletekből tevődik össze. Hogyan éli, és szervezi viszonyait az ember, hogyan gazdálkodik önmagával és idejével, hogyan magyarázza mindezt önmagának, és milyen aktivitással teljesíti, hogyan módosítja, formálja az életét.¹⁴

Az életkörülmény az egyik olyan fontos tényező, amelyet a szerzők - bár különböző determinisztikus erővel bíróként, de – minden esetben meghatározónak vélnék. Az életmód kutatások többsége abban is egyetért, hogy az életmegnyilvánulások komplexek, valamint, hogy az életmódhoz tartozó tevékenységek hierarchizáltak, és ritmikusan ismétlődnek.¹⁵

Losonczy szerint azonos életlehetőségek és társadalmi keretek között különböző életmódtípusok kialakulása lehetséges. Korábban Max Weber¹⁶ az életmódtípushoz státuscsoportokat is megjelöl, akik kialakítják a maguk szimbólumrendszerét, amellyel és amelynek alapján megkülönböztetik magukat az összes többi csoporttól. A státuscsoport azonban az marxi osztályfelfogás szerinti tagolásban értelmezhető. Hasonló tartalommal Utasi Ágnes az életstílust nevezi meg az életmódon belüli kategóriaként: „az életstílus az adott életfeltételek keretében viszonylagos szabadsággal megválasztott preferenciák sajátos paradigmája, csoportra jellemző konfigurációja”.¹⁷

Utasi az életmódon belül tehát a determinált szükségletek kielégítésének csoportonként eltéréseinek lehetőségét életformának, míg a választható szükségletkielégítés csoportmeghatározottságát életstílusnak, ennek individuális szintjét életminőségnek nevezi.¹⁸

A fogalomhasználat eltéréseinek megértéséhez a történeti dimenziót is be kell hoznunk. Ha csak a magyar történeti életmódtípusokat tekintjük végig, a 20. században olyan mérvű átalakuláson mentek keresztül, amely egyetlen fogalmi bázissal nehezen leírható. Az arisztokrácia és az alatta rétegződő nemesi rendnek a „munkátlanság privilégiuma”¹⁹ egyre szűkülő körben adatott meg, és bár a foglalkozások hierarchiában betöltött szerepben is tökéletesen érzékelt lehetett a csoporttartozás szimbolikáját, egyre inkább a fogyasztásban érhető tetten a csoportok közötti alapvető különbség és nem a „munka

¹⁴ Losonczy Ágnes : *Az életmód...* 32-34.o.

¹⁵ Utasi Ágnes: *Életstílus – csoportok, fogyasztási preferenciák*. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest, 1984. 17.o.

¹⁶ Max Weber: Az uralom szociológiája. In *Gazdaság és társadalom*. Budapest, Közgazdasági és. Jogi Könyvkiadó, 1967.258.o.

¹⁷ Utasi Ágnes: *Életstílus...* 16.o.

¹⁸ uo. 18-19.o.

piszka és a munkátlanság érdeme”²⁰ opposícióban. Semmiképp sem szeretnék eltévedni az életmódtípusok leírásában, de fontosnak tartom jelezni, azt, hogy a társadalmi csoport, amelyet munkásságnak nevezek a szövegben végig, az elmúlt közel 150 évben nagyon sokat változott, és éppen ezért nem csupán az életmód, hanem a köré szervezett fogalmakkal lehet csak leírni, jellemezni.

A munkásság életmódjának leírásánál Losonczy Ágnes definícióját használom, éppen ezért az egyes fejezetekben sorra kitérek a társadalom által meghatározott keretekre, a fizikai és tárgyi környezetre, az ismétlődő és hagyományozódó életmegnyilvánulásokra, valamint a szimbolikus csoportképzésre is, szokásokra, kapcsolatrendszerekre, fogyasztásra. Az életmódon belül a fent leírtak szerint az életstílust tartom fontos fogalomként használni, amellyel véleményem szerint a vasgyári kolóniában élők elhelyezhetők a magyarországi munkáséletmód szövetén.

A tanulmányban célul tűztem ki, hogy a Diósgyőr-vasgyári kolóniáról egy komplex képet adjak. Fontosnak tartom a munkásság kutatását több szempontból is. Egyik ilyen szempont az értékmentés, hiszen ma még élnek azok az adatközlők, akik személyes emlékeikkel hozzájárulnak a múlt értelmezésének lehetőségéhez, ezen a kevésbé kutatott területen. Másrészt vallom azt, hogy a jelenünk és a jövőnk függ attól, hogy a múltunkkal hogyan tudunk számot vetni. Észak-Magyarország számos olyan társadalmi problémával küzd amelynek egyik összetevője a nagyipar, és ezen belül a vizsgálat tárgyát képező kohászat szétesése.

Kutatásomat az alapkutatások közé sorolom, amely a közvetlen alkalmazhatóságtól még távol áll. A hasonló kutatások eredményei azonban fontosak ahhoz, hogy a meglévő társadalmi feszültségekre megoldást keressünk.

Tanulmányommal az értékmentéshez és az itt élők megítéléséhez egy árnyaltabb kép adásával szeretnék hozzájárulni.

¹⁹ Losonczy Ágnes : *Az életmód...* 87.o.

²⁰ Losonczy Ágnes : *Az életmód...* 87.o.

II. MÓDSZERTAN

MAGYAR NYELVŰ SZAKIRODALOM, FORRÁSOK

Az utóbbi években a egyre több, a munkássággal foglalkozó írás jelent meg, de számuk még kevés, főleg ha összehasonlítjuk más társadalmi rétegeket bemutató irodalom súlyával. A szakirodalomban jelentkező súlyponteltolódásokat érzékletesen példázza az, hogy a *Magyar Néprajz* sorozatának *Társadalom* című kötete, csak 2000-ben jelent meg. Számunkra ez azért fontos, mert először szerepel összefoglaló akadémiai szintű munkában a munkásság, a városi munkásság kutatási eredményeinek bemutatása. Addig jórészt gyűjteményes munkák kisebb cikkei jelentették a téma szakirodalmi keretét. (Természetesen ez utóbbi sem lebecsülendő!)

A témával foglalkozó szakirodalmat célszerűnek tartom ketté bontani. Azért tartom fontosnak a megkülönböztetést, mert az egyes irodalmakkal szemben eltérőek az elvárások. Az első csoportban azok a munkák szerepelnek, amelyek szélesebb felvetésekkel, de a munkásság kutatásával tudományos igénnyel foglalkoznak. Ez a szakirodalom jórészt a néprajz, a szociológia, újabban a kulturális antropológia és a történelem, ezen belül is politikatörténeti, társadalomtörténeti, technikátörténeti munkák tudományterületén születnek.

A munkásság kutatástörténetének összefoglalásával Magyarországon *Ipari táj*²¹, *Az ipari munkásság néprajzi kutatása Magyarországon és Európában*²², és *Az ipari munkásság*²³ címen megjelent írásaiban Paládi-Kovács Attila foglalkozott.

A témám szempontjából fontos szakirodalmakat R.Nagy József sorakoztatta fel disszertációjában²⁴, amelyben észak-magyarországi munkáskolóniákkal foglalkozik.

A szakirodalmakat az alacsony számuk mellett módszertani és behatárolásbeli bizonytalanságok is jellemzik. Addig míg például a parasztság vagy a polgárság életmódjának kialakult, megvitatott, konszenzuson alapuló kutatómódszertana van, valamint az ezzel foglalkozó munkák tematikus felépítése szakmai közmegegyezésen alapszik, addig a munkásság kutatásánál a téma körülhatárolása is bizonytalanságokat

²¹ Paládi-Kovács Attila: *Ipari táj*. Akadémiai, Budapest, 2007.

²² Paládi-Kovács Attila: *Az ipari munkásság néprajzi kutatása Magyarországon és Európában*. In: Horváth Sándor-Pethő László- Tóth Eszter Zsófia: *Munkástörténet- munkásantropológia*. Napvilág, Budapest, 2003. 26-35.;

²³ Paládi-Kovács Attila: *Az ipari munkásság*. In: Paládi-Kovács Attila (szerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. MTA, Budapest, 2000. 239-309.o.

²⁴ R. Nagy József: *Munkáskolóniák...* 13-26.o.

hordoz. Ki a munkás? Kérdezi több, e témával foglalkozó szerző munkája elején. A hazai és nemzetközi szakirodalomban széles skálán mozog a munkás, a munkásság, a munkásosztály fogalmi behatárolása.

R. Nagy szerint²⁵ a néprajztudomány figyelmét a bányászok azért keltették fel elsőként, mert már a 19. század végére jelentős tradícióval rendelkeztek. Így meg kell említeni Orbán Balázs a Székelyföld leírásában bányásztelepeket ismertet²⁶. Jankó János pedig a bányászok szaknyelvét írja le²⁷.

A munkásokkal, kiváltképp a kohásokkal elsősorban természettudományos érdeklődésű fórumok foglalkoznak, így a *Bányászati és Kohászati Lapok*, valamint a *Magyar Mérnök- és Építészeti Egylet Közlönye* jelentet meg gondolatokat, ismertetőket az életmódra vonatkozóan. Ez utóbbi fórumon Meissner Alajos nyugalmazott MÁV tiszt utazott el több európai, de Európán kívüli országok munkáskolóniájába is, amelynek építészeti és helyenként életmódbeli kérdéseiről is hírt ad.²⁸

A századforduló szakirodalma az akkor erősödő bérharcokban merül ki. Érvek és ellenérvek egymásnak feszülését olvashatjuk a tekintetben, hogy a munkások bér és munkakörülmény javítását célzó törekvéseik mennyiben indokoltak. Ehhez némi támpontot adnak a gyárak vezetése, vagy egy-egy műszaki vezetője által írt jelentések, éves jelentések, amelyekben a létszámot, a munkásjólétre fordított összegeket követni lehet. Ilyen munka Pitroff Kálmán kohászati főmérnök²⁹, vagy Méhely Kálmán igazgató írása.³⁰ vagy a diósgyőri gyár esetében az 1910-ben kiadott gyártörténeti összefoglaló.³¹

A munkásszociográfiai századfordulós műhelymunkája jellemzően termelési adatokat, létszámadatokat, gazdasági mutatókat publikálnak.³² A felvetések egy-egy szerző erejéig nagyobb lendületet kapnak. Egyik ilyen Braun Róbert szociológus *Husadik*

²⁵ R. Nagy József: *Munkáskolóniák...* 13.o.

²⁶ Orbán Balázs: *A székelyföld.* (Válogatás), Európa Könyvkiadó, Budapest, 1985. 373-403.o.

²⁷ Jankó János: *Torda, Aranyosszék, Toroczkó magyar (székely) népe.* Magyar Földrajzi Társaság, Budapest, 1893.

²⁸ Meissner Alajos: *Észak-amerikai kisebb lakóházak és munkáslakások.* MMÉEK. 1895. 300-304.o.; *Tokio munkáslakásai.* MMÉEK. 1893. 312-316.o.; *Munkáslakások Lüttichben és környékén.* MMÉEK. 1894. 266-270.o.; *Munkáslakások Párizs környékén.* MMÉEK. 1898. 19-21.o.; *A londoni munkásosztály lakóházai.* MMÉEK. 1887. 366-372.o.; *Olcsó munkáslakásokat építő társulat Havre-ban.* MMÉEK. 1893. 350-353.o.; *Munkáslakások Marseille-ben.* MMÉEK. 1898. 51-54.o.; *Fiume munkástelepei.* MMÉEK. 1892. 51-54.o.; *Délmagyarországi csángótelepek.* MMÉEK. 1891. 277-278.o.; *A diósgyőri vasgyár munkástelepe.* MMÉEK. 1889. 374.o.

²⁹ Pitroff Kálmán: *Munkás jóléti intézmények.* Diósgyőr-Gyártelep, (k.n.), 1906, 1-111.o.

³⁰ Méhely Kálmán: *A munkáskérdés lényege.* Budapest, (k.n.), 1916.

³¹ (sz.n.): *A diósgyőri m. kir.vas- és aczélgár története (1765-1910).* Szelényi és Társa Könyvnyomdája, Miskolc, 1910.

³² Somogyi Manó: *Az Óbudai Hajógyár munkásainak helyzete. És Gyárfelügyelet és munkásviszonyok hazánkban.* In. Somogyi Manó: *Szociálpolitikai tanulmányok.* (k.n.), Budapest, 1900, 71-115.o.

Század folyóiratban megjelent írása: *Adatok a vidéki munkásság életéhez*.³³ Az eseti kutatások azonban az első világháborúig nem tudtak egy rendszerbe, szakmai közegbe rendeződni. Száz év távlatából úgy tűnik, hogy egyéni érdeklődések mentén alakult ki a munkássággal foglalkozó terület, de intézményesülni nem tudott, így a szakma belső ellenőrzése sem terjedt ki rá.

Az első világháború és a Tanácsköztársaság történelmi eseményei és azok következményei miatt az 1930-as évekig nem tudunk érdemleges, a munkássággal foglalkozó kutatásról. A 30-as években Rézler Gyula kezdett el írásokat közölni, és maga mellé gyűjteni egy kisebb kutatócsoportot, akik tudományos alapossággal kezdtek neki a munkásság vizsgálatának.³⁴ A *Gondolat* című folyóirat adott helyt a publikációknak, amelyben Molnár Erik is közölte írásait. R. Nagy szerint Molnár munkáinak nagy erénye, hogy túl tudott lépni a század eleji kutatások hiányosságain, és szakított a munkásságot egységes osztályként kezelő szemlélettel.³⁵ Rézler munkacsoportja Magyar Ipari Munkatudományi Intézet néven 1943-ban alakult meg, de kibontakozni nem tudott.³⁶, ebből az időszakból azonban megszületett a módszertani modellnek³⁷ is tartott *Egy magyar textilgyár munkástársadalma*³⁸ című monográfia.

Ebbe az időszakba, bár nem ebbe a csoportba sorolható Földes Ferenc *A Munkásság kulturális helyzete Magyarországon*³⁹ című munkája, amelyet Paládi-Kovács távlatos elemzésnek, időtálló munkásszociográfiának nevez.⁴⁰

A két világháború között Szabó Zoltán *Cifra nyomorúság*⁴¹ című munkája foglalkozik még az észak-magyarországi munkásokkal. Sajnálatomra a vasgyári kolóniában feltehetően nagyon rövid látogatást tehetett a szerző, Diósgyőrrel viszonylag keveset foglalkozik, és ez a kép is vitatható, viszont Miskolc egyéb telepéről és Ózdról nagyon érzékletes képet fest.

³³ Braun Róbert: *Adatok a vidéki munkásság életéhez*. Huszadik Század, 1909. I. kötet, 513-527.o.

³⁴ Rézler Gyula: A magyar gyári munkásság In Rézler Gyula (szerk.): *Magyar gyári munkásság. Szociális helyzetkép*. Közgazdasági Könyvtár XXIV. kötet. Magyar Közgazdasági Társaság, Budapest, 1940, 7-47.o. és Rézler Gyula: A magyar nagyipari munkásság kialakulása 1867-1914. in Litván György (szerk.): *Magyar munkásszociográfiák 1888-1945*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1974.

³⁵ R. Nagy József: *Munkáskolóniák...* 17.o.

³⁶ Litván György (szerk.): *Magyar munkásszociográfiák 1888-1945*. Kossuth, Budapest, 1974. 10.o.

³⁷ R. Nagy József: *Munkáskolóniák...* 18.o.

³⁸ Rézler Gyula: *Egy magyar textilgyár munkástársadalma*. Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda Rt., Pécs, 1943.

³⁹ Földes Ferenc: *A munkásság kulturális helyzete Magyarországon*. Budapest, Cserépfalvi Kiadás, 1941.

⁴⁰ Paládi-Kovács Attila: *Az ipari munkásság...* 240.o.

⁴¹ Szabó Zoltán: *A tardi helyzet – Cifra nyomorúság*. (facsimile) Akadémiai –Kossuth - Magvető, Budapest, 1986. 152-159.o.

Hogy a munkásság kutatását miért hanyagolták a társadalomtudományokkal foglalkozó szakemberek, annak néhány okát már láttuk. Az eddig ismertetett szerzők a kutató szerepét ebben nem hangsúlyozzák. Az átpolitizált kutatási területek, így a „munkásosztály” vizsgálata is az alacsony presztízsű témák közé tartozott, és tartozik a mai napig. Feltételezésem szerint ennek okát részben maguknak a kutatóknak a származása is okozza, tudván hogy akadémiai illetve bölcséleti pályákra olyan rétegből kerültek, akik maguk sem szimpatizáltak a munkássággal, vagy a munkásosztállyal. A világháborút követő évek szakmai átpolitizáltsága pedig az eddig kevés szimpátiával bírót végleg eltántorította, az újonnan érkezők közül pedig azokat vonzotta, akik kötelezően részeivé váltak a szocialista propaganda alakításának.

Változás csak a hetvenes években érezhető, ott is leginkább a szociológia terén, amikor egyre több módszertani és elemzésbeli alapossággal bíró, üzemegységekben, nagy adatfelvétellel dolgozó munka megjelenik. A helyi kohászatban dolgozók életkörülményeiről Lehoczky Alfréd közöl⁴², jórészt számszerűsített adatokat. Munkájában ideológiától távol tartja a kutatás eredményeit, függetlenül attól, hogy a miskolci Nehézipari Műszaki Egyetem Marxizmus-Leninizmus Tanszékének vezetője volt. Országos viszonylatban pedig Gelléri Péter⁴³, Böhm Antal⁴⁴, Kemény István⁴⁵, Tóth Pál⁴⁶, H.Sas Judit⁴⁷, Hankiss Elemér⁴⁸, Losonczy Ágnes⁴⁹ munkáit kell megemlíteni.

Paládi-Kovács négy nagyobb korszakra osztja a munkáshagyományok és a munkásfolklór kutatását. Az első szakaszt, az 1867-1947 közötti kutatási időszakot az ösztönös adatgyűjtésnek nevezi. 1947-61 közötti tevékenységet az ELTE Folklór Tanszékének munkájához köti, ahol Dégh Linda, Ortutay Gyula, Dömötör Tekla, Katona Imre és Nagy Dezső munkáját ismerteti, akik a munkásság néprajzi

⁴² Dr Lehoczky Alfréd: *Az ipari dolgozók kiemelt rétegeinek jellemzői Miskolc két nagyipari üzemében.* Művészeti és Propaganda Iroda, Miskolc, 1978. (Kézirat)

⁴³ Gelléri Péter: *A vándorló munkások.* Pszichológia a gyakorlatban 32. Akadémiai, Budapest, 1977.

⁴⁴ Böhm Antal – Pál László: *Bejáró munkások. Műhelytanulmány.* MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet, Budapest, 1979. És Böhm Antal – Pál László: *Társadalmunk ingázói – az ingázók társadalma.* MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet – Kossuth, Budapest, 1985.

⁴⁵ Kemény István: *Velük nevelkedett a gép. Magyar munkások a hetvenes évek elején.* VITA, Budapest, 1990.

⁴⁶ Tóth Pál: A borsodi gyáripárban dolgozók lakásviszonyai. *Szociológia*, 1974. 1. szám, 33-48.o.; *Miskolc város társadalmi és urbanisztikai szerkezete.* NME MLT Szociológiai Kutatócsoportja, Miskolc, 1978.; *Társadalmi kapcsolatok szerveződése és típusai a lakótelepeken.* NME MLT Szociológiai Kutatócsoportja, Miskolc, 1978.

⁴⁷ H.Sas Judit: *Életmód és család. Az emberi viszonyok alakulása a családban.* Akadémiai, Budapest, 1976.

⁴⁸ Hankiss Elemér: *Értékszociológiai kísérlet. Az ipari dolgozók néhány rétegének értékrendjéről.* Népművelési Propaganda Iroda, Budapest, é.n. (1975 körül)

vizsgálatának alapjait teremtették meg. De ez a munka 1956-tól '61-ig teljesen leállt. 1961-68 között jórészt olyan semlegese témákkal foglalkoztak a folklóron belül, amivel nem sérültek érdekek. Ennek eredményeként született meg a *Parasztaldaltól a munkásdalig*⁵⁰ című kötet. Az 1968-88-as időszakban megalakult a Munkásmozgalmi Múzeum, de Paládi-Kovács szerint ez tágabb szakmai figyelmet nem kapott. A rendszerváltást követő években is csak eseti jelleggel jelentek meg tanulmányok a tárgykörből, 2000-ben jelent meg a már fent említett *Társadalom* című kötet, amelyben külön fejezetet szenteltek a városi munkásságnak.⁵¹

Kronológiailag is ide sorolható, hiszen az ezredforduló környékén jelentek meg, de a témám szempontjából is kiemelendő a munkáskolóniákkal foglalkozó írások megjelenése. Körmöczy Katalin⁵², Berey Katalin⁵³ a Wekerle telepről, Gergely Katalin⁵⁴ a Százados úti kislakásos telepről, Peterdi Vera⁵⁵ a MÁVAG kolóniáiról, Sz. Bányai Irén a gázgyári kolóniáról, Fűrészné Molnár Anikó⁵⁶ a tatabányai, Olajos Csaba⁵⁷ a Diósgyőr-vasgyári, Csontos Györgyi és Vass Tibor⁵⁸ pedig az ózdi munkáskolóniákról írt tanulmányt. Ezen munkáskolóniák vizsgálata nagyrészt műemlékvédelmi, ipari örökségvédelmi és megőrzési, dokumentálási felvetésekből indult.

A történeti néprajz, a társadalomtörténet, a történeti antropológia a 70-es, 80-as években az „alulélők” történetének vizsgálatával egészen új megközelítésekkel jelenik meg, és többek közt a munkáskutatások lendületét hozza magával. A történeti szemléletmód a brit történetírásban ekkor már sok vitán túl van, Magyarországon a 80-as évek első éveiben teremti meg azt a mezőt, ahol kutatók érdeklődése a munkások felé fordul. Hofer Tamás⁵⁹, Klaniczay Gábor⁶⁰, Voigt Vilmos⁶¹, Sárkány Mihály⁶², Niedermüller

⁴⁹ Losonczy Ágnes: *Az életmód...*

⁵⁰ Katona Imre – Maróthy János – Szatmári Antal (szerk.): *A parasztaldaltól a munkásdalig*. Akadémiai, Budapest, 1968.

⁵¹ Paládi-Kovács Attila: *Az ipari munkásság néprajzi kutatása...* 26-28.

⁵² Körmöczy Katalin: A fővárosi lakáshelyzet és a „Wekerle” állami munkáslak telep (1908-1945). I. rész. 1980, *Folia Historica*, 8. sz., 123-167.o.; II. rész. 1981, *Folia Historica*, 9. sz., 191-248.o.

⁵³ Berey Katalin: Hogyan épült a Wekerle-telep? *Honismeret*, 1982/5. sz., 46-47.o.

⁵⁴ Gergely Katalin: A Százados úti kislakásos telep és lakói (1910-1985). *Honismeret*, 1987/6. sz. 30-33.o.

⁵⁵ Peterdi Vera: A MÁVAG kolóniái (1869-1985). in Bencze Géza (szerk.): *Tanulmányok a MÁVAG történetéből*. Budapest, 1989, 209-233.o

⁵⁶ Fűrészné Molnár Anikó: Lakáshelyzet, otthonkultúra az ipartelepeken. in Somorjai József (szerk.): *Tatabánya 45 éve város*. Tudományos füzetek 7., Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Múzeumainak Igazgatósága Tata, 1992. 87-98.o.

⁵⁷ Olajos Csaba: *A Diósgyőr-vasgyári kolónia*. B.-A.-Z. Megyei Levéltár, Miskolc, 1998.

⁵⁸ Csontos Györgyi – Vass Tibor: *Ózdi munkáskolóniák*. Kráter, Pomáz, 2001.

⁵⁹ Hofer Tamás: Történeti fordulat az európai etnológiában. In Hofer Tamás (szerk.): *Történeti antropológia*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatócsoport, 1984. 61-72.o.

⁶⁰ . Klaniczay Gábor: A történeti antropológia tárgya, módszerei és első eredményei. In Hofer Tamás (szerk.): *Történeti antropológia*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatócsoport, 1984. 23-60.o.

Péter⁶³ a történeti antropológia tudománytörténeti vonatkoztatási pontjainak elhelyezésével teremti meg hazánkban ennek elméleti háttérét. Amelyen elindulva munkástörténeti kutatásokba kezdenek fiatal történészek. Például Horváth Sándor⁶⁴ és Tóth Eszter Zsófia⁶⁵ mikrotörténet, hétköznapi története és városantropológia – megközelítésmódokkal jelölik ki kereteiket.

A rendszerváltás utáni években a települések saját identitásuk keresésében sorra nyúltak vissza történelmi hagyományaikhoz, amelyhez ekkorra már vállalhatóan hozzátartozott az ipari létesítmények körül kialakult társadalmi csoport, épített környezet és a technológia vizsgálata. Ez némi reményt ad arra, hogy a helyi ösztönzésekkel és az ideológiai nyomás megszűnésével a terület szélesebb szakmai érdeklődést váltson ki. Már csak azért is, mert a jelenkori társadalmi problémák megértéséhez és kezeléséhez ezekre a kutatásokra szükség lenne. Különösen igaz ez azokon a területeken, ahol nagyipar döntő szerepet töltött be mind a gazdaság, mind a társadalomtörténetben. Fontos megemlíteni Bódy Zsombor⁶⁶ esettanulmányait a témában, aki Ö. Kovács Józseffel közös szerkesztésű könyvben⁶⁷ a társadalomtörténet kereteibe integrálják a munkássággal foglalkozó írásokat.

Másik főbb csoportban a helytörténeti munkákat és az üzemek, gyárak, ebben is kiemelten a vasgyártással foglalkozó tanulmányokat sorolom. Ez az irodalom területét tekintve már sokkal szerteágazóbb, hiszen a vasgyári identitással szorosan összefüggő „krónikási kényszer” számos olyan forrást szült, amelyek sokszor egyetlen tudományterülethez sem sorolhatók, mégis jól alkalmazhatók a téma körüljárásában. Ilyen irodalmak a vezetők visszaemlékezései, közölt interjúi, forrásgyűjtemények, üzemtörténeti munkák, önjelölt helytörténészek írásai valamint a különböző műszaki tudományterületet művelők történeti jellegű összefoglalásai. Ez utóbbi csoport munkái a szövegek felhasználásában nagyobb odafigyelést igényelnek, mert az adatok közlése

⁶¹ Voigt Vilmos: Történeti folklorisztika és történeti antropológia. In Hofer Tamás (szerk.): *Történeti antropológia*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatócsoport, 1984. 73-86.o.

⁶² Sárkány Mihály: Gazdaság és kultúra: a parasztság mint kutatási dilemma. In Hofer Tamás (szerk.): *Történeti antropológia*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatócsoport, 1984. 87-96.o.

⁶³ Niedermüller Péter: Városi antropológia: történeti megközelítések. In Hofer Tamás (szerk.): *Történeti antropológia*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatócsoport, 1984. 97-108.o.

⁶⁴ Horváth Sándor: *A városi lakosság életformája az ötvenes években. A mindennapok története Székesfehérváron. PhD értekezés*, ELTE, Budapest, 2002.

⁶⁵ Tóth Eszter Zsófia: *"Puszi Kádár Jánosnak". Munkásnők élete a Kádár-korszakban mikrotörténeti megközelítésben*. Napvilág, Budapest, 2007.

⁶⁶ Bódy Zsombor: Egy bérharc dramaturgiája. Esztanulmány. In: *Munkástörténet - Munkásantropológia*. Szerk.: Horváth Sándor - Pethő László - Tóth Eszter Zsófia. Budapest, Napvilág, 2003. 36-52. o.

⁶⁷ Bódy Zsombor-Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Osiris, Budapest, 2003.

mellett sokszor sajátos, nem feltétlenül objektív tényezők előtérbe helyezésével dolgoznak. Azért is megtévesztő, mert némely szakirodalom a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár kiadásában jelent meg olyan művek társaságában, amelyek az első csoport kritériumainak is megfelelnek. Ezen kívül a Lenin Kohászati Művek a szocializmus időszakában óriási mennyiségű propaganda anyagot termelt ki, amelynek egy része forrásként nehezen használható, de egy másik része viszont megfelelő szűrővel nagyon jó információkkal szolgál.

A diósgyőri kohászattal foglalkozók közül ki kell emelni Kiszely Gyula technikatörténészt, aki munkásságának jelentős részében a kohászat történetének kutatásával, tárgyi emlékek megőrzésével foglalkozott. Nevéhez fűződik a Központi Kohászati Múzeum megalapítása Újmassán. A gyártástechnológia mellett, munkáiban rendszeresen közöl az emberek életmódjával kapcsolatos adatokat is, így az egyik legfontosabb forrásként használtam a helyi témájú szakirodalmak között: *A Diósgyőri Magyar Állami Vas- és Acélgyár története 1867-1945*.⁶⁸ Fontos szempont munkáinál hogy elfogultság csak a szakma szeretete felé jellemzi, de mentes az ideológiai töltettől. Az előzőhöz hasonlóan a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár kiadásában Tanulmányok Diósgyőr történetéhez sorozat keretein belül jelent meg Olajos Csaba *Diósgyőr-vasgyári kolónia* címen tanulmánya, amely a kolónia építészetének történetét mutatja be.⁶⁹ A helyi kötődésű megyei főépítész tanulmánya is hasznos információkat szolgáltat, de lévén építészettörténeti munka, a kolóniában élőkre csak általánosságokban tér ki, és számos esetben merít Kiszely Gyula kutatásaiból.

A sorozat további kiadványában Boros Árpád írt összefoglalót a diósgyőri kohászatról *Események és tények a diósgyőri kohászat életéből* címmel⁷⁰. A 300 oldalas kötet színes, és fekete-fehér fotókkal bőven illusztrált kiadvány, amely bemutatja a gyár technológiai folyamatait, azok változásait. A könyv nagyjából a rendszerváltás utáni évekről ad részletes tájékoztatást. Forrásokat közöl, éves eredményeket, pontos termelésmutatókat, és az intézményi struktúrákat mutat be. A szerző 1950-től 2003-ig folyamatosan a diósgyőri kohászatban, a rendszerváltás éveiben a DIMAG Rt vezérkarában dolgozott, gazdasági igazgató helyettesként. Talán ez utóbbi indokolja, hogy a rendszerváltás körüli gazdasági időszak egyfajta értelmezését adja.

⁶⁸ Kiszely Gyula: *A Diósgyőri Magyar Állami Vas- és Acélgyár története*. B-A-Z Megyei Levéltár – Montan-Press Kft., Miskolc, 1997.

⁶⁹ Olajos Csaba: *A Diósgyőr...*

⁷⁰ Boros Árpád: *Események és tények a diósgyőri kohászat életéből*. B-A-Z Megyei Levéltár, Miskolc, 2004. 41-55.o.

Kováts György *A Diósgyőr-vasgyári művelődés története*⁷¹ című munkájában az egyesület, és egyéb kulturális szervezetek tevékenységét, műsortervüket, fellépéseiket ismerteti. Szintén a Diósgyőr történeti sorozataként utoljára a témában megjelent két kötetben Porkoláb László forrásokat közöl *A Források Diósgyőr-vasgyár történetéhez címmel*⁷².

Egyéb írott, végig nyomon követhető források eddig nem kerültek elő. Sok, üzemtörténeti szempontból alapos és átfogó adat van a gyár történetéről, és viszonylag sok adat van a kolónia építészeti vonatkozásairól, de ez nagyrészt a technikai adatok leírásában merül ki.

A kutatás során használt írott források kutathatósága az elmúlt néhány évben jelentősen javult, ennek ellenére – többek közt a fegyvergyártás okán, titkosítás miatt – a levéltári anyagok egy része nem elérhető, illetve nem kutatható. Másik része sajnálatos módon egyéni kutatóknál van, így nyilvánosan nem kutatható.

Miskolcon néhány múzeum, levéltár birtokol forrásanyagot. Így a Herman Ottó Múzeum Helytörténeti Adattára is, de mivel nem elsősorban ez a gyűjtőkör, hézagosak az itt fellelhető iratok, dokumentumok. A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár Diósgyőrrel kapcsolatos anyagainak nagy része a Mezőcsáti Fióklevéltárban található. Stratégiai elemként a gyár anyagainak egy része az Magyar Országos Levéltárba került. Bár a legfontosabbakat a fent említett szerzők publikálták.

A Központi Kohászati Múzeum széles forráscsoporttal rendelkezik. Az alapításának (1956) elsődleges célja a borsodi nehézipari emlékek gyűjtése, őrzése, rendszerezése volt, a közelmúltban pedig a LKM⁷³ iratanyagának és dokumentációjának egy része is a múzeumba került. Ez a halmaz egyelőre nyilvánosan nem kutatható, de várhatóan gazdag bázist nyújt a továbblépéshez. Szíves hozzájárulásukkal az anyagok egy részét volt szerencsém megtekinteni, de ennek feldolgozása még várat magára.

Források tekintetében fontos elem a kolónia egyházkönyveinek vizsgálata, ennek azonban kutathatósága korlátozott. Ez részben adódik abból, hogy az első önálló plébánia 1913-tól létezik, előtte a Diósgyőrhöz tartozó felekezet adataiban csak elvétve találunk a kolóniához tartozásról utalásokat. Másrészt a jelenlegi lelkipásztor az adatok védelme miatt az utolsó 50 év adataihoz nem hagy hozzáférést. A világháborúk idején

⁷¹ Kováts György: *A Diósgyőr-vasgyári művelődés története*. B-A-Z Megyei Levéltár, Miskolc, 2002.

⁷² Porkoláb László: *Források Diósgyőr-vasgyár történetéhez 1770-1919*. B-A-Z Megyei Levéltár- Központi Kohászati Múzeum, Miskolc, 2006. És *Források Diósgyőr-vasgyár történetéhez 1920-2005*. B-A-Z Megyei Levéltár- Központi Kohászati Múzeum, Miskolc, 2006.

⁷³ Lenin Kohászati Művek rövidítése, gyakran használt mozaikszó a térségben

meglehetősen hiányosan vezetett egyházi anyakönyvekből évek hiányoznak. Így ezekből sem lehet hosszabb időtávra adatokat nyerni, bár a meglévők beszédesek, ezeket a dolgozatba beépítettem.

A gyár és a kolónia kezdeteiről nagyon kevés írott forrás van, egyéni emlékezettel természetesen ez az időszak nem elérhető. Ezt pótlendő a helyi (miskolci és diósgyőri) sajtó vizsgálatát gondoltam indokoltnak, mivel a reflexiókból némi képet alkothatunk a 19. század végi, 20. század eleji állapotokról.

Mint fentebb részleteztem a kolónia életmódjára vonatkozó, folyamatos, homogén idő- és adatsorok összeállítására alkalmas források eddig nem kerültek elő, a meglévők időben töredezték. Ennek ellenére a rendelkezésre álló forrásanyagból szeretnék a kolónia életmódjához egy keretet adni, a kialakulásától egészen máig, tudván, hogy vannak hiányosságok a történeti vonulatban.

EURÓPAI SZAKMAI GONDOLKODÁS HATÁSA A HAZAI MUNKÁSSÁGKUTATÁSRA

Európában az ipari munkásság a bányászok, alkalmi munkások, bér munkások eltérő figyelmet kaptak a kutatásban, és az is változó, hogy az egyes nyelvterületeken mely tudományágak foglalkoztak leírásukkal, elemzésükkel. A parasztság vagy a polgárság vizsgálata a francia, a német, az angol, vagy akár az olasz, a magyar társadalommal foglalkozó tudományokban mindenhol dominánsabb, mint a nagyiparban dolgozók vizsgálata, akár a szociológia, a történetírás, az antropológia területét nézzük.

Nyugat-, és Észak-Európában a munkásság kutatása eltérően alakult a kelet-európai gyakorlattól, angol nyelvterületen a történelem, német nyelvterületen jellemzően a néprajz keretein belül folytak eredményes kutatások, addig Magyarországon leginkább a szociológia és részben a néprajz fordult a munkások csoportjai felé.

Európai munkásokról tudományos igényességgel elsőként egy francia kohómérnök-szociológus publikált, Pierre Guillaume Frédéric le Play, aki Európát bejárva statisztikai módszerekkel összehasonlító vizsgálatokat végzett munkáscsaládoknál. 1833-1846 között járt Spanyolországban, Belgiumban, Nagy-Britanniában, Oroszországban, Dániában, Svédországban, Norvégiában, Németországban, Ausztriában, Magyarországon és Észak-Olaszországban. Tapasztalatait és kutatási eredményeit a később nyilvánosságra hozott, édesanyjával és feleségével folytatott levelezéséből és a szociálpolitikai indíttatású *Les Ouvriers européens* címmel megjelent tanulmányból ismerhetjük meg.⁷⁴ Le Play több területen is elismerést szerzett, bányászati főiskolai tanszéket ajánlottak fel neki, majd állami megbízást kap az 1855-ös világkiállítás megszervezésére, de közben egyre erősebb érdeklődéssel fordul a társadalom vizsgálata felé. 1856-ban létrehozza az *Ouvriers des Mondes*-ot, amelynek kötetei sorban jelennek meg, a vizsgálatok így kiterjednek Le Play módszertanára alapozva „az összes világrészek munkásaira”. Le Playt a tudománytörténet alig említi, számunkra a munkások között végzett, tudatos és módszeres vizsgálat kialakulását jelenti. Munkái a társadalom jobbító szándékával íródnak, személyes tapasztalatokkal és személyes adatfelvétellel, nagy nyitottsággal készülnek.

⁷⁴ Le Play, Frédéric: Iobaggy ou paysans (a corvées) des plaines de la Theiss (Hongrie centrale). In: Le Play, Frédéric: *Les ouvriers européens. II.* 272–303. Tours 1855. Magyar vonatkozásokat „Tiszamenti jobbágyság” címmel adják ki. In: Le Play, Frédéric: *A munkásviszonyok reformja.* 495–516. Budapest, 1903.

A francia társadalomkutatás a munkássággal témaként keveset foglalkozott. A kutatási területhez annyiban járult hozzá, amennyiben iskolái, vezető kutatói a történelem, a szociológia, a néprajz, antropológia területét is áthatották. Így meg kell említeni a durkheimi szociológiát, az Annales-iskolát (Lucien Febvre, Marc Bloch) és a körülötte évtizedekig tartó szakmai vitákat, a társadalmi szerkezet vizsgálatára koncentráló csoportot (Georges Duby), valamint a mikrotörténeti megközelítést és az emlékezet szerepének fontosságát hangsúlyozó irányzatait (Pierre Nora).⁷⁵

Európában talán a brit társadalomtudomány az egyetlen, amely egyik fő irányának tartotta az ipari munkások vizsgálatát. A modern brit társadalomtörténet kialakulását általában két fő forrásra vezetik vissza. Az egyik a már előzőekben említett Annales-iskola, a másik a társadalomtudományi orientációjú marxizmus. Marxista szemléletű történészek csoportjához tartozott Eric Hobsbawm, Christopher Hill, Victor Kiernan, George Rudé, John Saville, E. P. Thompson és Dorothy Thompson. Bár a brit történészszakmában meghatározó iskolákban kevés súllyal szerepeltek, két folyóirat fűződik a csoporthoz, a *Past and Present* és a *History Workshop Journal*, amely a munkásosztály történelméhez meghatározóan járult hozzá.⁷⁶

Egyik legnagyobb hatással bíró szerző E. P. Thompson. A *The Making of the English Working Class* című munkája a 19. századot feldolgozó történetírásában is jelentős, de hazai és nemzetközi munkássággal foglalkozó szakirodalom alapműveként is szolgál. Magyarul csak 2007-ben jelent meg *Az angol munkásosztály születése* címmel.⁷⁷ A szöveget egy 1980-as kiadás alapján fordították, ami azért fontos, mert az 1963-as megjelenés óta ez a tanulmány számos szűrőn, és szakmai vitán tovább csiszolódott. A csiszolódás folyamányaként a teoretikus felvetésekből született Thompson másik fontos, a téma szempontjából elhagyhatatlan műve a *The Poverty of Theory*⁷⁸, amely azokat a tanulmányokat tartalmazza, amelyeket az előbb említett szakmai viták generáltak. Egészen más történelmi összefüggésekben jelentkezik a magyar munkásság élete, mégis Thompson művei az angol munkásosztályról azért is fontosak, mert az alapfogalomként kezelt osztály fogalmánál hevesen elveti az angol ortodox hagyományokat. „Ez a valami – a munkásosztály – létezik, és elég pontosan definiálható a társadalmi struktúra egyik összetevőjeként. Az osztálytudat azonban

⁷⁵ Benda Gyula: A francia társadalomtörténet intézményeinek története. In Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): Bevezetés a társadalomtörténetbe. Osiris, Budapest, 2003. 113-124.o.

⁷⁶ Tímár Lajos: A brit társadalomtörténet-írás. In Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): Bevezetés a társadalomtörténetbe. Osiris, Budapest, 2003. 128-129.o.

⁷⁷ E.P.Thompson: Az angol munkásosztály születése. Osiris, Budapest, 2007.

olyan agyszülemény, melyet talajvesztett értelmiségiek találtak ki; mindent ugyanis, ami megzavarja a különböző társadalmi szerepeket betöltő harmonikus egymás mellett élését (és ennél fogva visszaveti a gazdasági fejlődést), indokolatlan felforgató tünetként ítélnék el.”⁷⁹ Thompson hangsúlyozza, hogy a munkásosztály történelmi jelenség, nem struktúráként, nem is kategóriaként vizsgálja, hanem emberi viszonyokban, individuumok által megfoghatóan. Fontos eleme a tanulmánynak, hogy szándékosan, és deklarálta eltér a „lesajnáló vállveregetéstől”, és a munkások életét a saját tapasztalataik szempontjából érvényesnek tartja, a kommunizmus, a lázadó mozgalmakkal, a tradícióikkal együtt. Thompson több kritika éri. Church és Chapman dolgozó osztályokról beszél⁸⁰, amelyet szerintük Thompson tévesen azonosít a munkásosztállyal. Currie és Hartwell szerint⁸¹ egy plurális társadalom vizsgálata helyett használja az osztály fogalmát. Alastair J. Reid *Social Classes and Social Relations in Britain 1850–1914* című munkájában munkásosztályról többes számban beszél, jelezve, hogy nem homogén rétegről van szó, és nem is egy osztályon belüli mintázatokról, hanem jelentősen differenciált tömegről.⁸² A munkásosztályok fogalma eltér a thompsoni definíciótól, aki az osztályt történelmi értelmezésben fogadja el, utólagos öndefinícióként. Az osztályról az osztályöntudatról folyó viták ma is jelen vannak. Thompsonnál dogmatikusabbnak tartják E.J. Hobsbawm műveit, a *Wolds of Labour: Further Studies in the History of Labour*⁸³, 1984-ben megjelent munkáját a marxista narratíva hatyúdalának is nevezik.⁸⁴ A két markáns szerző után egyre több, az elméleteket vitató, vagy árnyaló tanulmány születik meg. R. McKibbin szerint a munkáséletmódot – szoros összefüggésben a lakáskultúra sajátosságaival – részben a középosztálytól leszivárgó, de döntően saját maguk által létrehozott szabadidő-eltöltési formák határozzák meg.⁸⁵

⁷⁸ E.P.Thompson: *The Poverty of Theory & other essays*. Merlin Press, London, 1978.

⁷⁹ E.P.Thompson: *Az angol munkásosztály születése*. Osiris, Budapest, 2007. 9.o.

⁸⁰ Church, R.A. – Chapman, S.D.: Gravenor Henson and the Making of the English Working Class. In Jones, E.L.- Mingay, G.E. (szerk): *Land, Labour and Population in the Industrial Revolution*. London: Arnold 1967. 165.o.

⁸¹ Currie, R. – Hartwell, R.M.: The Making of the English Working Class? *Economic History Review*, XVIII.3. 1965.

⁸² Alastair J. Reid: *Social Classes and Social Relations in Britain 1850–1914* (Társadalmi osztályok és társadalmi viszonyok Nagy-Britanniában 1850–1914). Cambridge University Press, Cambridge, 1995. 69 p. Idézi: Gyáni Gábor: Osztályok és Identitás. In. *Klió*, 1998/2.

⁸³ Hobsbawm, E.J.: *Wolds of Labour: Further Studies in the History of Labour*, London, 1984.

⁸⁴ James Thompson idézi Tímár Lajos: A brit társadalomtörténet-írás. In Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a...* 130.o.

⁸⁵ McKabbint idézi Tímár Lajos: A brit társadalomtörténet-írás. In Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a...* 131.o.

Theodor Koditschek a thompsoni iskolát követve a bradfordi munkásság társadalmát ábrázolja *Class Formation and Urban-Industrial Society*⁸⁶ című munkájában, de az osztály létrejöttét és az osztálytudat kialakulását nem tudta igazolni.⁸⁷

A brit történetírásban a posztmodern irányzat zárja le az osztálykategóriák vitáját. José Harris⁸⁸ és Patric Joyce⁸⁹ elméleti érveléssel támasztja alá a társadalmi osztályjellemzők létjogosultságát. Joyce hangsúlyozza, hogy „erőteljesen érzékelttem, hogy az osztályokon belüli különbségek legalább olyan erősek, mint az osztályok közöttiek.” Ő az, aki nyíltan vallja a „durva” munkásosztály létét, szemben a thompsoni romantizáló ábrázolással.⁹⁰ Sajátossága a brit történetírásnak, amit Thompsonnal szemben is kritikaként többen megjegyeztek, hogy a munkássággal foglalkozó szakirodalom a gender problematikának meglehetősen kevés szerepet szán.

A technológia változásával a nehézipari központok területén sorra jelentkeztek a környezet rekreációjának feladatai, amelyek két irányba tolták a vizsgálatokat. Egyrészt megjelentek a barnamezős területek felhasználásával foglalkozó tanulmányok, másrészt pedig az ezeken a területeken még fellelhető ipari örökség védelmében kutatást végző, vagy dokumentálási szándékkal jelentkező kutatók. Az angol nyelvű szakirodalmak viszonylag elkülönülő, mégis a témához kapcsolódó csoportját azok a művek alkotják, amelyek az ipari örökség, az iparrégészet tudományterületen születtek. Erre példa Marilyn Palmer és Peter Neaverson munkássága. Anglia több területén végeztek vizsgálatokat. Az *Industry in the Landscape, 1700-1900*⁹¹ című munkájukban a munkások öltözetét vizsgálják hangsúlyosan. A *The Textile Industry of South-West England*⁹² című, 2005-ben megjelent könyvben már a fizikai környezet szimbolikáját is megfigyelés tárgyává teszik, megvilágítják a textiltermeléssel kapcsolatos bonyolultabb szimbolikus összefüggéseket, formális kommunikációs tereket mutatnak be Anglia délnyugati textilgyára kapcsán. Műveik többsége archeológiai és geográfiai perspektívából íródott.

⁸⁶ Koditschek, Theodore: *Class Formation and Urban-Industrial Society: Bradford, 1750-1850*. Cambridge, CUP, 1992.

⁸⁷ Tímár Lajos: *A brit...* 131.o.

⁸⁸ Harris, Jose: *Private Lives, Public Spirit: Britain 1870-1914*. Social History of Britain. Penguin, London, 1994.

⁸⁹ Joyce, Patrick (szerk.): *Class*. Oxford, OUP, 1995.; Joyce, Patrick: *Vision of People: Industrial England and Question of Class, 1840-1914*. Cambridge, CUP, 1993.; Joyce, Patrick: *Democratic subjects: The Self and Social in Nineteenth-Century England*. Cambridge, CUP, 1994.

⁹⁰ Patric Joyce-t idézi Tímár Lajos: *A brit...* 143.o.

⁹¹ Marilyn Palmer - Peter Neaverson: *Industry in the Landscape, 1700-1900*. Routledge 1994. London.

⁹² Marilyn Palmer - Peter Neaverson: *The Textile Industry of South-West England: A Social Archaeology*. Tempus 2005. London

A brit és német történetírásban kevés párhuzamot találunk. A már előbb részletezett osztályfogalom helyett a nép, az organikus népközösség (*organische Volksgemeinschaft*) fogalmára épülnek a vizsgálatok, gyakran szemben állva az Annales-iskolával és a marxista irányzatokkal illetve a klasszikus szociológiával egyaránt, átfedést jobbra csak a módszertanban találunk.⁹³ Az említett vita az osztály és réteg fogalma körül itt is megjelenik: a rétegfogalmát használók rendszerint a jövedelmi- és vagyoni viszonyok alapján úgymond a társadalmi helyzetek hierarchiájába sorolják a társadalmakat, felülről lefelé. A társadalmi struktúra modelljével kapcsolatban – bár az eredeti, csupán néhány sorban foglalkozik ezzel – rendszerint Karl Marxot szokás idézni, aki számára az osztály egy társadalmi csoport, amelynek fő funkciója a termelési folyamatban van. Peter Burke szerint Marx különösképpen középpontba állította a konfliktust, míg Weber elsősorban az értékeket és az életstílusokat kutatta.⁹⁴

Paládi-Kovács Attila szerint az úgynevezett munkásnéprajz első korszaka Ausztriában és Németországban csupán a 20. században kezdődött. A század első felében Paul Göhre⁹⁵, Adolf Spamer, Leopold Schmidt, Richard Weiss, Johann Mokre nevét lehet megemlíteni, akik foglalkoztak a témával, de munkáikban a munkáskultúrákban a népi kultúra széteső, szegényes redukált változatát látták.⁹⁶

A szociológia terén azonban ekkor már folytak olyan kutatások, amelyek a világháborúk miatt jobbra később, és nagyrészt a amerikai egyetemeken bontakoztak ki. Egyik ilyen jelentős szerző Marie Jahoda, akik Bécsben járt egyetemre, de kutatásait a New York Egyetem professzoraként publikálta. Ahogyan szerzőtársa, Paul Lazarsfeld írja: „Az amerikai empirikus szociológia váltja valóra ma azokat a vágyainkat, amelyekben 1930 körül német nyelvterületen reménykedtünk.”⁹⁷ Marienthal egy kis gyártelepülés, amelyben a szerzők a tartós munkanélküliség hatásait vizsgálták. Munkájukban egyaránt használtak kérdőíves módszert, interjúkat készítettek, statisztikákra, és történeti szemléletre alapozták szociográfiának nevezett

⁹³ Christoph Conrad - Sebastian Conrad: *Die Nation schreiben. Geschichtswissenschaft im internationalen Vergleich*. (A nemzetet írni. Történetírás a nemzetközi összehasonlításban) Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 2002. – idézi: Niederhauser Emil: Történetírás és nemzet. In *Klió* 2003/2.

⁹⁴ Ö. Kovács József: Nyugati társadalomtörténeti szemle, különös tekintettel a német történetírásra. In *Studia Miskolcensis* 3. *Történelmi Tanulmányok*, Miskolc, 1999. 261.o.

⁹⁵ Göhre, Paul: *Die Konsumgenossenschaftsbewegung der deutschen Arbeiterklasse*. Dresden, Kaden, 1913.; Göhre, Paul: *Drei Monate Fabrikarbeiter und Handwerksbursche*. Leipzig, Grunow, 1913.

⁹⁶ Paládi-Kovács Attila: *Az ipari munkásság néprajzi...* 27.o.

⁹⁷ Paul Lazarsfeld 1960-ban ír előszót a Marienthal című tanulmány egy újabb kiadásához. In Marie Jahoda- Paul F. Lazarsfeld- Hans Zeisel: *Marienthal, Új Mandátum*, Budapest, 1999. 21.o.

munkamódszerüket. *Die Arbeitslosen von Marienthal* címmel 1932-ben publikálták⁹⁸, máig legalább nyolc nyelven adták ki, és elemzéseik, következtetéseik, módszertanuk máig érvényesnek mondhatók.

A Német Birodalomban ekkor már voltak statisztikai és szociográfiai kutatások, az 1870-es évektől a „munkáskérdés” egyre erősebb érdeklődésre tartott számot. Alfred és Max Weber⁹⁹ egy sor üzemi monográfiát készített.¹⁰⁰ Hans Zeisel szerint a nagyipari munkás életstílusát azonban ezek a monográfiák nem rajzolják meg, és ez csak a pszichológia fejlődése révén vált később lehetségessé.¹⁰¹

A háborús évek nem kedveztek sem politikailag, sem módszertanilag a munkásság kutatásának, amely Németországban leginkább a bányászathoz kötődik. 1950-60 között a munkásdal-kutatás vált hangsúlyossá az NDK-ban. A Hesseni Gerhard Heilfurth¹⁰² adott ki munkásdalokat, bányászköszöntéseket tartalmazó kötetet. Ennek folyamányaként alakult meg az NDK Akadémiai Intézetében a Munkásdalarchívum.¹⁰³

A hetvenes években német nyelvterületek mindegyikén, ahogyan Magyarországon is az életmód (Lebensweise) kerül a vizsgálódás középpontjába. A Német Néprajzi Társaság kezdeményezésére létrejön a Munkáskultúra szekció, amely köré szerveződő kutatók: etnológusok, történészek, szociológusok, muzeológusok konferenciák sorát rendezik.¹⁰⁴ Erre az időszakra a brit társadalomtörténeti vitái serkentőleg hatottak.

Paládi a korszakban megjelent művek közül a Gerhard Heilfurth monográfiáját tartja legjelentősebbnek, amely *Der Bergbau und seine Kultur. Eine Welt zwischen Dunkel und Light*¹⁰⁵ címmel a német bányászok több évszázados társadalom- és kultúrtörténetét foglalta össze.¹⁰⁶ De mint ahogyan Gerhard Heilfurth, úgy általában a német munkásságkutatás is néprajz hagyományos, mondhatnánk művelődéstörténeti szemléletével íródott.¹⁰⁷

⁹⁸ *Die Arbeitslosen von Marienthal. Ein soziographischer Versuch über die Wirkungen langdauernder Arbeitslosigkeit. Mit einem Anhang: Zur Geschichte der Soziographie. Bearbeitet und herausgegeben von der Österreichischen Wirtschaftspsychologischen Forschungsstelle.* Leipzig, S. Hirzel, 1933.; angol nyelven *Marienthal: the sociology of an unemployed community* címmel jelent meg több kiadásban.

⁹⁹ Weber, Max: *In Gesammelte Aufsätze zur Sociologie und Socialpolitik, Tübingen.* (k.n.), 1924.

¹⁰⁰ Zeisel, Hans: A szociográfia történetéről. . In Marie Jahoda- Paul F. Lazarsfeld- Hans Zeisel: *Marienthal...* 150-153.o.

¹⁰¹ uo. 154.o.

¹⁰² Heilfurth, Gerhard: *Glückauf! Geschichte, Bedeutung und Sozialkraft des Bergmannsgrusses.* Essen, Verl. Glückauf, 1958.

¹⁰³ Paládi-Kovács Attila: *Az ipari munkásság néprajzi...* 29.o.

¹⁰⁴ uo. 30.o.

¹⁰⁵ Heilfurth, Gerhard: *Der Bergbau und seine Kultur. Eine Welt zwischen Dunkel und Licht.* Zürich, Atlantis, 1981.

¹⁰⁶ Paládi-Kovács Attila: *Az ipari munkásság néprajzi...* 30.o.

¹⁰⁷ Paládi-Kovács Attila: *Ipari munkásság...* 242.o.

Az 1970-es évek nyugatnémet történetírásában a mindennapok (Alltagsgeschichte) vagy a tapasztalatok történetével (Erfahrungsgeschichte) foglalkozók a francia Annales-iskola hatására közelítettek a mentalitástörténethez, a történeti antropológiához és a néprajzhoz.¹⁰⁸ Alf Lüdtke, a hétköznapi történetírásnak „elméletadó- historikusa” többek között kutatta a munkás-politikát s a munkásmagatartásokat a 19. század második felében¹⁰⁹ és a náciizmus kori német munkásság magatartás-formáit elemezte, és értekezett mindennek antropológiai¹¹⁰ megközelítési lehetőségeiről is.¹¹¹

Mészáros Borbála¹¹² Dieter Kramert tartja a munkáskultúra egyik legjelentősebb német nyelven publikáló teoretikusának, aki saját nézeteit is felülbírált az utóbbi két évtizedben, és az osztályspecifikumok hangsúlyozása¹¹³ helyett, szerinte a különböző életmódok formái sajátosságaira koncentrálnak kultúra-analízisre van szükség, s a munkáskultúra is az életmódkutatás szempontjából lehet érdekes.¹¹⁴

A skandináv országokban a szociálandropológia és a német néprajzi mozgalmak hatására erősödött a jelenkutatás és a paradigmaváltás iránti igény. Az ipartörténettel, különböző munkásrétegekkel foglalkozó munkák egyre gyakoribbá váltak az 1980-as évektől.¹¹⁵

Paládi kiemeli, hogy a skandináv országokban a munkások kutatását nem kísérte olyan gyanakvás, mint az európai szocialista államokban, talán ezért is jellemző, hogy a kérdéssel Európa szerte híres szaktekintélyek foglalkoztak, mint Ilmar Talve¹¹⁶, vagy Herman Bausinger¹¹⁷ vagy. „E kutatások aktualitását, elfogadottságát igazolja az is, hogy 1990-ben Bergenben a SIEF (Société Internationale d’Ethnologie et de Folklore)

¹⁰⁸ Ö. Kovács József: A társadalomtörténet németországi útjai. In Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Osiris, Budapest, 2003. 182.o.

¹⁰⁹ Lüdtke, Alf: Polymorphous Synchrony: German Industrial Workers and the Politics of Everyday Life. *International Review of Social History* 38. 1993.

¹¹⁰ Lüdtke, Alf (szerk.): *Herrschaft als soziale Praxis. Historische und sozialanthropologische Studien*. Göttingen, 1991.

¹¹¹ Majtényi György: „Ön-fejűség – a „másik- Németország történelme. In *Aetas* 2003/1.

¹¹² Mészáros Borbála: A munkásság kutatása az osztrák és a német néprajzban. Rövid kutatástörténeti szemle. In *Ethnographia* CIX. (1998) 2. 659-660.o.

¹¹³ Kramer, Dieter: *Theorien zur historischen Arbeitskultur*. Marburg/Lahn. 1987.

¹¹⁴ Kramer, Dieter: Unter welchen Bedingungen ist Arbeitsforschung heute noch interessant? In Kaschuba, W. – Korff, G. – Warneken, B. J.: *Arbeitskultur seit 1945. Ende oder Veränderung?* Tübingen, 1991.

¹¹⁵ Paládi-Kovács Attila: *Az ipari munkásság néprajzi...* 32.o.

¹¹⁶ Talve, Ilmar: The ethnological study of workers in Finland. *Ethnologia Fennica*. Vol. 13. 1963.

¹¹⁷ Bausinger, Herman: Volkskunde und Arbeiterkultur – Geleitwort. In: Fielhauer, Helmut–Bockhorn, Olaf (Hrsg.): *Die andere Kultur*. 7–9. Wien–München–Zürich, 1982.

4. kongresszusán¹¹⁸ külön szekció foglalkozott a munkásság hagyományainak néprajzi elemzésével”¹¹⁹

Az egyre bőségebb nemzetközi és hazai szakirodalom is jelzi, hogy a munkáséletmód, mint társadalomtudományi téma újabb lendületeket kap. Egyes országokban a sajátos történelmi helyzetből adódóan más, más előzményekkel és indíttatásból születnek újabb témák. Az egyre szélesebb körben elérhető szakirodalom pedig a módszertanok közeledését vagy termékeny vitáját hozhatja, valamint alaposabb és átláthatóbb szakmai fórumokat teremtenek, amelyekre főleg a közép-kelet-európai munkásságkutatásnak nagy szüksége van.

¹¹⁸ Paládi-Kovács Attila: Traditional Elements in Hungarian Workers' Culture. In: SIEF 4th Congress 1990. Papers II. 501–516. Bergen

¹¹⁹ Paládi-Kovács Attila: *Ipari munkásság...* 242.o.

ALKALMAZOTT MÓDSZEREK

Az értekezés alapjául szolgáló kutatómunka 1996 őszétől 2007 őszéig tartott.

A kutatás első szakaszában (1996-1998) tájékozódó interjúkat készítettem, valamint a fizikai környezet vizuális rögzítése volt az elsődleges célkitűzés.

A kutatás későbbi célkitűzése szerint a Diósgyőr-vasgyári kolónia életmódjának komplex vizsgálata volt. A komplexitás okán többféle módszer használatát szükségesnek tartottam. Egyes módszerek kipróbálásának vonzereje, valamint a kötelező, vagy praktikus szempontok, a források típusa és megközelíthetősége, valamint a kényszer egyaránt szerepet játszottak a választásban.

A vizsgálat korai szakaszában szembetűnő volt a társadalmi rétegzettség térbeli megjelenése, ezért érdeklődésem a használt, megélt terek, valamint a társadalmi rétegződés közötti összefüggésre irányult. Ezért a módszertani eszköztárba, az akkor még nagyon kevés helyen alkalmazott, akkor még kísérletnek tekinthető mentális térképeket hívtam segítségül. A térkép, mint adatfelvételi eszköz, és mint elemzési egység is szerepelt a kutatásban. Mivel ennek eredményeire külön fejezetet szántam, ezért a módszertani felvetéseket itt csak érintőlegesen tárgyalom.

A kolónia hierarchikus rendszerét a fizikai környezet leképezi, mégpedig azonnal észrevehető módon. Vannak szebb és nagyobb házak, és bár a vörös téglás jelleg összeköti és rendszerbe foglalja az épületeket, érdemesnek találtam ennek valamiféle rögzítését is. Ezért az adatközlőket arra kértem, hogy egy előre elkészített vaktérképen rajzolva válaszoljanak egy interjú kérdéseire. Így megpróbáltam feltérképezni azokat a csomópontokat, fontosabb helyeket, területeket a kolónián belül, amelyek a társadalomról is képet alkottak. A fizikai környezet azért is szolgált nagyon jó elemzési alapul, mert a kolónia a gyár munkás-szükségletére épült, ezért a gyár üzemeinek építésével így a szakképzéssel, a munkások életvitelével is kapcsolatban volt. A kolónia mindig önállóságra törekedett, a szomszédos települések lakói számára érinthetetlen szigetként működött. Ez az önállóság, és egység adta az alapot, hogy egyfajta zárt rendszerként értelmezhessem a kolóniát a térhasználat szempontjából. A válaszok és rajzok hasonló módon rajzolták le azt, amikre kíváncsi voltam, így a kolónia kisebb övezetekre, lakóépületek szerinti csoportokra lett osztható. Összevetve a nagyon régi, akár helyi születésű lakók gyerekkori, és a jelenlegi helyben élők véleményével, térhasználatával, a csoportok és lehatárolható területek különös egybeesését lehetett

megfigyelni. Mintha a társadalmi tagozódás konzerválódott volna a fizikai tér által, és annak leképeződésében.

Ezért a kutatás egy része sorolható kognitív kutatásokhoz, a szociálgeográfiához is. Ahogyan a kognitív antropológia új elméleti irányultságot képez, vagyis annak feltárására összpontosít, hogy a vizsgált csoportok hogyan szervezik meg és hogyan használják saját kultúrájukat. Ez nem is annyira a viselkedés-elemzés bizonyos általános egységeinek kutatását jelenti, hanem inkább a kísérlet a viselkedés alapját képező szervezőelvek megértésére.¹²⁰

A kognitív irányzatok elhatárolódnak attól, hogy a materiális jelenségek leírásával foglalkozzanak, így a kutatás többi része nem sorolható ide. Viszont sorolható olyan módszerekhez, amivel a kognitív antropológia szerint nem írhatók le kultúrák. Mégis azt gondolom, hogy a munkásság kutatásában olyan hiátusok vannak, amelyek szükségessé teszik, hogy olyan alapkutatásokat is elvégezzünk, amelyek az alapinformációkat gyűjtik be, rendszerezik és elemzik azokat. Ezért igyekeztem minél több strukturált interjút készíteni, amelyek részben valamely témára fókuszáltak, részben a hagyományos módszerek közül kerültek ki. Így készítettem életútinterjúkat, genealógiai interjúkat, foglalkozási interjúkat. Az interjúk egy része hanganyag formájában rögzítésre került, egy részénél pedig jegyzetelési technikát alkalmaztam.

Az interjúzást 2004-ben kiegészítette egy kérdőíves felmérés, amelyben kulturális antropológia szakos hallgatók is részt vettek. Így kvantitatív módszerrel kiegészült az eredetileg kvalitatív módszerekre tervezett kutatás. A kérdőív szerkezetét egy pályázathoz kapcsolódóan készítettük R. Nagy Józseffel közösen¹²¹. A kutatás célja a falusi és városi munkások életmódjának összehasonlítása volt. R. Nagy József Phd dolgozatában a vidéki munkáskolóniákkal foglalkozik. A kérdőív azzal a nem titkolt szándékkal készült, hogy az azonosan feltett kérdések alapján egy átfogóbb, összehasonlításra is alkalmas anyagot gyűjtsünk. Jelen dolgozat ennek egyik vetületét a Diósgyőr-vasgyári kolóniát mutatja be. A kérdőívek kiértékelését nem önálló fejezetben, hanem témakörökre lebontva foglaltam össze, kiegészítéseként az egyéb forrásokból nyert információkhoz. A kérdőív több kérdéstípussal dolgozik¹²², egyrészt mert viszonylag hosszú, 109 kérdést tartalmaz. Másrészt az adatok könnyebb

¹²⁰ Tyler, Stephen A.: Bevezetés a kognitív antropológiába. In. In. Biczó Gábor (szerk.): *Antropológiai irányzatok a második világháború után*. Csokonai, Debrecen, 2006. 82.o.

¹²¹ Munkáséletmód és munkásjövő Borsodban. OKTK 248/A pályázat

¹²² Héra Gábor-Ligeti György: *Módszertan*. Osiris, Budapest, 2005. 72-80 és Babbie, Earl: *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Balassi, Budapest, 1996. 163-247.o

kvantifikálhatósága érdekében számos feleletválasztós és skálán jelölhető válaszokat vártunk, másrészt pedig fontosnak éreztük a véleményeknek szabadabb utat adó nyitott kérdések feltevését is.

A kolóniákban megkerestünk minden olyan lakót, aki még aktív korában a gyárban dolgozott, a kolónián élt, vagy családtagjai révén érdemi információval rendelkezett a kolónia életéről. A kérdőívet témája szerint több nagy kérdéscsoportra osztottuk, ezek:

- migráció
- család
- betegségek
- munkásságon belüli rétegződés
- politika, egyéni politikai ambíciók
- épített környezet – ipari táj
- étkezés
- ivás, fizikai bántalmazás, egyéb devianciák
- szexuális szokások
- nevelés, oktatás, tudásátadás, szakmai endogámia
- társas érintkezések
- viszonyulás a XX. század történéseihez (nagyobb történelmi eseményekre kérdeztünk rá: II. világháború; 1945-1948; 1953; 1956; 1957. május elseje; 1968; 1970-es évek, 1980-as évek; 1989; jövőkép)
- munkások megítélésének változása

(Kérdőívet lásd a mellékletben.)

A viszonylag kis mintaszám miatt a kérdőíveket MS Excel programmal dolgoztam fel, ami a szükséges matematikai statisztikai alapokat biztosítani tudja.

A mintavételezésnél fontos szempont volt hogy a kérdőívvel azokat a családokat keressük meg, akik jelenleg is a kolóniában élnek, és viszonylag hosszú időszak köti őket ehhez a lakóhelytípushoz. Ezen túl igyekeztünk 50 év fölöttieket megkeresni, akik a generációs különbségekről is számot tudnak adni. A kitételnek megfelelően a ténylegesen kiválasztott minta a kolónia teljes populációjára nézve 90%-nál magasabb. Számszerűen ez 60 család felkeresését jelenti, ebből 55 azon kérdőívek száma, amely az adattisztítás után az elemzés alapját képezni tudták. A mintába nők és férfiak egyaránt kerültek. Nem szándékoztunk előre nemi kvótát meghatározni, a kérdőívek felvételénél szempont volt, hogy olyan családtag válaszoljon, aki motivált, tud és akar beszélni az emlékeiről, szívesen nyilvánít véleményt. A felvételkor a válaszolón kívül résztvevőket

is rögzítettük. A felvett kérdőívekhez címlistát is készítettünk, annak érdekében, hogy a későbbiekben az érdekesebb, vagy valamely szempont szerint fontos adatközlőket mélyinterjúval is fel tudjuk keresni. Így a kérdőív szűrő kérdőívként is szolgált.

Az interjúalanyok emlékezetének erősítése érdekében vizuális eszközöket is a módszertani elemek közé vettem. Saját készítésű fotókat, valamint a Központi Kohászati Múzeum által rendelkezésre bocsátott fényképek kópiáit az adatközlőknek mutattva tettem fel kérdéseket. A fotóinterjú, amely a vizuális antropológia eszköztárában a John Jr. Collier és Malcolm Collier mutattak be módszertanilag először¹²³, sok esetben számos olyan emlék felidézését tette lehetővé, amelyet sem a kérdésekkel, sem az egyéni életutakkal előhívni nem tudtam. Ezzel a technikával számos változásra is könnyebb volt rákérdezni, akár fizikai környezetről, szokásokról, vagy közösségi élményekről volt szó. A képeken gyakran gyerekkori ismerősöket neveztek meg, vagy a gyerekkori történeteket pontosították a képek által.

A dolgozatban az interjúalanyok és a kérdőívben szereplő válaszokhoz nevet nem rendeltem, de hogy személyes viszonyukat az adott kérdésnél figyelembe lehessen venni, ezért az életkort a foglalkozást, vagy a nyugdíj előtti legutolsó foglalkozást és a nemet megjelenítettem az egyes interjúrészleteknél. Ezek az egyértelmű elkülönítés érdekében a szövegben dőlt betűvel szedett részek.

A munkámat segítette néhány kulcs-adatközlő, akik személyes családi fotóval, családi dokumentumaikkal lehetővé tették az egészen mikrofókuszú vizsgálatot. A kolónia temetőjének adatait is, mint másodlagos forrást használok a dolgozatban.

Dolgozatomat bár módszertanilag és megközelítésmódjában számos diszciplínából merítkezik, mégis elsősorban a kulturális antropológia tudományterületéhez sorolom.

¹²³ Collier, John Jr – Collier, Malcolm: *Visual Anthropology*. University of New Mexico Press, Albuquerque, 1986.

III. HELYI TÁRSADALOM

A VASGYÁRAT BEFOGADÓ TELEPÜLÉSEK: DIÓSGYŐR ÉS MISKOLC

„Ez is butaság, nem Diósgyőr, meg Diósgyőri Kórház, hanem Diósgyőr-vasgyári Kórház, meg Diósgyőr-Vasgyár, nagy v-vel, 1911-től önálló lakótelep!”¹²⁴ mondja sértetten az egyik interjúalany a kórház épületét mutatva. A Diósgyőr-vasgyári kolónia sosem volt önálló közigazgatási egység. A vasgyár, a kolónia és a környező települések kapcsolata, közigazgatási rendezése első pillanattól kezdve vitákat indított el. Három folyamattal találkozunk, amelyek eltérő érdekek mentén végigkísérik a kolónia körüli mozgalmakat. Az egyik mozgatórugó a vasgyár leválási szándéka Diósgyőrtől. A másik vonulat Diósgyőr részéről, amelyben igyekszik megőrizni ezt a számára kedvező közigazgatási egységet. A harmadik fontos elem Miskolc kívánsága, amely szintén egyesítései törekvéssel lép fel. E mellett fontos megemlíteni, hogy a diósgyőri gyártelep és Miskolc kapcsolata Nagy-Miskolc megjelenéséig (1950) a munkásmozgalmi eseményekben öltött testet.

A vasgyártáshoz olyan helyet kerestek, ahol vélhetően rendelkezésre állt, vagy viszonylag könnyen szállítható volt a szükséges nyersanyag, a gyártáshoz szükséges víz, és további feltétel volt, katonailag védhető legyen. A tömeges vasgyártás technológiája még csak kísérleti fázisban járt egész Európában, az ismert nyugati üzemek eltérő technológiát alkalmaztak és eltérő eredményt hoztak, ezért is okozott politikailag és szakmailag is vitákat a hely választása. Ráadásul az akkor már láthatóan fellendülőben lévő felvidéki vasipar ellenérdekelt volt a gyár telepítésében. A hely kiválasztásánál fontos szempont volt az is, hogy a koronaerádalom területén legyen, mivel nagy helyigénnyel bírt. „...ehhez legalkalmasabbnak ajánlkozott Diósgyőr, az ország közepén fekvő, a vasúti hálózatnak legnagyobb összecsoportosulásával sőt avval nemsokára összekötve, kifogyhatatlan barnaszén telepek közelébe, jó indulatú és az ellentét által nehezen bevehető vidéken és tősgyökeres magyar nép közepette, termő talajon oly előnyöket nyújtanak, hogy a helyiség választása kétséget nem szenvedhetett...”¹²⁵

Diósgyőr a XVI. századtól koronaerádalmi város volt, majd mezővárosi státuszt kapott. 1886-ban a mezővárosi rangját elvesztve nagyközségként Borsod vármegye

¹²⁴ 71 éves volt gyári dolgozó, faesztergályos férfi - interjúrészlet

törvényhatóságába illeszkedett. A kolónia 1868-ban Diósgyőr közigazgatási területén annak *egyéb* lakóterületeként jött létre.¹²⁶ A gyár elhelyezése körül szakmai viták sora alakult ki.

Diósgyőr lehetőséget látott a gyár által a településnek fizetett adóban, amely módot adhatott volna számára a várossá való nyilvánításban. Ezért a gyár adóiból származó bevételekből számos olyan építkezés indult el, ami a városiasodást volt hivatva példázni. Diósgyőr félve Miskolc bekebelezési szándékától, minden eszközzel megpróbálta saját tekintélyét emelni. „Erre utal a középkori eredetű „mezőváros” cím makacs használata a hivatalos jelentésekben, noha Diósgyőr aktuális közigazgatási státusa nagyközség.”¹²⁷

Az állami tulajdonú és állami vagyonból épített vasgyár, saját gazdasági érdekei tekintetében sokkal inkább vállalkozói szemlélettel és a magániparra jellemző igényekkel lépett fel, amikor a különválás szándékát megfogalmazza: „A diósgyőri m. kir. vas- és aczélgyár a pereczési bányateleppel együtt Diósgyőr nagyközséghez tartozik. E kapcsolat nem bizonyult áldásosnak, mert a gyár amellet hogy a saját nyilvános épületei építésének és fentartásának[sic!] költségeit sajátjából fedezi, továbbá iskoláit, fürdőit, a kórházat és a világítást, valamint a vagyonbiztonsági szolgálatot stb. sajátjából tartja fenn, mégis a községi terhekben teljes mértékben osztozik.”¹²⁸

A leválási szándék igazgatási problémákon is alapult. A gyár korabeli látképein látható (Lásd a mellékletben!), hogy Diósgyőr és a telep között több kilométernyi utat kellett megtenni azért, hogy a telepiek ügyeiket intézhessék. „S végül azon körülményre való tekintettel, hogy a gyártelepen lakó s körülbelül 6000 lélekszámot kitevő munkásosztály ügyeinek elintézését és érdekeinek megvédését a gyárnak Diósgyőr községtől való távolsága igen megnehezíti s minden egyes alkalommal az elvesztett munkaidő folytán elesett bérkereset miatt igen megdrágítja, régi óhaja a diósgyőri gyárnak s az ezzel határos telepek lakóinak a Diósgyőr községtől való különválást és egy külön községgé való alakulást megvalósítani. Az ehhez szükséges intézkedés a minisztériumban és a vármegyénél megtétettek s remélhető, hogy a különválás még ez évben keresztül is vitetik és a vasgyár a mellette fekvő Újdiósgyőr, Poczogó, Nyirjes és Szarka-hegy

¹²⁵ Glanzer Miksa 1872-ben a gyár keletkezésének indokait írja le. Idézi: Olajos Csaba: *A Diósgyőr...* 10.o.

¹²⁶ Olajos Csaba: *A Diósgyőr...* 16.o.

¹²⁷ Sajó Tamás: A diósgyőri főutca jelentésváltozásai. *Ökotáj*, 1. évf. 1. sz. 1992. ősz. 41–49. p.

¹²⁸ (sz.n.): *A diósgyőri m. kir.vas- és aczélgyár története...* 30.o.

telepekkel, valamint a pereczési bányateleppel közösen, az előre haladó fejlődésben többé nem akadályozott.”¹²⁹

A különböző forrásokból, (így a főispán és a gyár közötti levelezésből, vagy a helyi sajtóból) tudhatjuk, hogy a gyártelepiek, és a közvélemény sokat foglalkozott a gyári kolónia és az őt körülvevő települések, és lakók kapcsolatával. Ennek látványos eleme a gyári telep leválási szándéka Diósgyőr községtől. Szerettek volna egy új községet létrehozni. A leválási szándék legfőbb okai között Diósgyőr község rossz gazdálkodása szerepelt, valamint az, hogy a kolónia a legtöbb ellátó intézményét önmaga építette ki és tartotta fenn, így a vízhálózat, a villanyvilágítást és a közutakat is, gyógyszerterát, vágóhidat, élelmiszerboltot, iskolát, orvosi rendelőt. A közös terhek azonban nem csökkentek, a gyárnak folyamatosan hozzá kellett járulni Diósgyőr terheihöz. A gyár célja egy virágzó „gyárváros” létrehozása volt, amelyre akkor már Németországban, Nagy-Britanniában már számos példa volt.

A gazdasági érdekek mellett egyéb szempontok is megjelentek. A kolónia közössége ekkor már önálló identitással bírt, melynek egyik megfogalmazási módja a diósgyőriektől való különbözőségeen alapult. „Mínt hogy továbbá Diósgyőr község túlnyomólag földművelő lakosságának érdekei a vas- és aczélgyár alkalmazott és munkás-lakó elemének érdekeivel igen gyakran összeütközésbe kerülnek.”¹³⁰ Az okok között egyértelmű utalásokat találunk az életmód nagy különbségeire is. „A Diósgyőr anyaközségtől való különválás mozgalmá mely a gyár környékéhez tartozó birtokosok között észlelhető igen sok és fontos indokon alapszik. Elsősorban okozója ennek ama kirívó különbség, mely Diósgyőr anyaközség és a vasgyár népének természetében, véralkatában, felfogásában fennáll. Egy földművesekből álló falu képviselte által gyárunk és az azt környező telepek népességének érdekei nem mozdíthatók elő. [...] A telepek lakosságának intelligenciája és vagyoni ereje is mint legfőbb fokmérője a nagyobb fejlettségnek, jelentős indoka a különválásnak.”¹³¹

A különválási szándék többször is lendületet kapott, mindig eredménytelenül. És bár a kezdeményező a gyár vezetése volt, a parasztok és a gyári munkások közötti ellentéttről a mai napig beszámolnak az adatközlők: „*győri paraszt, úgy mondtuk, persze ilyenkor előkerülhetett a bicska is...*”¹³²

¹²⁹ (sz.n.): A diósgyőri m. kir.vas- és aczélgyár története... 31.o.

¹³⁰ uo. 31.o.

¹³¹ B-A-Z Megyei Levéltár IV. B 801/b. 32/1903. Idézi: Olajos Csaba: *A Diósgyőr...* 21.o.

¹³² 72 éves nyugdíjas esztergályos férfi – interjúrészlet

A gyáron kívül gazdaságilag senkinek nem állt érdekében az önállóság. Hosszabb távú ellenérveket nem fogalmazott meg egyetlen elutasító határozat sem, a napi pénzügyi és közigazgatási átszervezési problémákra hivatkozva a különválási kísérletek sorra kudarcba fulladtak. Az adatközlők elmondásai szerint Diósgyőrrel nem volt jelentős a gazdasági és nem volt jellemző a társasági kapcsolat sem. Csak a kötelező ügyek miatt mentek Diósgyőrbe, de vásárolni, „korzózni” vagy rendezvényekre már viszonylag korán inkább Miskolcra jártak a kolónia lakói, mint Diósgyőrbe. *„Anyám fogott, és vitt magával. Főleg ruhákat vásárolt a városban”*¹³³

Diósgyőr, Miskolc és a vasgyári kolónia között gazdasági kapcsolat a gyáron keresztül volt. A fűtéshez szenet és fát például a gyártelepen lehetett igényelni a diósgyőrieknek és a miskolciaknak is. Rendszeresek voltak a gyár hirdetményei a helyi újságban, amelyek az építkezéshez, a gyárüzemek kialakításához, vagy a bányákhoz kerestek gerendát, bányafát, faoszlopot, műszerfát. De ugyanígy megjelennek a szénára, zabra vonatkozó vásárlási szándékok, és a bérlemények hirdetéseit is rendre megtaláljuk a helyi sajtóban.

A gyárnak a fent említetteken túl nagy mennyiségű vízre volt szüksége, amit csak a „Diós-Győr” területéhez tartozó Garadna és Szinva patakok biztosítottak. Ennek vízhasználatára a gyár előjogot kért és kapott.¹³⁴

A kolónia a nagy Miskolc kialakulásáig sem városszerkezeti, sem közösségi szempontból nem integrálódott a helyi társadalomba. A források a gyár és a környező települések kapcsolatáról csak akkor írnak, ha valamilyen probléma adódott. Az elérhető beszámolókból a gyártás adatait találjuk részletesen, az éves jelentések és az időszakos beszámolók összefoglalóan beszélnek a telepítés körülményeiről, ott is jórészt a mennyiséget említve.

Árnyaltabb kép a helyi sajtó által nyerhető. A századforduló helyi sajtótermékeiben majd minden számban foglalkoznak a gyár vagy a kolónia gondjaival. Végigolvasva a cikkeket, az az érzés támadhat, mintha egy idegen testet vizsgálna a közélet, olyan távolságtartással, néhol erőltetett udvariassággal, hogy egyértelművé válik, hogy a kolónia önállósulási törekvései zárványként tartották meg lakóit. Elismerően nyilatkoztak a gyár alapításáról, óvatosan hallgattak a kezdetekkor fellépő problémákról, és tisztelettudóan beszél a sajtó akkor is, amikor konkrét gazdasági előnyöktől esik el. Ekkor még a két település távol volt, a néhány kilométeres útszakaszt

¹³³ 67 éves nyugdíjas gépészmérnök férfi

¹³⁴ *Borsod Miskolczi Értesítő*. Helybeli és vegyes hírek 1889. Április 25.

csak gyalogúton lehetett megtenni, így a miskolciak leginkább „kirándulni” jártak a kolóniába, megnézni a legújabb fejlesztéseket. „A diósgyőri új vasgyár, mióta az villanyfénnel van világítva, gyakran látogatják meg az érdeklődők és az idegenek. A múlt hét egyik napján városunk polgármesterével és a városi főmérnökkel mi is megtekinthettük azt, s mondhatjuk egészen el vagyunk ragadtatva...”¹³⁵

A járványok híradásainál is megkülönböztették a kolónia megbetegedéseit Diósgyőrtől és Miskolctól egyaránt. A cikkek híradásaiból feltételezhetjük, hogy a lakosság közötti átjárás a 19. század végén minimális volt. Az 1872-es kolera-járvány idején a vasgyáriak közül nagyon kevesen betegedtek meg, az akkori orvos tanácsainak köszönhetően. De – mint azt a helyi sajtóból megtudhatjuk – a trichinnel fertőzött hús csak a kolónia lakói között okozott megbetegedést. Ez azért volt lehetséges, mert az élelmiszer beszerzését és a lakók ellátását a vasgyár önállóan, sokszor nem a környező településekről, hanem távolabbról oldotta meg, az említett trichines megbetegedést például Debrecenből nagy tételben szállított kolbász okozta.¹³⁶

Közvetlen információs csatorna a gyár és a sajtó között nem lehetett, hiszen a negatív eseményekről általában így számolt be a *Borsodi Értesítő*: „Nem tudjuk való e, de úgy hallottuk, hogy az ujjonnan épített vasgyárt, a kormány, az országgyűlés beleegyezésével magán társulatnak szándékozik áruba bocsátani.”¹³⁷ Majd a megjegyzést találgatások sora követte az említett médiában.

A környező települések évtizedekig csak remélték hogy számukra is fellendülést hozhat a gyár jelenléte. Az első években inkább bosszankodhattak, hiszen jelentős átalakítások mentek végbe, amelyek érintették a birtokviszonyokat is. És mint állami tulajdon, az uradalmi intézkedésekkel kevesen szálltak vitába. A vasgyárhoz vezető vasút nyomvonalának kialakításában sem kaptak szerepet a települések, a gyár vezetése önállóan döntött. Miskolc szeretne volna, ha a városban központi helyen¹³⁸ fut a gőzhajtásra tervezett vasút nyomvonala. Ezzel ellentétben azonban Felsőruzsina felé vette az irányt, több szőlősgazda telepített ültetvényén áthaladva. A kisajátításkor az alkuban megjelölt összegben nagyságrendbeli eltérések is előfordultak, a vitáról és az elindított peres eljárásról a helyi sajtó részletesen és rendszeresen beszámolt. A miskolciak számára egyértelmű üzenet volt a gyárvezetés akaratának előjogairól.

¹³⁵ *Borsod Miskolczi Értesítő*. Helybeli és vegyes hírek 1882 január 25.

¹³⁶ *Borsod Miskolczi Értesítő*. Helybeli és vegyes hírek 1891. Deczember 31.

¹³⁷ *Borsod Miskolczi Értesítő*. Helybeli és vegyes hírek 1870. augusztus 25.

¹³⁸ Miskolc kérése szerint a mai belvárosban lett volna a központi pályaudvar.

Irigységre is okot adhattak azon hirdetések, amelyeket a vasgyár tett közzé, olyan fizetést megjelölve, hogy a fizetett hirdetésen túl a helyi hírekben nem egyszer kommentálták is a hirdetés mögöttes tartalmait: „A diós-győri vas és aczélgyárban legközelebb, még e tavaszon egy főorvosi állást fognak rendszeresíteni, melyre a pályázat az igazgatóság részéről már ki is adatott. Ez állás 2000 forint évi fizetéssel 200 forint fűtési általánnyal és szabad lakással van összekötve, ennél fogva látszik, hogy az újonnan szervezendő orvosi állás a jobbak közül való lesz. Azt hisszük, lesz is pályázó több az elégnél.”¹³⁹ Orvosi, tanítói, gyógyszerészi álláshirdetések, postai szolgáltatásra ajánlattételi felhívások voltak, amelyek a köznépet ugyan nem érintették testközelből, de az eltérést a környező települések alkalmazottjaihoz képest egyértelművé tette.

A kezdeti technológiai bizonytalanságokról hírt adva egy 1884-ben megjelent cikk írója sajnálatát fejezi ki annak lehetőségét, hogy a gyárat bezárják, vagy eladják: „Minket miskolcziakat nemcsak nemzetgazdasági szempontból érdekel a dolog, hanem érdekel különösen azon sokoldalú, anyagilag és szellemileg egyaránt fontos érdekeknél fogva, melyek Miskolcz városát és nagy részében vidékét is az ipar és kereskedelmi téren úgyszintén a munkásnépet és az ezek között már szép virágzásnak indult tanügyi és művelődési érdekeket is kiszámíthatatlan veszteséggel sújtanak azon esetben, ha a diósgyőri vasgyár lételet elvész.”¹⁴⁰

Miskolc a 19. század végéig kereskedővárosként nyilvántartott település. A legtöbb történelmi eseménynél leginkább a hátszág biztosítása, vagy a jó fekvése miatt szállásul szolgált az arra utazóknak. Első gyára egészen későn 1833-ban alakult Kőedénygyár volt. A kiegyezés utáni állami támogatásnak köszönhetően gomba módra szaporodtak a helyi kis üzemek.

Miskolc 1859-ben kapcsolódott be az országos vasúthálózatba. 1860-as években indult meg az a fejlődés, ami a mai Miskolc városképet adja. 1897-től villamoson lehet utazni, szállodák, fürdők, pályaudvarok épültek. Lélekszáma az 1980-as évekig folyamatosan emelkedik. Ugrásszerű lakónépesség változás az ipar fejlődésével mutat párhuzamot. 1870 és 1900 között Miskolc lakónépessége a mai területen lévő településekkel együtt (a vasgyári kolóniát is beleszámítva) megduplázódott¹⁴¹.

¹³⁹ *Borsod Miskolczi Értesítő*. Helybeli és vegyes hírek 1887 március 3.

¹⁴⁰ *Borsod Miskolczi Értesítő*. Helybeli és vegyes hírek 1884 január 16.

¹⁴¹ KSH adatai alapján

„Miskolc számára a századfordulót követően közvetlen kérdésként merült fel a szomszédos ipartelepekkel való egyesülés.”¹⁴² Miskolc vezetése nem titkoltan csatolni kívánta a gyártelepet az egyre növekvő városhoz. „Az érvek között domináns helyet foglalt el az a tény, hogy a települések kereskedelmi, kulturális ellátása alapvetően már Miskolcra tevődött át, annak minden előnyével és minden hátrányával együtt. A másik érv – Miskolc oldaláról – hogy a város a maga feltételeivel és a vasgyár adott helyzetével együttesen meghatározna a fejlődést.”¹⁴³

A vasgyár és Miskolc kapcsolatát a századfordulót követő években a munkásmozgalmi szerveződések is összekötötték. A Szociáldemokrata Párt 1898-ban a vidéki szervezetek kiépítésének segítésére mozgalmi körzeteket szervezett, amelyben a Diósgyőri Vasgyár kiemelt szerepet kapott, mozgalmi centrumnak szánták.¹⁴⁴ Miskolcon 1906-ban a mozgalom első nagy eseményei, az építőmunkások sztrájkjával elindult, szemben a diósgyőri vasgyárral, ahol, az első világháborúig nem volt érdemleges munkásszervezet.¹⁴⁵ A szakirodalom több helyen ellentmond ebben a kérdésben de kb. 500 fő körül alakulhatott azon munkások száma, akik a gyárban a sztrájkokat szervezték. Ennek letörésére a gyár hatékony és hatásos megoldásokat talált, így a diósgyőri munkások nem töltötték be azt a szerepet, amelyet a miskolci munkásszervezetek és egyesületek neki szántak. 1917-ben egy-egy napra, 1918-ban azonban a béke iránti igény, és a gyártelepen is elhatalmasodó nyomor¹⁴⁶ már hosszabb és erőteljesebb sztrájkhullámot indított el, ahol a miskolci és a vasgyári munkások egyértelműen egységesen léptek fel, és a május elsején tartott népgyűlést miskolci-diósgyőri nagygyűlésnek nevezték.¹⁴⁷ Tízezer főre becsülik a gyűlésen résztvevők számát. A Tanácsköztársaság idején a diósgyőri munkásság önálló politikai erőként lépett fel, de sok párhuzamot mutat a szociáldemokraták és kommunisták Tanácsköztársaság ideje alatt kialakult miskolci vezetéssel.¹⁴⁸

Miskolc helyzetét és szerepét a trianoni békeszerződés alapjaiban megváltoztatta. Borsod, Gömör és Kishont közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegye székhelye lett. Miskolc vette át a korábbi régióközpont, Kassa szerepét is, amely társadalomföldrajzilag

¹⁴² Dr. Lehoczky Alfréd: *A munkásság történeti fejlődésének főbb vonásai Miskolcon*. NME Marxizmus-Leninizmus Tanszék, Miskolc, 1981. 5.o.

¹⁴³ Dr. Lehoczky Alfréd: *Száz év egy város életéből. I. Az első ötven év*. Művészeti és Propaganda Iroda, Miskolc, 1978. 28. o.

¹⁴⁴ Beránné Nemes Éva-Román János: *Források a borsodi és miskolci munkásmozgalom történetéhez. I. Miskolc megyei Város Tanácsa Végrehajtó Bizottsága*, Miskolc, 1975. 16-20.o.

¹⁴⁵ Dr. Lehoczky Alfréd: *A munkásság történeti...* 9.o.

¹⁴⁶ Diósgyőri munkások beadványa a pénzügyminiszterhez. In Beránné Nemes Éva-Román János: *Források...* 405.o.

¹⁴⁷ Beránné Nemes Éva-Román János: *Források...* 29-32.o.

¹⁴⁸ Dr. Lehoczky Alfréd: *A munkásság történeti...* 13.o.

egy teljesen új helyzetet teremtett. Hiszen az addig jórészt a Budapest-Debrecen összekötő útvonalába eső, dél-borsodi településekkel intenzívebb kapcsolatot tartó város, egészen a szlovák határig terjedően közigazgatási, kereskedelmi, társadalmi feladatokat kapott.

Az új határ létrejöttével a vasgyártásának alapfeltételei oly módon megváltoztak, hogy az eredeti elképzelések és a hosszú távú piaci tervek értelmüket veszítették. A vasérc, a barnaköszén és egyéb beszállítói kapacitásokat Miskolc-Kassa útvonalra tervezték. A vasgyár helyének kiválasztásában is jelentős szerepe volt ezen útvonalba, valamint ezen keresztül az országos vasúthálózatba való ágyazódás. A határok meghúzásával a nyersanyag és humán erőforrás tekintetében elvágta a tervezett útvonalakat. Így Miskolc szerepe, az új határ közelsége a vasgyártásra is egészen más szerepköröket rótt. Így is megőrizte a viszonylagos geográfiai védettségét.

Miskolc, Diósgyőr és a vasgyári kolónia a trianoni békeszerződés után ugyanolyan gondokkal küzdött, mint az ország egésze. A nyersanyag és a piaci feltételek átstrukturálódtak. A vasérctermelés 11 %-a¹⁴⁹, a vasúthálózathoz kapcsolódó gyárak, üzemek 100 %-a Magyarország területén maradt¹⁵⁰, viszont a vasút 28 %-a¹⁵¹ a határokon kívülre esett.

A két világháború és a köztes időszakban a vasgyár jelenléte gazdaságilag jótékonyan hatott Miskolcra. A Diósgyőrben hadigyárrá átalakított üzemek folyamatosan termeltek, így a háborús készülődés újabb fejlődést hozott: az ország egyik legfontosabb nehézipari központjává lett.

1945. januárjában, a szovjet megszállás idején rendelettel vonták össze az addig különálló környékbeli településeket¹⁵² (Massák, Lillafüred, Hámor, Diósgyőr, Pereces, Újdiósgyőr, Mindszent, Martin-kertváros, Szirma, Görömböly, Hejőcsaba, Tapolca) Miskolccal. Így jött létre az akkori Nagy-Miskolc, amelynek akkor így kialakult területe ma is a városhatárt jelenti. Az egyes települések ma már szerves részei a városnak, észrevétlenül fonódnak egymásba. A vasgyári kolónia Újdiósgyőrön keresztül kapcsolódik a városhoz. Az Újgyőri-főter a kolónia sarokpontja.

Az 1947-es párizsi békekötés megerősítette a trianoni döntést. A két háború között már megkezdődött a folyamat, amely Budapest központi szerepét és az új regionális központok

¹⁴⁹ Gunst Péter: *Magyarország gazdaságtörténete*. Nemzeti tankönyvkiadó, Budapest, 1996. 39-41.o.

¹⁵⁰ Romsics Ignác: *Magyarország története a XX.században*. Osiris, Budapest, 2000. 152.o.

¹⁵¹ uo. 152.o.

¹⁵² Dobrossy István – Stipta István (szerk.): *Miskolc története V/1-2. 1918-tól 1949-ig* (Miskolc: Herman Ottó Múzeum, B.-A.-Z. Megyei Levéltár, 2007) 2114.o.

kialakítását célozta.¹⁵³ Az erőltetett iparosítás, és a falu és város közötti határok elmosására tett településpolitikai elképzelések determinálták Nagy-Miskolc kialakulását.

A nehézipar szempontjából fontos lépés az 1949-ben alapított Nehézipari Műszaki Egyetem, illetve a Selmechányáról eredeztetett, majd Sopronba költöztetett Bányászati Akadémia utódjaként alapított, sajátosan a nehézipar számára szakembereket képző felsőoktatási központ létrehozása.

Az 60-as évektől erőteljesen megindult Miskolc, mint szocialista nehézipari központ fejlesztése. A város nagy ütemben fejlődött, lakótelepek sora épült fel, így az 1870-es évekre térszerkezetiileg a kolónia szerves része lett Miskolcnak. A kolóniából is egyre többen költöztek ki a városba, hiszen a bérlakásként működő házak lakói ekkor elegendő tartalékot tudtak képezni ahhoz, hogy a városban öröklakást, vagy önálló házat vásároljanak.

A kolónia elnevezései megmaradtak a köztéri, intézményi nevekben, így a megálló, a vendéglátóegységek neveikben jelezték a vasgyárhoz való tartozást.

A diósgyőri gyár a környező települések lélekszámára is hatással volt. „Ujhuta, mely addig jelentéktelen és életképtelen kis hegyi falu volt (1869: 476 lakos), 1910-re ezer főt meghaladó községgé fejlődik. Miskolc árnyékában Hejőcsaba (1910: 3184 lakos), Felső és Alsózsolca lakossága (mindkettő közel kétezer fővel) jelentősen felduzzad. Az 1970-es évek végére a „megye nagyipari munkásainak több, mint a fele (51,8 %) itt dolgozik.”¹⁵⁴ A vasgyár hatóköre a környező településeknél jóval nagyobb. Rendszeres ingázók jártak egészen a Tornai-medencétől, Dél-Borsodig majd minden településről. Északra kb. 60 km-es félkörben, délre kb. 40 km-es körzetben belül jártak a munkások dolgozni, volt, aki napi bejárással, de sokan munkásszállón lakva, a hétköznapi napokat töltötték itt.

A vasgyári kolóniát befogadó mai Miskolc városképe sokszínű. A kolónia sajátos helyzetben van, a város a fejlesztési elképzeléseiben célul tűzte ki¹⁵⁵, hogy ipari örökségével, nehézipari múltjával együtt kíván továbblépni. A marketing elemeken túl a gyakorlatban ennek nem sok jele van. A város vezetése tanácstalan a „telep” használhatóságát tekintve, helyi védelem alá helyezett térrészeket, az ideiglenes műemléki védettség csak néhány évig volt tartható, a kis kertvárosi hangulatú terület csak néhány eleme tűnik megőrzésre érdemesnek. Az egyes épületek önmagukban nem képviselnek

¹⁵³ Valuch Tibor: *Magyarország...* 53.o.

¹⁵⁴ Dr. Lehoczy Alfréd: *Száz év...* 29. o.

¹⁵⁵ A Kultúra Magyar Városa cím elnyerésére beadott pályázat, Miskolc, 2007.; A város kulturális életének újrapozicionálása. In. *Miskolc város kulturális stratégiájára*. Miskolc Megyei Jogú Város Polgármesteri Hivatala Kulturális és Vendégforgalmi Osztály, Miskolc, 2004. 8.o.

értéket. Megtartásuk, esetleg turisztikai felhasználásuk az épületegyüttesben, a lakótelep egészének megőrzésében lenne. A házak azonban egyre kevésbé tudják kielégíteni a lakók fejlődő igényeit. Így a házak, a kolónia állapota folyamatosan romlik.

A kolónia belsejében lévő, régen tisztviselőknek, mérnököknek épült házakat a tulajdonosok engedély nélkül alakítgatják, így egyre jobban veszítenek értékükből. A mai napig bérleményként működő számozott utcák, a kolónia azon részén, amely a város felé nyit, komfort nélküli, vagy félkomfortos házak sora található, amely a kellemetlen látványon túl a város szociálisan egyik leghátrányosabb területe, napi szintű problémákat görget maga előtt.

Miskolc múltjához szervesen hozzátartozik a nehézipar, területileg, technikátörténetileg, de mentalitástörténetileg is. Az 1980-as években 18.000 dolgozója volt a két gyárnak (LKM, DIGÉP). Ez alapvetően változtatott a helyiek életmódján, a migrációs folyamatokon. A gyár „fűjását” a mai napig értelmezni tudják a miskolciak és a környékeliek. Az egyéni és kollektív emlékezetben szervesen jelen van a gyári lét, a gyári munka, a telepi élet, még azoknak is, akik ezt kívülről figyelték.

A közigazgatási huzavona mellett az elnevezések, a ráragasztott jelzők mutatják az a folyamatot ahogyan az önállónak álmódott gyártelep Miskolc szerves részévé válik.

A diósgyőriek új-ként aposztrofálták a kialakult gyártelepet, a miskolci sajtó diósgyőrinek nevezte, a gyár pedig az 1930-as évekig Diósgyőr-Vasgyár helységnevet használta keltezésnél. A gyarmat kifejezés viszonylag korán elmaradt, a legelső terveken még megtaláljuk¹⁵⁶, de a szóhasználat negatív konnotációja miatt vagy a kolóniát, vagy a telep kifejezést használják szívesen a gyár és a kiépülő lakóterület megjelölésére. A gyártelep is megjelenik az elnevezések között, ezt akkor használják, ha a gyárra és a kolóniára vonatkozóan együtt tesznek megállapítást. Találkozunk még a munkás-telep, gyári gyarmat, vasgyári gyarmat megnevezésekkel, de ezek egyediek, vagy időszakosak. A kolónia elnevezés a második világháború után sértővé vált, a helyiek nem szerették, nem használták, a lakótelep volt a megfelelő szinonima, a rendszerváltás után kezdték újra ezt a megjelölést használni a lakótelepre. A helyi rendeletek, szabályozások Vasgyári kolóniaként nevezik, a szakirodalom pedig következetesen a Diósgyőr-vasgyári kolónia szó szerkezetet használja.

¹⁵⁶ Olajos Csaba: *A Diósgyőr...* 27.o.

ÉPÍTETT KÖRNYEZET

A hazai építészettörténeti szakirodalom a Diósgyőr-vasgyári kolóniával egyáltalán nem foglalkozik. Még azokban a művekben is, ahol néhány sorban a munkáslakóházak építéséről szó esik, ott sem jelenik meg példaként sem. Az egyetlen kötet amely a vasgyári kolónia építészetével foglalkozik Olajos Csaba, Borsod-Abaúj Zemplén megye megyei főépítésze írta, motivációja személyes, családi kötelékekre épül.¹⁵⁷ Az alapos, minden egyes épületet, és épülettípust sorba vevő könyv jó forrásként szolgál a kolónia társadalomtörténetéhez is. A kolónia építészetének, épülettípusainak bemutatását erre a munkára alapoztam.

Az építészettörténet fanyalgással kezeli a koloniális, telepi építkezéseket. Ez egyrészt a tömeges jellegéből, másrészt több országban igénytelen anyagú, jellegtelen épülettömbökkel kialakított épületekből adódhat, így ideológiai háttérrel terhelt képeket, a sablonosságot, az uniformizált világot jelenítik meg sokszor. Egy vidéki lakótelep sem a történészek, sem az építészek fantáziáját nem mozgatja meg, hiszen léptékében csak a befogadó város tekintetében nagy, jelentős történelmi eseményektől mentes. Nem kapcsolhatók hozzá nagy beszédek, nagy tettek, tüntetések, vagy építészeti pályázatok, vagy azok kritikái. Egy vidéki, észak-magyarországi, lakótelep, ahol munkások ezrei éltek, cserélődtek, a vasgyári kolónia azonban néhány szempontból eltér a tömeges építkezések sztereotípiáitól. Vörös téglás házai indokolják, hogy kicsit foglalkozzunk a téglá építészettel, térszerkezete elemzést kíván. És az ipari táj fogalma is új fogalmi kereteket igényel.

A téglá használata az egyetemes építészetben az ókori civilizációban alakult ki, Európába római közvetítéssel érkezett. Sok esetben az égetett agyag, vagy agyagos földből készült téglatestekből való építkezés több kultúrában megelőzte a fazekasságot is¹⁵⁸. Az égetett téglával történő építkezés a települések megjelenésével folyamatosan jelen van az emberi történelemben.

Közép- és Kelet-Európában, így hazánkban is csak a 12–13. században jelent meg, de itt is csak a társadalmi elit építészetében.

¹⁵⁷ Olajos Csaba: *A Diósgyőr...* 5.o.

¹⁵⁸ Campbell, James W. P.: *A téglá világtörténete*. Kossuth, Budapest, 2004. 22.o.

A magyarországi építészettörténetben a téгла nem foglal el jelentős helyet. Az építészettörténet leginkább az ipari épületekkel emlegeti a téгла-architektúrát. Gyakori, gyors, viszonylag olcsó építőanyag, ezért a jeles épületeknél is leginkább a falszerkezet kialakításánál használták.

A magyar népi építészetben sem jelenik meg a téгла számottevően, megjelenése még nem eléggé tisztázott.¹⁵⁹ Fel-feltűnik a gazdagabb rétegnél, de jelentőségre szert nem tesz. Még az alapozásnál is ritka a kő és téгла alkalmazása. Az ipari forradalom előnyeit élvező, a piacgazdaságra áttérő falusi-mezővárosi módos paraszti rétegek újabb házaikat már téglából építették. Mégis az 1930-as években 50% a földfal és a kő vagy téglafal aránya.¹⁶⁰

A magyarországi ipar 19. század végi gyors fejlődésével az ipart kiszolgáló épületek tömege jelent meg ebből az anyagból. Nagyobb komplexumokhoz külön téglagyárak épültek, és a helyben előállított építőanyaggal történt az építkezés. A téгла magyarországi alkalmazásának gátja volt az is, ahogyan Budapest és más nagyvárosok kialakításánál megjelent az igény a gyors, sokszor nyugati nagyvárosok mintái alapján, de kisebb míveliséggel épülő „habarcspaloták” kialakítására. Mert – hangzik egy 20. század eleji kritika – „az építész „... az egyszerű téglával nem tudott bánni, amely letette a vizsgát a múlt valamennyi stílusából.”¹⁶¹

A Diósgyőr-vasgyári kolónia egyik legelőször szembeötlő tulajdonsága a vörös téglás épületek sokasága, épülettömbjei. A kolónia egészét áthatja a téглаornamentika, a házak, a gyárépületek több mint 80 %-a vörös téglából készült.

A legelső épületek jórészt fából épültek. A gyártás kísérletei során azonban többször leégtek az épületek, és amikor látható volt az alkalmazandó technológia, téglából építették fel az üzemek épületeit is. A helyben talált agyag alkalmasnak és elegendőnek bizonyult, így létrehozták a „Téglaveremként” emlegetett téglagyárat, ami utal a téglakészítés kezdetleges voltára. A még ma is álló téglagyár a vasgyár területén helyezkedik el, ezt 1885-ben építették amelyben a kolónia házai nagy részének építőelemeit legyártották. Ekkor épült a Hoffmann-rendszerű körkemence, amelyben vörös fali téglákat, tetőcserepeket és tűzálló téglákat is készítettek.¹⁶²

¹⁵⁹ Cseri Miklós: Építőanyagok és szerkezetek. In Balassa István (főszerk.): *Magyar Néprajz IV. kötet. Anyagi kultúra 3.Élelmód.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 1997. 115-116.o.

¹⁶⁰ uo. 116.o.

¹⁶¹ Fülep Lajos: Magyar építészet. In. *Nyugat.* 1918. 8. szám

¹⁶² Olajos Csaba: *A Diósgyőr...* 40.o.

Diósgyőrött ugyanúgy nem volt elterjedt hagyománya a téглаépítkezésnek, mint bárhol az országban, ezért az építkezéseket nagy figyelemmel kísérték mind a diósgyőriek, mind a miskolciak is.

Keveset tudunk a kolónia tervezőiről, de a korabeli tervrajzokból kitűnik, hogy már a kezdetekkor egységes, típustervek alapján felépített rendszerben gondolkoztak. A Magyar Mérnök- és Építész-egylet Közlönye¹⁶³ 1889-ben mutatta be a kolónia helyszínrajzát, amelyen a típusházak alap- és homlokzati rajza, az iskolaépület, és a telepítés terve is látható. A 2 és 4 család részére tervezett házak alkotják a kolónia épületének nagy részét ma is.

A 19. században városok ezrei alakultak át, és nőttek többszörösükre az ipar hatására. A városépítések jellemzően a praktikusság elvét követték a munkások számára kialakított épületegyüttesekben, városrészekben egész Európában. A derékszögű utcarendszer, a szabályos négyzet alakú telkek váltak jellemzővé olyan helyeken, ahol egyszerre nagy tömeg lakhatását kívánták megoldani. A jellemző stílusirányzat, az eklektika stílusjegyeit, az átlátható, szabályos, racionális térszerkezetet a Diósgyőr-vasgyári kolóniában vegytisztán megfigyelhetjük még ma is.

A 19. század közepétől a Monarchia területén sorra épültek a munkáskolóniák Fiumében, Triesztben Dolnja-Tuzlában, Vitkovicében, Katowicében. A kolóniák a kincstár stílusjegyeit hordozták magukon, de mind saját arculattal rendelkeztek. A tömegépítkezésnek sokszor van minőségre vonatkozó negatív konnotációja. Feltételezzük, hogy a nagy beruházások, ráadásul kétkezi munkások számára épített épületek zsúfoltak, és életminőségben egy alacsonyabb kategóriát képeznek. A Diósgyőr-vasgyári kolónia esetében ez nem jellemző. A típustervek ellenére az épületek homlokzatain található téglával való játék sajátos arculatot adott minden egyes utcának, vagy lakótömbnek. A házak kialakításánál figyelembe vettek több szempontot, így kis kertet hagytak a családoknak, hiszen várhatóan a parasztságtól, vagy a kétlaki életet folytatók közül kerültek ki a gyári munkások. Az egyes családokra, vagy lakóra jutó négyzetméter átlag messze az országos munkáslakások fölött volt. Infrastruktúrával, szolgáltatások kialakításával, élhető, kellemes, kertvárosias, gondos telepet kívántak kialakítani, ahol a tömeges építkezéseknél először jelent meg az igény az életminőség szempontjai iránt.

A 19. század végére az ipari létesítmények impulzív fejlődésével hirtelen és tömegesen kellett megoldani a dolgozók, a munkások lakhatásának kérdését is.

Budapesten is hangsúlyos a folyamat, bár ott az üzemek kialakulásakor a termelő cégek könnyebben rábízhatták a természetes megoldásokra, a magánépíttetőkre vagy a szobakiadásra magukat, mint vidéken, ahol nem volt a szállásadásnak tömeges alternatívája. Ezért a vidéki és fővárosi munkástelepek fejlődése alapvetően eltér. A vidéki munkáskolóniák az ipari létesítménnyel együtt, a munkásigény kielégítésével párhuzamosan épültek. Diósgyőrött a közel ezer fős településen néhány év alatt a közigazgatásilag odatartozó lakosság duplájára, triplájára duzzadt, amit a helyi albérletekkel, ágybérletekkel lehetetlen lett volna megoldani.

Időszakosan, vagy rendszeresen ingázók, kétlakiak a telep megépítését követően is voltak itt. Még ma is fogalom a „fekete vonat”, amely százával szállította a vidéki munkásokat. A gyár vezetése elnézte, ha a lakások nem használt részeit albérletre kiadták, ezzel a család bevételeit növelve. Az ágybérlet nem volt jellemző, viszont majd minden családnál megfordult egy-egy vidékről származó iparostanonc, aki az iskolaidőben a kolónia családjainál lakott. Az első világháborút követően a Vasgyár tárlóvágányaira az üzemekben munkát vállaló menekültek vagonjait tölték, s tartották ott egészen addig, amíg azok – az elvégzett munka fontossági sorrendjében – a kolóniákban lakást nem kaptak.¹⁶⁴

A gyárak, üzemek indulásakor szakemberekre volt szükség, amelyet a lokális társadalom nem tudott azonnal „kitermelni”, így a hazai, vidéki nagyobb gyárak, szinte kivétel nélkül külföldről is hozták, hívták a szakképzett munkaerőt. Így a bejárással, a munkások utaztatásával sem kellett az üzemeknek foglalkozni. És bár a vasút az ipari létesítményekhez kapcsolódva is épült, ez csak a 20. század húszas, harmincas éveiben vált valós alternatívává. A vasút nem csak a nyersanyagok szállításának tekintetében kötötte össze a nyersanyagok előállításának, kitermelésének, vagy eladásának helyeit, ugyanezen vonalakon a szakemberek időszakos szállítása is jellemző megoldás volt.

„A századforduló után általánossá vált az igény, hogy nagyobb üzemek, illetve városok vonzó lakáskörülményeket teremtsenek munkás-és tisztviselőgárdájuknak, lojalitásuk biztosítására. Az elsőgenerációs városi lakosság részére a hagyományos, vidéki életforma feltételeihez közel álló telepeket építettek, amihez nemcsak a kert közelsége és a helyi ellátás rendszere, hanem megfelelő építészeti formavilág is hozzátartozott.”¹⁶⁵ Magyarországon Diósgyőr-vasgyári kolónia az első tömeges építkezés, amely

¹⁶³ Olajos Csaba: *A Diósgyőr...* 33.o.

¹⁶⁴ R. Nagy József: *Munkáskolóniák...* 98.o.

¹⁶⁵ Gerle János: Századfordulós stílusirányzatok. In: Sisa József- Wiebenson, Dora (szerk.): *Magyarország építészetének története*. Vince, Budapest, 1998.

figyelembe veszi a használók körülményeit, vélt igényeit. „A társadalmi tudományok fejlődésével, úgy a munkaadók, mint a munkások belátták a lakásnak óriási befolyását, úgy szociális, mint hygienikus szempontból és főképp a nyugati államokban e tekintetben radikális lakáspolitikát kezdeményeztek” – írja egy műépítész.¹⁶⁶

A szakembergárda lojalitásának erősítésére más ipari létesítménynél is megfigyelhető volt, hogy viszonylag jó körülményeket igyekeztek teremteni a munkásoknak (így például Ózdon¹⁶⁷, vagy Óbudán a gázgyári kolóniában¹⁶⁸). „A századfordulón már erős verseny folyt a munkásság befolyásolása érdekében a különböző szellemiségű intézmények között.”¹⁶⁹ Kis bérleti díjért vagy ingyen-bérletbe lakóházakat adtak ki, kiskerthasználatot biztosítottak, vagy olcsó árukat. Ennek ellenére a telepi ember a lakásából könnyen kitehető, kiszolgáltatott lény volt.¹⁷⁰

¹⁶⁶ Fleischl Róbert: Munkáslakásokról. *Bányászati és Kohászati Lapok*. 1911., 2. Szám, 87.o.

¹⁶⁷ Csontos Györgyi-Vass Tibor: *Ózdi munkáskolóniák...* 11.o.

¹⁶⁸ Sz. Bányai Irén: *A gázgyári kolónia...* 16.o.

¹⁶⁹ Paládi-Kovács Attila: *Ipari táj...* 196.o.

¹⁷⁰ uo. 196.o.

Házak, háztípusok

Olajos Csaba a kolónia kiépítésénél négy karakteresen elválasztható időszakot különböztet meg¹⁷¹: Az ideiglenes házak és az első házak építési korszaka: 1868-1877, a kolónia intézményhálózatának kiépülése: 1878-1908, az ún. százház felépítése: 1909-1914 és a két világháború építkezései: 1914-1944.

A korszakolás építészeti szempontból jól leírja a kolóniát, de érdemes kiegészíteni időben, hiszen 1985-től a lakások megvásárolhatóakká válnak, így a legtöbb magánkézbe kerül, és bár sem mennyiségében, sem térszerkezetében nem változik meg a kolónia, az összkép a szabályozások ellenére is jelentősen módosul.

Az építési korszakok hasonlóan alakulnak a kolónia népességének generációs bontásával. Az első időszakban, amikor a gyártási folyamatokat a kísérletezés jellemezte, két karakteresen elválasztható munkaerő volt jelen. Az egyik csoportot a szaktudással és tapasztalattal rendelkezők alkották, akinek nagy részét vagy az állam nevezett ki, vagy a kinevezettek csábították a vasgyár indításához. A másik csoportot a segédmunkára, vagy napszámra jelentkezők képezték. Ezen csoportok szállásolására kezdődött meg az építkezés. Az ideiglenes illetve első épületek építési korszakában akkut szállásolási problémákra keresnek megoldást. A gyárra és a majdani kolóniára is az átmenetiség jellemző. Jórészt fából ideiglenes épületek készülnek. Ebben az időszakban az építkezéseket hátráltatja a téglaverők hiánya, akik a vasútépítés és a polgári építkezések miatt nem vállalnak munkát a tervezett vasgyárban, ahogyan a vályogvető cigányok is más kereseti lehetőség után néztek. Így az előállított téglamennyiségből csak az átmeneti épületeket tudták felépíteni. 1868-ban 396 főből áll az építkezéssel megbízott munkásállomány. Egy téglavetőgép megvásárlásával nagyobb ütemben folyt az építkezés. Sorban épültek az 1 szoba + konyha + kamra lakóházak. Az első házak konyhái annyira kicsik voltak, hogy bővítésükért folyamodtak a pénzügyminisztériumhoz. A pénzügyminisztériumi engedélyek után a nagyobb alapterületű kettős házakkal 1871-re 841 épület készült el. Ebben az időszakban épült fel a Nagy-vendéglő is, amely a munkások étkezési helyeként szolgált. „...1882 körül építették a lakótelepet, és kimondottan a német logika szerint van az egész építve, tehát teljesen önállóra tervezték a vasgyárat... Ez kimondottan egy nagy semmisség volt, mikor

*idejött a gyár, a nagyolvasztó meg ezek. Ehhez ugye kellett a termelők, akkor itt lakásokat kellett építeni. Tehát ez a telep egyszerre épült, német mintára.*¹⁷²

A lakók emlékezete ellenére nem csak német minta szolgáltatott alapot a koloniális építkezésekre, hanem Európában, de Észak-Amerikában is egyre több munkáslakótelep épült hasonló elképzelésekkel. Az alkalmazott vezetők és mérnökök a legtöbb esetben Európa több nagy vasgyárában megfordultak, ahol a munkások körülményeibe is betekintést nyerhettek. Nem tudjuk, hogy a kolónia házait ki tervezte. A később publikált típustervek közül néhány sok hasonlóságot mutat. Meissner Alajos nyugalmazott vasúti főmérnökként járt végig több munkáskolóniát, és közölte a Magyar Mérnök- és Építészeti Egylet Közlönyében. Így hírt adott New York¹⁷³, Tokio¹⁷⁴, Lüttich¹⁷⁵, Párizs¹⁷⁶, London¹⁷⁷, Havre¹⁷⁸, Marseille¹⁷⁹, Fiume¹⁸⁰, a Dél-magyarországi csángó telepekről¹⁸¹, valamint a diósgyőri vasgyár munkástelepeéről is¹⁸². A házak alaprajzainak közlésén túl több esetben találunk az életmódra, tulajdonviszonyra, a telepek nagyságára vonatkozó leírásokat, amelyeket néhol összevet a hazai viszonyokkal is. Ebből következtethetünk, hogy a koloniális építkezés foglalkoztatta a műszaki közvéleményt. A kolónia építkezéseire azonban nagy hatással nem volt, hiszen a típustervek többsége a publikáláskor megvalósult. Azt viszont látni lehet, hogy az építkezések körüli, illetve a munkások lakhatásának megoldásában majd mindenhol hasonló gondokkal küzdöttek, hasonló megoldásokat alkalmaztak. Diósgyőrben New Yorkhoz hasonlóan és Budapesttel, Béccsel ellentétben a telkek kiosztásánál az egyes lakásoknak saját bejárata van, amely a telekre néz. Bécsben és Budapesten a körfolyosós házakat találjuk, ahol a lakások nagy része az udvarra nyílik, és egy folyosón lehet az épülettömbbe bejutni. Diósgyőrben ilyen ház nem épült. Az emeletes négyesosztatú házakban is 2-2 lakásnak legalább oldalsó bejárata van, így lehetővé válik a közös földterület használata. Az utcák számmal való megjelölése is az amerikai példát követi. Gyakori hasonlóság a munkástelepek közt, hogy azoknál a kolóniáknál,

¹⁷¹ Olajos Csaba: *A Diósgyőr...* 39-50.o.

¹⁷² 72 éves nyugdíjas esztergályos férfi

¹⁷³ Meissner Alajos: Észak-amerikai kisebb lakóházak és munkáslakások. *MMÉEK.* 1895. 300-304.o.

¹⁷⁴ Meissner Alajos: Tokio munkáslakásai. *MMÉEK.* 1893. 312-316.o.

¹⁷⁵ Meissner Alajos: Munkáslakások Lüttichben és környékén. *MMÉEK.* 1894. 266-270.o.

¹⁷⁶ Meissner Alajos: Munkáslakások Párizs környékén. *MMÉEK.* 1898. 19-21.o.

¹⁷⁷ Meissner Alajos: A londoni munkásosztály lakóházai. *MMÉEK.* 1887. 366-372.o.

¹⁷⁸ Meissner Alajos: Olcsó munkáslakásokat építő társulat Havre-ban. *MMÉEK.* 1893. 350-353.o.

¹⁷⁹ Meissner Alajos: Munkáslakások Marseille-ben. *MMÉEK.* 1898. 51-54.o.

¹⁸⁰ Meissner Alajos: Fiume munkástelepei. *MMÉEK.* 1892. 51-54.o.

¹⁸¹ Meissner Alajos: Délmagyarországi csángótelepek. *MMÉEK.* 1891. 277-278.o.

¹⁸² Meissner Alajos: A diósgyőri vasgyár munkástelepe. *MMÉEK.* 1889. 374.o.

ahol egy-egy gyár volt az építtető, és bérbeadó, a telep mintaként való felmutatása is cél volt. Amikor ezt a feladatot a városok vezetése vállalta fel, akkor pedig szociális alapon, részletekben történő fizetéssel a tulajdonhoz jutás elérhetővé vált. A gyári tulajdonú telepeken szigorú rend szabályozta az ott élők mindennapjait. Részletes szabályrendszer volt, ami a használatra, a javításokra és a bérleti díjra terjed ki. A szabályok betartását pedig például a belga és a diósgyőri gyárban is rendszeresen ellenőrizték.

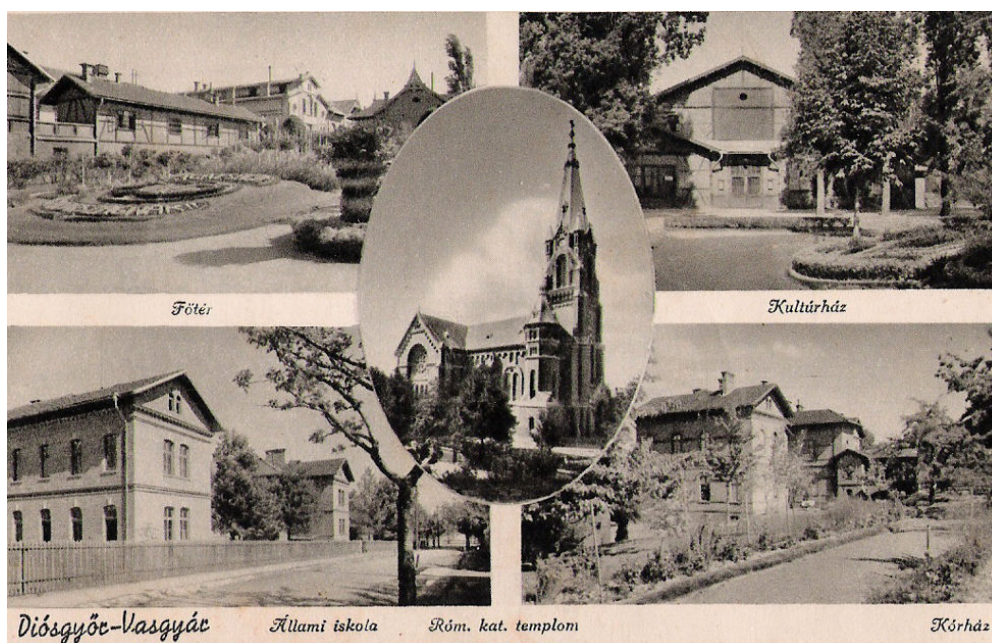
Lütichben is, hasonlóan a diósgyőri kolóniához fontosnak tartották, hogy a házak különbözzenek, még ha típus házakról van is szó, de ornamentikában legalább eltérjenek. Párhuzamokat találunk a telkek kialakításánál, ahol igyekeztek kis zöldterületet biztosítani minden egyes lakóegységhez, ez az észak-amerikai munkástelep ismertetésénél ugyancsak megjelenik.

A kolónia második karakteresen lekülöníthető korszaka építészetiileg: 1878-1908, intézményhálózat és lakásállomány kiépítése a Színváig. A kolónia ebben az időszakban további lakásokkal bővült. Ezek jórészt tisztai, altisztai, főtisztai lakások voltak, nagyobb alapterülettel, emeletes kialakítással. A még mindig nagyszámúnak mondható lakóház építés mellett azonban ennek a korszaknak a legfontosabb eleme az intézmények kialakítása. Amellett, hogy igény volt az egyes szolgáltatásokra, a második munkásgeneráció igényeit is ki kellett szolgálnia. A lakhatáson túl a telep elindult a közösséggé alakulás útján. Az első munkásgenerációban mindenki újként, idegenként érkezett, viszont a századforduló éveiben már azok gyerekei is aktív korba értek, így az alapellátáson túl egyre több közösségi funkciójú, szolgáltató épületre volt szükség. Ekkor épült a ma Angyalvárnak nevezett emeletes épület, jórészt egyedülálló részére. Ekkor bővítik ki a vendéglőt, amellyel egy 1000(!) főt befogadó munkásétterem létesül, amely alkalmas arra, hogy a munkások elfogyasszák ebédjeiket, de rendezvényeket is tarthatnak a nagy épületben. Elkészül a kórház terve, felépítik a fiúiskolát, a leányiskolát, a gőz- és kádfürdőt, mészárszékét, gyógyszertárt, postát és távírdát. 1900-ra elkészül a kórház, a fogyasztási szövetkezet épületét kibővítik, várócsarnokot építenek, 1905-ben elkezdődik a római katolikus templom építése is, amelyet 1908-ra be is fejeznek. Ekkorra Miskolc és Diósgyőr között villamos vasúttal utazhatnak a munkások.

Már 1882-ben beszámol a helyi sajtó, hogy a gyárban, gőzkazánból nyert energiával villanyvilágítással teszik lehetővé a folyamatos, éjszakai munkát. Miskolc

város főmérnöke és polgármestere mint látványosságot tekinti meg a készülékeket¹⁸³. 1909-re a telep házait és utcáit is elektromos világítással látják el.

A kolónia tervezésekor teljes önállóságra törekedtek. „*A Konzum mögött volt egy malom. Tehát annyira önellátó volt, hogy a lisztet az élelmiszerbolt nem vette, hanem búzát vettek, és arra volt a malom. Akkor volt a vágóhíd, pékség, a pékség mögött volt a vágóhíd, akkor a vágóhídtól följebb a vendégháznál vannak azok az épületek, régen cukrászda volt, ott volt a feldolgozóüzem [...] Az utca végén sütőde is volt. Úgyhogy az asszonyok saját maguk sütötték ott a kenyeret...*”¹⁸⁴

A korabeli képeslapon¹⁸⁵ láthatóak azok az intézmények, amelyek ebben az időszakban készültek el. Balra fent a főtéren a gyárkapu és a konzum épülete, jobbra a templomot ábrázoló kép takarásában a tejcsarnok. Jobbra fent a kultúrház, alul a fiúiskola és az első kórházépület. Középen pedig a római katolikus templom.

A következő építészeti korszakban (1909-1914) az ún. „százház”-zal a kolónia a Szinva bal oldalára is kiterjedt. 1909-ben csatornahálózatba kötik a kolónia utcáit, a Bükkben, 10 km-re a kolóniától található Felső forrás vizét vezetik a gyarmat területére. 120 lakás építésére kérnek engedélyt a pénzügyminisztériumtól. Az eredeti tervekhez képest erősen redukált költségvetéssel, de elindul az építkezés, amely 100 db négyesosztatú munkáslakás felépítését tette lehetővé. 76 db háznak 304 lakása, szoba + konyhát; 24 db lakás 96 lakása pedig 2 szoba + konyha+ kamrát foglal magába. A száz ház 400 lakása a csökkentett költségvetés miatt építészetiileg a lehető legegyszerűbb

¹⁸³ Borsod Miskolczi Értesítő. Helybeli és vegyes hírek 1882. január 25.

¹⁸⁴ 72 éves nyugdíjas asztalos férfi – interjúrészlet

módon épült fel. Sürgette az építkezést az elégedetlenkedő munkástömeg, viszont a kolónia házai között ma is láthatóan a leggyengébb minőségű területrészt épült fel. Megépül ugyanebben az ütemben 2 db főtishti és 22 tiszti lakás is a mai Glanzer Miksa, Mester utca, a Puskin utca és a Kabar utca területén, már egyértelműen jobb építészeti minőségben.

A világháborúk időszakában (1914-1944) jórészt a foghíjas telkek beépítése, intézmények bővítése, átalakítása történt meg. Ekkor épültek be az üres telkekre, az ún. Szovjet-házak, további munkás és tisztviselő házak is. 27 épületben mintegy 71 lakást adtak át ebben az időszakban.

A kolónia életében további két korszakot lehet elkülöníteni. 1944-1985: Az átalakítás időszaka. Ebben az időszakban sem területileg, sem lakásállomány számában nem bővül a kolónia. A háborús támadások során néhány ház megsérült, de a jelentősebb kárt a gyár épületei szenvedtek el. A következő korszak határát a tulajdonban bekövetkező változás adja. „A gyári lakótelep a bölcsődével, óvodával, általános iskolával együtt már a 80-as években a város tulajdonába került, az üdülők, a szociális, a kulturális és sportlétesítmények, az ipari tanműhely pedig részben a 90-es, részben a 2000-es évek elején a felszámolások során értékesítésre kerültek, illetve szűntek meg a diósgyőri kohászok számára.”¹⁸⁶

A második világháború végétől kezdve a kolónia házaiból nem költöztetik ki azokat a családokat, ahol a kereső kiesik a munkából. Ezt megelőzően jobb esetben az özvegy az egész családdal a barakklakásokban kapott helyet, egy-egy tragédia után néhány héten belül költözniük kellett.

Fontos lépés, hogy 1985-től lehetővé vált a lakóépületek megvétele. Ha valaki készpénzért vásárolta meg a lakást 35-40 %-át kellett kifizetnie az akkor becsült árnak. Egy manzart-szoba+ szoba + konyha lakás esetében 36.000 forintot jelentett 1981-83 között. Aki 8 évvel később tudta megvenni, már 560.000 forintot fizetett hasonló lakásért. *„Örültek neki az emberek, és a karbantartási kedvnek is jót tett. Sokan azonnal megcsinálták a fürdőszobát. Volt akinek szerencséje volt, mert a gyár előtte elkezdte, annak nem kellett.”*¹⁸⁷ Ezzel párhuzamosan azonban műemlékvédelmi szempontból erős leépülés kezdődött meg. A lakásokat fürdőszobával bővítették, toldalékok,

¹⁸⁵ forrás: www.vasgyarifisuli.fw.hu

¹⁸⁶ Boros Árpád: *Tények és képek...* 93.o.

¹⁸⁷ 76 éves nyugdíjas gépészmérnök férfi - interjúrészlet

egybeépítések, tetőtéri kialakítások, ablakok befalazása történt. A vasgyári lakásoknak jelleget adó egységesség erősen kopott.

A kolónia egésze jelenleg helyi védelem alatt áll, ami jogszabály szerint azt jelenti, hogy átalakítani az épületeket csak a jelleg megtartásával lehet. Kerítésként csak átlátszó, az utca összképét nem befolyásoló határoló elemeket lehet kialakítani. A gyakorlatban mindez egészen másképp néz ki. Mivel a helyi védelem mellé sem ellenőrzés, sem szankció nem társul, ezért ezen szabályzat csak elvétve valósul meg, illetve kitermel torz tákolmányokat, ideiglenesnek látszó megoldásokat.

A kolónia házait, és intézményeit kezdetben egységesen kb. 80 centiméter magas fakerítés kerítette be, amit az 1960-as években vasoszlopon végigvitt drótkerítés váltott fel. A kolónia kertjei beláthatóak voltak az utca járókelőinek. Ez a láthatóság a kolónia zárványszerű létének oldódásával egyre jobban feshélyezte az itt lakókat. A helyi védelmet kijátszva átlátszatlan kerítés helyett ipari náddal fedik a magas drótkerítést. Így nem csak a jelleg tűnik el, hanem igénytelen, lepusztult hatást is kelt. A kolónia lakóinál természetes igény a modern épített környezet kialakítása, ez az elvárás sokszor szemben áll a ipartörténet és az építészettörténet szempontjából értéként megjelenő épületek fenntartásánál.

A kolónia házai között rengeteg típust találunk, ezek csoportosíthatók. A legrégebbi házak a lakótelepen az *iker lakóházak*, amelyek a kolónián két típusba sorolhatók még. Mindkettő földszintes épületként két lakást foglal magában. A két típus méretben és a padlásfeljáró kialakításában különbözik, valamint a külső fal a kisebb épületek esetében vakolt, a másik téglaburkolattal vannak ellátva. A lakások, kb. 35 m² területen egy szoba, egy konyha, valamint egy kamra kialakítására adnak lehetőséget. A lakásokhoz az udvar hátsó területén mellékhelység tartozik. Az utcafrontra másfél méter magasan induló, kis ablakok nyílnak. A szoba-konyha eredeti elosztása nem teszi lehetővé néhány ma gyakran használt bútordarab elhelyezését. Így például a jellegzetes szekrénysor nem állítható fel a két ablak között. Ennek megoldásaként a helyiek, nem a belső tárgyi rendszeren módosítanak, hanem a kis ablakok befalazásával, a helyiségek egybenítésével oldják meg a használhatóságot. A természetes fénynek pedig a ház oldalán nyitnak helyet. Mivel a jelleget megtartani kötelező, a vakablakok kialakításának széles tárházát találjuk. Így a levakolt, hengerelt, vagy tapétázott, vagy faburkolattal ellátott felületektől, a műanyag redőnyig számos variáció fellelhető.

Az időszakra jellemző két- és háromszobás ikerlakóházak fürdőszobát és wc-t is tartalmaznak, valamint jellegzetes faragott, fából készült padlásfeljáró helyezkedik el az ikerház mindkét oldalfalán.

A kolónia leggyengébb minőségű házai a *négylakásos épületek*, amelyek 1-1 szobát foglalnak magukban. A Szinva bal partján, a számozott utcán találjuk ezeket az épületeket.

A négylakásos épületek közül a tetőtér beépítéses házak már jobb minőséget képviselnek. Jellegzetes téglarchitektúrájukkal még ma is a kolónia szebb épületei közé sorolhatók. A lakások egyforma alapterülettel a földszinten és az emeleten egy szobával rendelkeznek. Ehhez felépítésében hasonló, de vakolt falazattal bíró épület a négylakásos emeletes lakóépület, ahol a tetőtérben az előzőtől eltérően 2 szobát rejt.

A „*Szovjet házak*” elnevezése a Tanácsköztársaság időszakát idézi, feltehetőleg a készítés dátuma miatt nevezték így a helyiek. Jellegében teljesen eltér a kolónia többi házatól. Kós Károly nevéhez is kötik, amelyre nincs ugyan bizonyíték, de jellegében a korai erdélyi modern népies építészet érezhető.¹⁸⁸

A kohászatban dolgozók egyik leggyakoribb betegsége a tüdőbaj volt. Ebből adódóan az életmód szempontjából fontosak, bár számukban nem jelentősek az ún. „*Tüdőbeteg házak*”. Hasonló, az egészség védelméért vagy helyreállításáért, pihenő, rekreációs intézményeket hoztak létre az egyszerű munkások számára is. A Tüdőbeteg ház is erre a gondolatra épült, ugyanis a ház egy szobáját külön bejáratral láttál el, hogy a tüdőbeteg családtag a többieket ne fertőzze, illetve nyugodtan pihenhessen.

Viszonylag későn épültek a „munkáslakóházak” amelyek a két szobán kívül hálófülkét is tartalmaztak.

A tiszti lakóházak a két gyár között helyezkedtek el, központi területen, a kolónia több utcájában megtalálhatók. Az *igazgatói lakás* a tetőtéri beépítéssel együtt 10 szobával bírt. Volt konyha, fürdőszoba, külön wc, cselédszoba a nagy udvarral körülvett épületben. A ház a mai Vasgyári úton található, az Ógyár tér, vagyis a legrégebbi üzemi épületektől, a gyár bejáratától pár percnyi távolságra. A mai építészeti elképzelésekben ez a tendencia megfordult, hiszen ma a vezetők igyekeznek nyugodt körülmények között, akár sok kilométerre a munkától a pihenés óráit tölteni. A vasgyár indulásakor azonban a technológiai folyamatok többsége megkívánta a vezetőktől az azonnali, sokszor akár az éjszakai beavatkozást. Hiba esetén az igazgató, a főmérnökkel, és a gyártásért felelős szakemberekkel azonnal az üzemben volt, ezért az

épületek elhelyezkedésénél fontos szempont volt a gyár közelsége. Az 1895-ben befejezett épületben ma egy kisebb helytörténeti kiállítás található, de helységei jórészt kihasználatlanok, vagy kényszerből, oda nem illő funkciókkal terheltek. Az épületben sokáig bölcsőde működött.

A főtiszti lakóház a századfordulón épült. Az elkészülte után húzták rá az emeletet. Az épületben több 4 szoba-konyhás lakás található.

Az építészeti minták használata annyira sokrétű, hogy a lakótelep önálló objektumként is felfogható. Természetesen találunk elemekben hasonlóságot, de ezen elemek keveredése nagy. A telkek kiosztása amerikai munkásházakra hasonlít, kerüli a belső udvaros kialakítást. A házak többsége utcafrontos, akár a kettős, akár a négyesosztatú házakat figyeljük, így szellőzési és benapoztatási lehetőséggel is nyitottak.

A térhasználat és a házak felépítése angolszász mintát követ¹⁸⁹, a lakótelep térszerkezet pedig a derékszögű, és szigorúan párhuzamos utcákkal német minta alapján épülhetett. A lakásbelső térhasználat nem követte a pesti bérházakra jellemző zsúfolt, a tér kizsigerezésére¹⁹⁰ törekvő gyakorlatot, de a lakóházak többségét a térpazarlással sem vádolhatjuk. A lakások egy részében a vezetékes víz, valamint a fürdőszoba kiépítése megtörtént. Ez a német gyári munkáslakásokra jellemző volt, egészségügyi szempontok miatt. Nem találunk tisztaszobát, vagy tiszta szobaként funkcionáló helységet a lakásokban, a parasztházakból hozott elem a konyha gyakori használatával mutat csak párhuzamot. Az elnevezésekben sem jelenik meg átvett mintára utaló szó. Középosztály jelleggel ruházta fel a már betagozódott, elismert szakmunkás családokat az a tény, hogy a használt lakás a család privát tere maradt. Mivel tilos volt a bérelt lakóegységet további bérletbe kiadni, így az ágybérletek, albérletek a kolóniára nem voltak jellemzők.¹⁹¹

És a kolónia házait mondhatjuk nyugodtan táj-idegennek is, hiszen a környező települések egyikében sem volt ekkor még jellemző a téглаornamentika domináns használata.

¹⁸⁸ Olajos Csaba: *A Diósgyőr...* 78.o.

¹⁸⁹ Buzinkay Géza: A középosztály lakásideálja. In: Hanák Péter (szerk.): *Polgári lakáskultúra a századfordulón*. Budapest, 1992. 14-17.o.

¹⁹⁰ uo. 14-17.o.

¹⁹¹ Vö. „az al- és ágybérlek aláásták a munkáscsaládok „magánéletét”, amely áttetszővé lett a kívülállók számára a család és az idegenek közötti éles elhatárolódás folytán.” Daunton, Martin J.: A munkáslakás

A tér kohéziós erejéhez hozzátartozik az is, hogy a vasgyári kolónia a lakótelepek többségével ellentétben nyílt és vállalt tér volt a lakókkal együtt. Európa egészében jellemző volt, hogy a munkások által lakott bérházakat mutatós homlokzattal, és egyetlen bejárattal látták el, elrejtve ezzel a lakókat és a sokszor ezt kísérő nyomort, zsúfoltságot, koszt. Nagyobb városokban aggodás kísérte a munkásoknak szánt bérházak építését, a szegényeket kiűzték a város szélére.¹⁹² A házhelyek azonban legtöbbször magántulajdonban voltak, így a ingatlan befektetők szabályozása nehézségekbe ütközött. A vasgyári lakótelep állami, pontosabban gyári tulajdon volt, így mentes maradt a befektetési, területrendezési vitáktól. Nyílt szándékkal egy lojális közösség formálása volt a cél, és az ehhez szükséges körülményeket meg is teremtették. A vasgyári kolóniában 1980-as évekig nem keveredtek a tulajdon, vagy bérleti viszonyok, nem terhelték a lakásokhoz való jutás. A folyamat egyszerű, és mindenki által átlátható volt. A telep felépült, zárt fizikai környezet lévén bővítésről nem beszélhetünk. A lakások, házak a gyár (majd később a helyi önkormányzat) tulajdonában voltak, és csak bérelni lehetett, előre szabott áron. Csak az kaphatta meg, aki a gyárban dolgozott, a lakáshoz jutás sorrendje pedig a munkahely és a munkaerő fontosságán, és a családszerkezeten múlt. A gyárnak nem volt érdeke a bérleti díjak megfizethetlensége, és nem is volt gyakorlat, a bérleti díjért pedig nem kellett aggodnia, hiszen automatikusan vonták a munkabérből. A bérlők pedig igyekeztek megfelelni azoknak a követelményeknek, amiért lakáshoz jutottak

európai összehasonlításban, 1850-1914. In: Gyáni Gábor (szerk.): Változás és folytonosság.

Tanulmányok Európa XIX. Századi társadalmáról. *Történelmi figyelő* 3. Debrecen, 1992, KLTE, 186.o.

¹⁹²Daunton, Martin J.: *A munkáslakás...* 182-183., 188.o.

Térszerkezet

A gyári munkások 19. század eleji mozgalmi a vasgyárat sem hagyták érintetlenül. A munkások szervezkedését szigorúan tiltották. A gyár vezetése tudatában volt, hogy a hűségért cserébe valamit nyújtani kell. A mozgalmakban nem résztvevők számára nyújtott előnyök mellett a gyár vezetése egyéb elfoglaltsággal, szórakoztató rendezvényekkel akarták a munkásokat a politizálástól távol tartani.¹⁹³ A vezetés a figyelemelvonás mellett a szociális biztonságra is törekedett, így a technológiákban jártas szakemberek megtartása biztosított volt. Dalárdák, munkás-színjátszó körök, könyvtár, mozi, a sport számos területe elérhetővé vált a kétkezi munkásoknak is. Ez az intézményesített kultúra is része volt annak a kohézióknak, amely a mai napig – egyre gyengülve – egyben tartja a kolónia kollektív emlékezetét.

A lehetőségek mellett a kolóniát első perctől jellemezte a „kaszrendszer”, amelyet az interjúalanyok mindegyike megfogalmazott a kutatás során. Az első pillantásra egyformának tűnő házak külső jegyeikben is egyértelműen kifejezték a családok közösségben betöltött szerepét. A lakások nagysága, komfortfokozata és távolsága a gyártól jellemezte lakója szakmai elismertségét, beosztását, családi állapotát, vagyis a társadalmi hierarchiában elfoglalt helyét. A munkások ezekben a lakásokban egészen nyugdíjazásukig, vagyis munkaképességük megszűnéséig lakhattak, majd el kellett hagyni azt. 1945 után a kolónia házai eredeti funkciójukat elveszítve tanácsi bérakasszá váltak. 1985-től lehetett megvásárolni az egyes épületeket, és néhány éve engedélyezték a falak külső vakolását, átépítését, a jelleg megtartásával. Egységes képet mutatott, egyforma vörös téglás házai még ma is jól körülhatárolják területét.

A terület birtoklásának igénye a civilizált embernél is megfigyelhető, amely abból az egyszerű tényből fakad, hogy a tér – különösen a „jó”-nak tartott tér – korlátozottan áll a társadalom tagjainak a rendelkezésére¹⁹⁴. A „jó” és „rossz” tér befolyásolja az emberi viselkedést, használatukkor programozzák viselkedésünket.

A mentális térképezés különböző diszciplínák határterületén mozog, amely érinti az antropológiát, a pszichológiát, a földrajzt és a térképészeti tudományterületeit is.

¹⁹³ Kovács György: *A diósgyőrvasgyári...* 43.o.

¹⁹⁴ Cséfalvay Zoltán: *A modern társadalomföldrajz kézikönyve*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1994. 13.o.

A kognitív térképek¹⁹⁵ reprezentálják a „térbeli valóság” tudati képét, a városról a városlakók fejében kialakult véleményeket. A mentális térképek ezen kognitív térképek „megrajzolt” vagy „elmesélt” lenyomatai. Kevin Lynch szerint – aki a mentális térkép (mental map) fogalmát bevezette – a „városolvasatok”, a város mentális térképe nagymértékben attól függ, hogy a város melyik pontjáról, illetve melyik társadalmi csoport szemszögéből nézzük a várost. Ez annyit jelent, hogy a város bizonyos pontjai központi szerepet töltenek be néhány társadalmi csoport mindennapjaiban, míg egy másik terület „fehér foltként” szerepel „városolvasatukban”. Alapvetően meghatározza a mentális térképek létrejöttét, hogy az egyes társadalmi csoportok hogyan, milyen intézményeken keresztül kötődnek lakóhelyükhöz.¹⁹⁶ A mentális térképek ritkán egyeznek a kartográfiai eszközökkel megrajzolt fizikai határvonalakkal. A „sűrűbb” pontok eltérhetnek a sűrűn látogatott közterektől. Mindez csak úgy fogható meg, hogy az emberekkel folyamatosan beszélgetve, a szimbólumok szintjén is rögzítjük a csomópontokat, a gazdagabb, szegényebb területrészeket, a vakanciákat, vagy a passzív tereket.

Adatközlőimet arra kértem, hogy a kolónián belül mondják el, mutassák meg, azokat a helyeket, ahol naponta járnak, ahol szívesen tartózkodnak, és azokat a helyeket is, amelyeket bármilyen okból szándékosan elkerülnek. A passzív területrészeket a maradék területek jelölték. Az egyes adatközlők által behatárolt területek nagyrészt lefedték egymást¹⁹⁷. Így alakult ki a kolónián belül 5 körzet, és néhány passzív terület¹⁹⁸. Ezután azt kértem, hogy a kolónia területeit pontozzák egy 0-10-es szimpátiaskálán, ahol 0 jelenti a legrosszabb, 10 a legjobb értéket. Tíz pontot kaphat az a hely, ahol a legszívesebben lagnának, vagy ahová a legszívesebben járnak, akár ismerőshöz, rokonhoz, vagy egy séta kapcsán. 5 jelenti az érzelmileg semleges helyeket. A kolónia majd minden utcájában kerestem adatközlőket, huszonöt családot. A családok

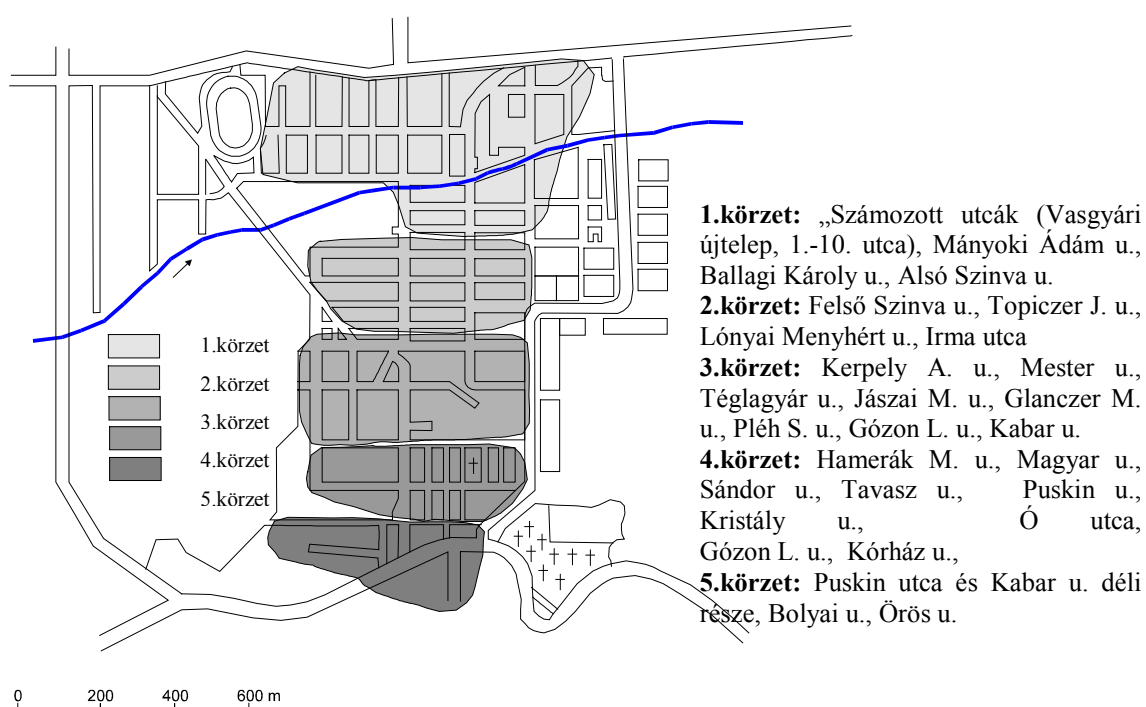
¹⁹⁵ Egyes vélemények szerint a kognitív vagy mentális térképezés (cognitive/mentalmapping) két különböző dolgot jelent a pszichológia és társadalomföldrajz szóhasználatában. Mintha fordított lenne a kutatás tárgya: a földrajz a térre vonatkozó tudást gyűjti, a pszichológiai értelemben vett kognitív térkép viszont a tudást térképezi fel, azaz a tudati jelentésstruktúrák „térképének” elkészítésével foglalkozik. - Mentális térkép szerkesztése. In Letenyi László (szerk.): *Településkutatás*, Budapest, 2002. 154.o.

¹⁹⁶ Horváth Sándor: Urbanizáció és társadalmi integráció a hatvanas években. *Évkönyv X.* 1956-os Intézet, Budapest, 2002, 37.o.

¹⁹⁷ A megjelölt vagy megmutatott utcák után rajzolt térképeket fóliára másoltam, azokat egymásra helyezve, a legsűrűbben rajzolt területeket jelöltem. Ezeket egyszerű sorszámmal ellátva körzeteknek neveztem.

¹⁹⁸ A kérdésfelvetésből adódóan a lakóhelynek minősülő területeket értékelték. Passzív terület: az üzemek bejárata, boltok, intézmények épületei, a kórház (!) Ezekre a területekre utólag rákérdezve kiderült, hogy a van közöttük gyakran használt tér, de ezen a területen vagy tömegközlekedési eszközzel, vagy autóval

nagy része inaktív, többségében nyugdíjas, kisebb részben munkanélküli. Három családban volt aktív kereső, ez megközelítőleg a kolónia aktív lakosságának arányát követi. A válaszok alapján kirajzolódott képen látható, hogy a különböző területek megítélése nagyon eltérő. A számozott utcák területe fogalom a kolóniában. „*Számozott utcák*”, „*Cigánytelep*”, „*Cigánysor*”, „*a telep*” megnevezéssel jelölték a leggyakrabban. A terület többnyire 0 és 2 pont közötti értékeket kapott, az ott lakó családok „felpontozása” révén az adott pontok átlaga 2,32. Eredetileg munkáslakásoknak épített négylakásos egy szobás, az ún. „szovjet házak”, az iker munkásházak találhatók ezen a területen¹⁹⁹. A számozott utcák lakásai nagyrészt komfort

nélküliek. Az elkészített interjúk, visszaemlékezések alapján ez a kiscsaládos, vagy betelepült munkásoknak adták ki, „*akiknek jó volt az is*”²⁰⁰. A gyors és költségkímélő építkezés a ma élő emberek emlékezetében is él. A kollektív emlékezet megőrizte az a minőségi és társadalmi különbséget, amelyet a százház építéskor is jelentett.

A konfliktusok és a leépülés okaként emlegetett cigányság lakja most ezt a területet. Ez a körzet különült el legjobban és legélesebben a többitől. Ezt mind a számozott utcák lakói, mind a kolónia más körzeteiben élők így jelölték. A zárt térszerkezetű kolónia ezen keresztül nyit a városra. A mindennapos utakat bejelölve az 1. körzet lakói a kolóniából a város felé tartanak, míg a kolónia egyéb területein élők a

közlekednek, vagy csak a területen lévő intézmény, bolt miatt látogatják, így nem a jelölt terület, hanem a rajta lévő épület, illetve a funkció miatt fontos.

¹⁹⁹ Olajos Csaba: *A Diósgyőr...* 46.o.

kolónia belsejében mozognak leggyakrabban. Ez a körzet egy negatív gócpontnak is tekinthető, amely a kolónia amúgy is folyamatos leépülését gyorsítja. Ehhez több hasonló folyamatot láthatunk országosan is. Gergely Katalin a Százados úti kislakásos telepnél ugyanilyen folyamatokat ismertet.²⁰¹

A másik kedvezőtlenül megítélt körzet területileg kisebb, ténylegesen peremterület, az 5. körzet, a Puskin utca és a Kabar utca Ládi - telep felőli része, a Bolyai és az Örös utca átlagban 3,4 pontot kapott a kérdezett emberektől. Bár itt is nagyrészt cigány családok laknak, nem vált „cigányteleppé”, nem kapott negatív jelzőket, nem különül el annyira, mint az előbb említett 1. körzet. Ez a terület nem került a „szándékosan elkerülöm” kategóriába, ellentétben az előbbivel. Adatközlőim szerint itt a betelepült munkások laktak a századfordulót követő évektől: „*tótok, lengyelek, románok*”. „*Ezeknek csak egy ruhájuk volt, ahonnan jöttek még ilyen lakásuk sem volt, örültek, hogy van. Most is betelepülők laknak itt, csak ezek közelebből jöttek, az Avasról.*”²⁰² Ennek az elrendeződésnek alapját a végzett munka minősége alkotta, és ez eltörpült a beosztás mellett. A származás is fontos, hiszen a betelepített munkásoknak némileg hátrányos helyzete volt, „*hát ezek voltak, hogy úgy mondjam a másodosztályú emberek, ezek ilyen felső részen voltak, ilyen barakklakásokban elhelyezve*”²⁰³. Ezek a barakklakások állapotukat tekintve egy komforttalan életet jelentettek, fából épített, egyszobás lakások voltak a kolónia legszélén. Ők képezték a munkáshierarchiának az alsó fokát, őket követték a szakmával nem rendelkező tősgyökeres vasgyáriak, legvégül pedig a szakmunkások. A szakmunkásokat is jellemezték, megjelenik többször a „jó szakmunkás” megjelölés, nekik a bérük is nagyobb volt, valamint „*a jó szakmunkást úrnak szólították... A munkásembert, ha valaki például öntő vagy kovács volt, hazament evett, ivott, gyereket csinált és lefeküdt aludni. Megette a munka. Aki magasabb szinten volt beosztás tekintetében, az már foglalkozott azzal, hogy amikor hazament, átöltözött és elmentek a dalegyletbe, satöbbi...*”²⁰⁴

²⁰⁰ 72 éves nyugdíjas esztergályos férfi - interjúrészlet

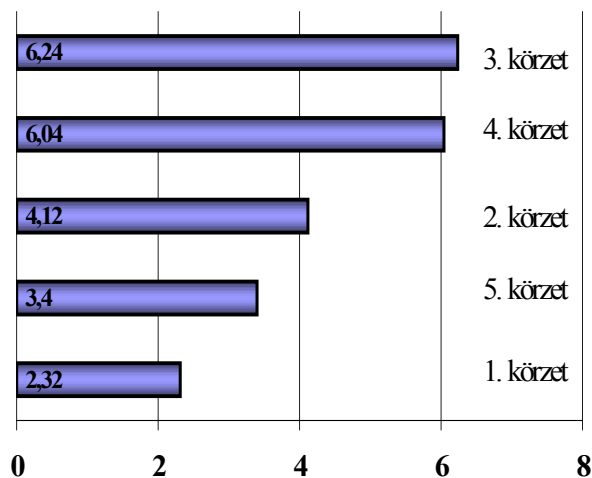
²⁰¹ Gergely Katalin: A Százados úti telep és lakói (1910-1985). *Honismeret*, 1987/6.sz. 32.o.

²⁰² 72 éves nyugdíjas esztergályos férfi - interjúrészlet

²⁰³ 72 éves nyugdíjas esztergályos férfi - interjúrészlet

²⁰⁴ 72 éves nyugdíjas esztergályos férfi - interjúrészlet

Szimpátiaskála körzetenként

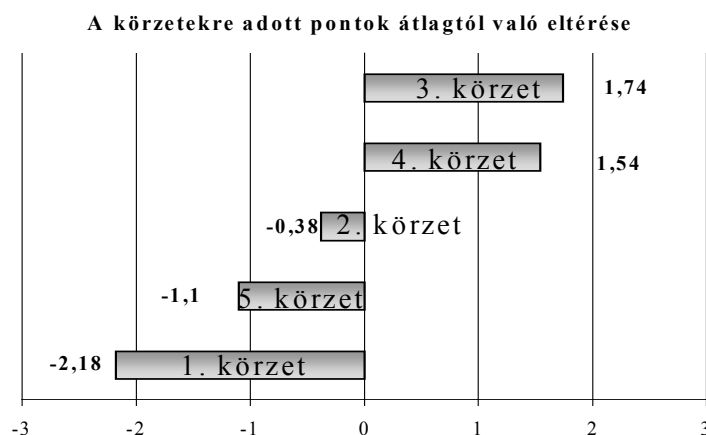
Ezek az emberek a mostani megítélés rangsorában harmadik helyet elfoglaló 2. Körzet, Felső Szinva utca, Topiczer János út, Lónyai Menyhért utca, Irma utcák által határolt területen laktak. Most nyugdíjasok, rendezett, komfortos, vagy összkomfortos lakásokban.

Ide tartozik az Ó gyár tér, amelyen üzletek találhatók, a Lónyai utcán fut végig a villamos, és több busz megállóhelye erre a területre esik. Régi kettős tiszt lakóházak és iker munkásházak ezek. A területet 4,12 pontra értékelték, a „*kellemes, tiszta környék*” –jelzők ellenére is. Az alacsony pontszámra magyarázatot keresve elmondták, hogy a kolónia peremterületéről gyakran jönnek háborgatni az itt lakókat. Kéregetnek, lopnak a kertekből. „*Félelemben élnek itt az emberek.*”

A legpozitívabban értékelt 3-as körzet: a Kerpely Antal u., Glanczer Miksa u., téglagyári út, Gózon Lajos utca által határolt terület. Főtiszt, tiszt lakóházak ikresített kialakítással, az „Angyalvár” többalakos, többszintes épület, ma gondozóotthon. A Kabar utcán alakítják ki jelenleg a katolikus plébánia hivatalát. „*Ez a legelőkelőbb területe a kolóniának, azokra a házakra jó ránézni, akár mikor arra járok. Olyan uras az egész. Ehhez nagyobb a kert is, némelyik aljában régen cselédszoba volt.*”²⁰⁵

²⁰⁵ 62 éves segédmunkás férfi - Interjúrészlet

Ha a 0-10 fokú skálán a kapott értékek átlagánál (4,2) tengelyt állítunk, azt vizsgálva, hogy ettől az átlagos értéktől mennyire és milyen irányban térnek el az egyes területre

adott „szimpátiaszámok”, azt kapjuk, hogy az 1-es, 2-es, 5-ös körzet negatív, míg a 3-as, 4-es terület inkább pozitív megítélésű az átlagnál.

A pozitív területrészek a munkásarisztokrácia²⁰⁶, a mérnökök, tisztviselők által lakott házak voltak a kolónia aktív korszakában. A 4. körzet a katolikus templomot körülvevő utcák 6,24 pontot kaptak. ezt a területet ma nyugdíjas, volt szakmunkások, alsó vezetők lakják. A házak, kertek gondozottak, összkomfortosak, megőrizték a vörös téglás építkezés jellegzetességét. Az 1890-es névadás szerint eredetileg ezek voltak a számozott utcák (I-VI. utca)²⁰⁷. A lakásokat megvásárolták, saját erőből összkomfortossá tették.

A vasgyári temetőt ketten jelölték be, mint látogatott területet. Rákérdezve kiderült, hogy valamilyen rendszerességgel minden megkérdezett család kijár a temetőbe, valamely családtagjának sírjához. Pedig „a temető számos szállal kötődik a helyi kultúra egészéhez”.²⁰⁸ Ahogyan az utcák házainak hierarchiája, ugyanúgy alakult ki a temetőben a tisztisor „*de legalább apácának kell lenni ahhoz, hogy valaki az első sorokba kerüljön.*”²⁰⁹

A Consum (ma ABC), a Szaletli, a lebontott Lovarda, a jéggyár, a Szabadságkert, a strand, a piac, mind jelen vannak az emberek emlékezetében. A helyszínek értékét mutatja, hogy néhány éve szórakozóhelyeknek, boltoknak megkeresik és visszaadják a

²⁰⁶ Gulyás Gyula: Képeslapok a Vasgyári kolóniáról, in Bán András (szerk.): *Körülírt képek*. Miskolc-Budapest, 1999. 86.o.

²⁰⁷ Olajos Csaba: *A Diósgyőr...* 127.

²⁰⁸ Kunt Ernő: *A temetők népművészete*. Corvina, Budapest, 1983. 7.o.

²⁰⁹ 71 éves nyugdíjas asztalos férfi - Interjúrészlet

régi elnevezéseiket. A fiatalabb generáció „csak” történeteken keresztül értesül ezeknek a helyeknek a fontosságáról a „kolónia krónikásai”²¹⁰ által.

Sokat árulkodik az a tény, hogy a gyárat, az üzemek bejáratát a nyugdíjas, volt vasgyári munkások jelölték csak be. Az adatközlők közül 16-an tartották ezt fontosnak, az inaktív megkérdezettek nem. Még azokban az utcákban sem, ahonnan a volt DIGÉP²¹¹ kapujára látni. A kolónia ezeknek az embereknek csak lakóhelyként, leválva a gyárról érték. A gyárban dolgozók a kolóniát és a gyárat szerves egységként kezelik, ahogyan azt az építéskor tervezték.

A mai megítélés pontosan követi azt a képet, amely a századfordulót követő években jellemző volt. A hierarchia megkövesedni látszik az épületek, utcák rendszere által. A megítélés, az egymás alá-fölérendeltség funkcionálisan ma is jelen van. A nagyobb alapterületű, nagyobb kertes házakban (volt igazgatói, tiszti, mérnöki lakások) ma nyugdíjas szakmunkások, betelepült vállalkozók laknak. Ezek olyan kisebb vállalkozások, akiknek van lehetőségük egy telephely, vagy egy kertes ház megvásárlására.

Az Avason lakó összkomfortos lakótelepi lakásokból a kolónia negatívan megítélt területeire költöztek családok, akik ráfizetés ellenében megelégedtek a komfortnélküli lakásokkal. Ez az erkölcsi és fizikai igénytelenség mutatkozik meg a területrészek negatív megítélésében. A lakásokat eredetileg egy-egy család lakóhelyéül építették, ma sok helyen 3-4 család lakik ugyanezekben a lakásokban. Az itt lakókkal készített interjúból kiderült, hogy a munka, a saját erőből építkezés, felújítás nem jelenik meg életvezetési stratégiájukban. Ez részben a munkanélküliség, részben etnikai asszimilációs probléma.

A megkérdezett emberek saját egyéniségüknek, társadalmi helyzetüknek, lakóhelyüknek megfelelően más-más mentális térképeken tájékozódnak. A kolónia sosem volt homogén társadalmi tér, a verbálisan és szimbolikusan is megjelenő társadalmi hierarchia mindig osztott a kolónia egységén. Az egyes interjúkban mégis sok hasonlóságot lehet felfedezni.

Egy ilyen pont a munka megléte vagy hiánya, a körzetek megítélésében jelentős szerepet játszott. A munka a kolóniában az ember értékmérőjeként a foglalkozással, a megbecsültséggel párosul ma is. A munka eddigi magasztalásából pár év alatt több ezer, az egész ország számára felesleges, eltartott, régen agyondotált munkaerő lett.

²¹⁰ R.Nagy József: *A kolónia krónikásai*. Dokumentumfilm. Miskolc, 1998.

²¹¹ Diósgyőri Gépgyár

Megszűnt a biztonság (anyagi, erkölcsi egyaránt). Ez a feloldhatatlan ellentét eddigi életüket és értékeiket kérdőjelezi meg.

Amíg a lakótelep az LKM (Lenin Kohászati Művek) és DIGÉP tulajdonában volt, a karbantartást, felújítást központilag végezték. A megvásárlással a saját tulajdont mindenki maga javította tudása, képessége, igénye szerint. A kolónia egységes infrastruktúrája így változott. Sokan bevezették a vizet, fürdőszobát építettek, központi fűtést szereltek be. Voltak (vannak) akik mindezt nem akarták vagy nem tudták megtenni. Az addigi szimbolikus hierarchia egyre nagyobb távolságot teremtett a „kaszatok” között.

A közösség szétforgácsolását hozta a szórakozóhelyek, a közös rendezvények megszűnése is. Az erősödő rétegződés az iskolákra is kihatott, amely a város felé nyitással már nem a kolónia általános, illetve szakiskolája lett.

A temetkezési szokások, a temetőhasználat is a leépülésről beszél. A falusi és városi jelleggel egyszerre bíró vasgyári temető tükrözte a kolónia hierarchiáját. A tősgyökeres vasgyáriak pontosan tudják, hogy egy-egy sírhely kié, munkás, vagy vezető volt, milyen szerepet töltött be a gyárban, a kolóniában, milyen ember volt. Ez a tudás az időseknél megmarad, sőt néhány családnál hagyományozódik, annak ellenére, hogy a temetőt csak kitüntetett alkalmakkor látogatják, és az új sírokat nem ismerik.

Lakásbelsők, lakáshasználat

A házak belső kialakításáról kevés vizuális anyag maradt meg. Az adatközlők leginkább szabadtéri vagy műtermi, vagy valamilyen közösségi létesítményben készült képet tudtak mutatni. Világos emléküik volt arról, hogy az egyes lakások hogyan néztek ki belülről is, ezért jórészt az elbeszélésekre és az általuk rajzoltakra hagyatkozhatók. Arra a kérdésre, hogy vajon miért nem találunk házbelsőről korabeli fényképet, nem tudtak az adatközlők válaszolni. A vasgyárban dolgozó, de nem ott lakó idős nő véleménye szerint azért mert „[...]kifelé öltöztek, mutatkoztak, és a lakások belülről olyan sötétek, mocskosak voltak, hogy nem igen mutogathatták [...]”. Az interjúalanyok többsége (várható módon) erre nem utalt, bár a sötét épületrészek főleg a gyerekkori emlékekben előbukkannak. A másik ok talán a fototechnikai eljárásokban keresendő, a kis alapterületű, és valóban sötét tereket amatőr fényképészek a technikai korlátok miatt is nehezen tudták megörökíteni a lakás egyes helységeit, amelyek a nagy létszám miatt zsúfoltak lehettek.

Egy-egy otthon sok feladatot teljesít, rendkívül heterogén elemekből áll, legkülönbözőbb tárgyakat von be falai közé, mégis talán legjobban körülhatárolható módon fogja össze az életmód számos vetületét.²¹²

A munkáslakások funkció szerint tároló helységekre, szobára és konyhára oszthatók. Ez utóbbi kettő használata a lakói számának függvényében változott. *„Mindenkinek volt kamrája, és két családhoz tartozott egy-egy WC az udvaron és egy disznóól, amit vagy használtuk vagy nem. [...] Egy szobások voltak a lakások, akinek pincéje volt, annak nem volt spajz. A disznóól mögött kert volt, ott mindenki azt termesztett amit akart, csak házi méreteken: uborkát, kevés paprikát, ribizlit, málnát, egrest, szilvát, almát, diót. A gyümölcsök nem voltak senkinek a magántulajdonai, vitte mindenki ami kellett.”*²¹³ *„Senki nem szólt ránk, ha levertünk néhány diót, és elvittük.”*²¹⁴

A tárolást minden család egyedi módon oldotta meg. A kis alapterület miatt minden apró zugot kihasználtak, és tároló helységgé alakították. Ezek berendezése, polcozása szinte kivétel nélkül saját munka volt, erre pénzt nem költöttek. Vagy maguk a házban lakók, vagy közeli hozzátartozó készítette el a szükséges bútorokat. *„...feleségem apja*

²¹² S. Mialkovszky Mária: *Adalékok az otthonkultúra-kutatás kérdéséhez az Allt-féle hagyaték kapcsán.* A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Évkönyve. 1979-80, Budapest, 43-45.o.

²¹³ 58 éves nő, 14 éves koráig lakott a vasgyárban, édesapja szaktanár volt a helyi szakiskolában. - interjúrészlet:

²¹⁴ 67 éves nyugdíjas gépészmérnök férfi - interjúrészlet

*csinált nekünk konyha, szoba-bútort*²¹⁵. A lakásokat kiutaláskor néhány alapfelszereléssel ellátták. A konyhához járt egy kredenc, az asztal, 2 hokedli, vizeslóca, a szobához pedig vaskályha. Ezeket mind a vasgyárban, a kiegészítő üzemekben gyártották. A fiatal párok jellemzően „nulláról kezdték”²¹⁶ a közös életet. A stafíring része, amennyiben mód volt rá, a hálószoza bútor volt, amely sok esetben csak az ágyat jelentette, vagy a módosabbaknál ruha tárolására szolgáló szekrényeket. De a párok többsége saját keresetéből vette meg az első berendezési tárgyakat. „[...]minden rendesebb lánynak volt saját szobabútora, úgy ment férjhez. De nem szülői segítséggel, saját pénzén vette!”²¹⁷. A stafíring része lehetett a konyhában, vagy az alváshoz használt textília is, ez családonként nagy különbséget mutat.

A lakásokat a barakklakásoktól funkcióban az is megkülönböztette, hogy a bejárati ajtó nem közvetlenül a szobába, vagy a konyhába vezetett, hanem egy szűk folyosóra, vagy ahol a konyhán keresztül lehetett a lakásba bejutni, négy-öt lépcsőfokkal kiemelték a bejáratot az utca szintjétől. Ennek praktikus okai is voltak, hiszen az udvar és utca pora nem ment be könnyen a házba, valamint a lakás szimbolikus határai is, az intim terek jobban körvonalazódtak egy-egy család számára. Az elismert szakmunkások, altisztek házainak bejárata az utca szintjétől jellemzően kb. 1 méter magasan volt. A folyosó sötét volt és szűk, de sok mindent tároltak itt is. Apróbb szerszámokat, a mindennapi főzéshez hagymát, krumplit, lavórt, vödröket. De esős idő esetén a sáros cipőt is ebben az előszobaként is funkcionáló helységben kellett levenni. Innen nyílt a spájz is. A négyesosztatú lakásoknál vagy pince vagy spájz tartozott egy-egy lakáshoz. A szűk folyosót és a spájzot is saját készítésű, deszkából összeállított polcokkal szerelték fel. Ebből nyílt a konyha.

Az interjúalanyok szerint a mindennapok a konyhában zajlottak²¹⁸, „a konyhába töltöttük az életünk nagy részét, konyha lakók voltunk.”²¹⁹ A konyha berendezését a lakók sokszor saját készítésű használati tárgyakkal bútorozták. Az üzemek többségében maradék anyagokból az apróbb kiegészítőket: virágtartókat, kisebb szekrényeket készítettek. A dikó minden családban megvolt. Elbeszélések szerint nyáron több család együtt tömte újra a már megtört betétet, együtt szárították, élesztették a napon.

²¹⁵ 63 éves nyugdíjas vasesztergályos férfi - interjúrészlet

²¹⁶ 72 éves nyugdíjas esztergályos férfi - interjúrészlet

²¹⁷ 69 éves nyugdíjas ápolónő - interjúrészlet

²¹⁸ Ez általában igaz a munkáslakásokra. Vö: Halmos Ferenc-Szilágyi Ákos: Tizenháromház. In: *Kritika*. 1975/3. 12.o.; Mialkovszky Mária: *Egy budapesti szervezett szakmunkás lakása a századelőn*. Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Évkönyve, Budapest, 1975-76. 78.o.

²¹⁹ 64 éves nyugdíjas gépészmérnök nő - interjúrészlet

Újságpapírral bélelt szemetes, apróbb ládák, kissekreények kaptak helyet a konyhában aszerint elkülönülve, hogy miket tartottak bennük. „*A fal halványzöld hengerelt fal volt. A konyhában szőnyeg nem volt, csak rengeteg lábtörlő.*”²²⁰

A konyhában több tevékenységet is végeztek, elsődlegesen a főzés helye volt. A sparhelt vagy csikósparhelt minden családnál volt, ezen főztek. *A sparheltnél volt egy falvédő, azon olyan vicces feliratos-festett valami volt. Nem himzett. Az asztalnál is volt egy falvédő, felette meg virágok.*”²²¹

A korabeli középrétegek konyhaszekréneyei ekkor egy zárt felsőrésszel és rendszerint üveges ajtókkal ellátott típushoz tartoztak.²²² Ennek valószínűleg összetartozó elemekkel bővített változata is megjelent: „*Volt még egy szekrény is. Tulajdonképpen a kissekreény, a láda és a szekrény egy szett része volt. Hatalmas szekrény volt. Volt két zárható része, abban tartottuk a poharakat, tányérokat (fent), alul voltak az edények. Középen egy üveges polcos rész volt, abban voltak az üvegpoharak. A másik szélén voltak a konyharuhák, rongyfélék. Lent talán a portörlő volt.*”²²³ A kamra kicsi volt, így ezekben a szekrényekben kellett szinte minden konyhai eszközt elhelyezni. Az üveges részt igyekeztek olyan tárgyakkal feltölteni, amelyek dekorációs céllal is szolgáltak.

A munkáslakásokban nem volt vezetékes víz, így a főzéshez, mosdáshoz az utca végén található közkútról kellett vödörben vizet hozni. „*Az ajtó mellett volt egy kissekreény, kb. hatvanszor harminc centi. Fent volt két kis fiók. Az egész fehér volt, csak a két fiók volt halványzöld. Ennek a tetején tartottuk a két vizes vödröt.*”²²⁴

A konyha a főzésen kívül a családi étkezésnek is az egyetlen helye volt. A munkáslakások nagy részében az asztal mérete is kicsi volt, hiszen számos tárgynak kellett még elférnie. „*A dikó mellett volt az asztal. Teljesen sima fa asztal volt, volt egy kicsi fiókja is. Nem lehetett kihúzni, kb. 1x1 méteres volt. Mindig le volt terítve, virágmintás terítővel. Mindig volt rajta átlátszó nejlon is.*”²²⁵ Ahol sokan voltak a családban, ott nem egyszerre ettek, a gyerekek általában külön, megvárva míg a családfő befejezte. A munkások alsóbb rétegeinél ez hierarchikus viszonyt, de praktikus megoldást is jelentette. Az iskolai végzettség növekedésével párhuzamosan a gyerekek helyzete a családban egyre demokratikusabb lett, de hozzá kell tenni, hogy ugyanezen párhuzam a gyerek számában is megállapítható, így a családnagyság is. 4-5 fős család

²²⁰ 58 éves nő – interjúrészlet

²²¹ 58 éves nő – interjúrészlet

²²² Mialkovszky Mária: *Egy budapesti...* 77.o.

²²³ 58 éves nő – interjúrészlet

²²⁴ 58 éves nő – interjúrészlet

pedig meg tudta oldani, hogy egyszerre fogyassza el az ebédet. Fontos elemként több interjúalanynál megjelenik az ülőhelyek, a hokedlik száma, mint presztízstárgy: „*Volt vagy négy öt hokedlink, mindenkinek volt sajátja, az asztal mellé mindenki le tudott ülni. Ez azért fontos, mert máshol nem volt annyi szék ahány családtag. Azok a dikóhoz húzták az asztalt úgy ettek.*”²²⁶

Egyéb funkciót is ellátott a konyha. Egyik adatközlő édesanyja varrónőként egészítette ki a család jövedelmét. „*Anyuci varrónő volt, maradék anyagokból, amit a háziipariból hozott haza, illetve kinőtt ruhákból varrt párnát. Nemcsak nekünk, hanem mindenkinek az udvarban. Volt egy láda is a konyhában. Abban tartotta Anyuci a kis Singert. Talán még az anyagokat is abban tartotta. Egyébként a konyha asztalon varrt. A láda le volt takarva, volt rajta párna.*”²²⁷

A lakások többségében nem volt fürdőszoba, így a mosakodás is ebben a helységben történt. „*Volt egy nagy kék lavór, amibe beleöntöttük a sparhelten megmelegített vizet. A lavór felkerült a hokedlire. Először mindig a gyerekek mosakodtak. Mindenkinek saját törülközője volt és mindenki kiöntötte maga után a vizet. Utána jött Apám és végül Anyám. Fürdeni a gyerekek a szülők előtt fürödtek. Miután mi kész voltunk, be kellett menni a szobába és a szülők úgy fürödtek. Előttünk nem vetkőztek le. A törülközőket vagy a hokedlin a konyhában, vagy az előszobában a szárítókötélen szárítottuk, ami a spajz előtt volt kifesztve.*”²²⁸ *A napi mosakodás ebből állt, hétvégén fürödtek, ilyenkor több víz kellett, amivel az erre rendszeresített kádat megtöltötték. A telepen volt kádfürdő is, ami annyira alacsony belépővel működött, hogy a családok heti 2-3 alkalommal is látogathatták. Családonként változott a nyilvános kádfürdő látogatása, minden második napon a nőket, majd váltva a férfiakat engedték be. A tisztaságot az iskolában és a munkahelyen is fontos elvárásként fogalmazták meg.*

A gyerekek a konyhában tanultak, így felügyelet alatt voltak. A közeli, mindennapos vendégeket is ebben a helységben ültették le. *Nagyanyám mindig azon ült ha eljött hozzánk. Azon is evett, Apuci meg ordított vele, hogy miért nem ül az asztalhoz.*”²²⁹ A legtöbb család a rádiót is hallgatta, újságolvasást is több interjúalany említett, ami jellemzően a konyhához kötődött.

²²⁵ 58 éves nő – interjúrészlet

²²⁶ 58 éves nő – interjúrészlet

²²⁷ 58 éves nő – interjúrészlet

²²⁸ 58 éves nő – interjúrészlet

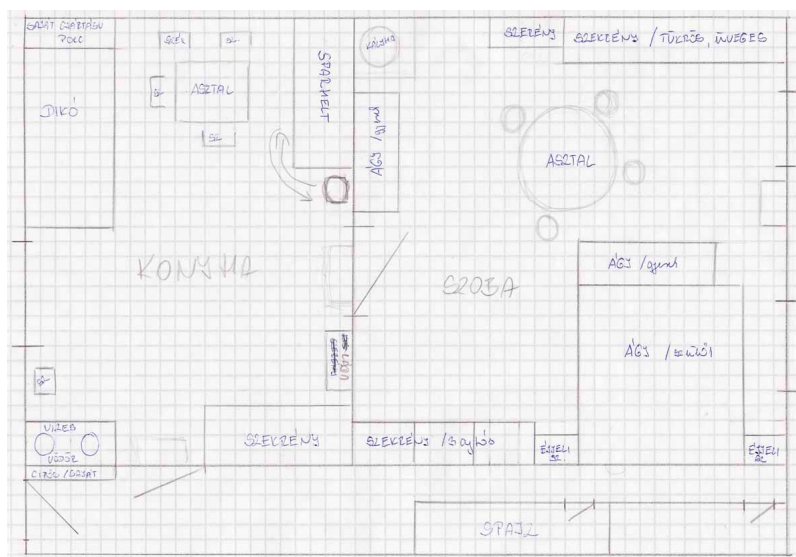
²²⁹ 58 éves nő – interjúrészlet

„A konyhában csak középen volt lámpa, egy kis csillár, egy égős. Az egész lakás elég sötét volt. Az ablak, emlékeim szerint, aránylag nagy volt. Nejlön függöny volt azon is. Sötétítő nem kellett, mert nem nagyon leselkedtek az emberek.”²³⁰ A konyhaablakban sok helyen volt virág. Annak ellenére, hogy viszonylag sötét volt a kis ablakok miatt a szobákban, a fény útját elfogva a legtöbb háziasszony nevelt növényeket a lakásban is.

A mindennapos tevékenységre jó példa, hogy az általánosan vagy minden nap használt eszközöket is itt tárolták. „A kisszekrényben alul tároltuk a cipőtisztításhoz használatos dolgokat, suvickot, kefét, ilyesmit.”

A interjúkészítések során is leggyakrabban a konyhába invitáltak, ahol kisebb sarok-ülőgarnitúrás étkező váltotta fel a dikót, a sparheltet pedig a gáztűzhely, de az elmondások hangulata a mai napig tetten érhető. Jellemzően világos nappal is égő villanynál történtek a beszélgetések, az interjúk rögzítése.

Négylakásos, lakásonként kéthelységes lakóépület alaprajza egy interjúalany visszaemlékezése alapján.

A szobát jellemzően alvásra és a jórészt a gyerekek (de szükség szerint a felnőttek is) tanulásra használták. Ahol megoldható volt a családtagok külön helységben aludtak. A szülők és nagyszülők minden esetben külön, a gyerekek kiskorukban sokszor a szülőikkel, majd nem szerint elkülönítve nagyrészt manzart szobában, vagy a spájzból kialakított alvóhelységben.

²³⁰ 72 éves nyugdíjas raktáros nő - interjúrészlet

A lakások többségében a szobát koloniál bútorral rendezték be. Politúrozott lilás-barna, nagy méretű kétajtós szekrényre többen emlékeztek. A konyhában, és egyéb helyiségekben pedig jellemzően saját készítésű bútorokat, tárolókat használtak.

A szobák használatában a kis alapterületű lakások miatt nagy variációkról nem beszélhetünk. Jellemző volt, hogy a gyerekek együtt, sokszor egy ágyban aludtak. A paraszti társadalomban alkalmazott tiszta szoba nem létezett sem a városból, sem a faluról a kolóniába költözöttek esetében sem. A válaszok mindegyikében kihangsúlyozták, hogy minden helységet egyformán használtak a lakásban, még azokban a házakban is, ahol több szoba (2 szoba + konyha) elvileg lehetőséget teremtett volna.

A szoba berendezése sem hagyott nagy szabadságot a kolónia lakóinak. A legtöbb lakószoba, hálószoba az utcafrontra nézett, kihajtható palettás ablakkal. A szoba nagysága csak a legszükségesebb elemeket tartalmazta. *„Ami összetartozott: a szüleim ágya, az éjjeli szekrény, meg a tükrös szekrény. Akkoriban divatos hálószoba-berendezés volt. Sötétbarna, politúros, jó robosztus támlás ágy volt.”*²³¹

*Az egységes stílusú szobaberendezés a századfordulón már elérhető volt széles társadalmi réteg számára, így a munkások számára is.*²³² Eltérő kivitelű és eltérő mintázatú megjelenési formában, de több családnál is találkozhatunk összetartozó bútorokkal.

Az ágy napközben tiltott területnek számított. *„Fodros rózsaszín párna volt rajta, középen gobelin hímzéssel. Mindig egy nagy drapp, fényes ágytakaró volt rajta, azon volt ez a díspárna. Az Anyuciék ágya felett kinagyítva ott volt az esküvői képük és egy festmény kettejükről.”*²³³ Ez alól az ünnep volt kivétel, karácsonykor, húsvétkor a családtagok és a vendégek is itt kávéztak, vagy ették az ünnepi süteményeket.

A szoba a ruha tárolására is alkalmas volt. *„Állt egy szekrény, ami egy háromajtós szekrénnel volt szettben. Diós erezetű, nem politúrozott, de fényes szekrény volt. Ez egy egyajtós semmi különös szekrény volt. Akasztós. Itt tartottuk a kabátokat, csizmát, nagyobb ruhadarabokat.”*²³⁴

A szobaberendezés részeként kör alakú asztal is általános volt, de ezt is ünnepekkor, vagy jeles vendég részére nyitották meg, ennek kinyitható változatáról is beszámoltak. Volt még a szobában tükör, éjjeliszekrény. A szekrényeken nipppek,

²³¹ 58 éves nő – interjúrészlet

²³² Mialkovszky Mária: *Egy budapesti...* 81.o.

²³³ 58 éves nő – interjúrészlet

²³⁴ 58 éves nő – interjúrészlet

csipketerítők voltak, amit a háziasszony és a lányaik horgoltak. Az ipari munkások gyakori szabadidős tevékenysége volt, hogy maradék anyagokból dísz tárgyakat készítettek. Ennek palettája olyan széles, hogy külön tanulmányt érdemelne, de egységes jellemzőik, hogy általában idegen kultúrákból vett mintázatot valamilyen helyben megtalálható anyagból készítettek el. Erre egy szép példa: *„Juditkának volt itt a polcon egy pálmafája söröskupakból. Forgácsból volt a törzse, és kettényomott söröskupakból a levelei. Az egész egy vaslapon állt. A gyárban csinálta valaki.”*²³⁵ A fegyvergyárban dolgozók töltényhüvelyekből is készítettek dísz tárgyat, de alapanyagként megjelenik a golyóscsapágy is. Ehhez hasonló tárgyakkal minden lakásban találkozni lehetett. Dísz tárgyként minden családnál volt ékszeres ládika, amelyben a pénzt tartották.

Ahol megjelent a lemezjátszó vagy később a televízió, az is a szobában kapott helyet. Itt is jellemző volt az az országosan ismert szokás, hogy a szomszédok átjártak tévézni. Ekkor a szoba használata intenzívebbé vált. *„62-ben a Ki mit tud-ot úgy néztük, hogy a szomszédok is átjöttek, kivittük az udvarra a tévét. Az utcában két tévé volt, az egész utca ezekhez sereglett, csak az udvaron fűtünk el. Nagy szó volt, hogy apámék vettek tévét.”*²³⁶

Jellegzetes bútordarab a vaskályha, amelyet azonban ritkán fűtöttek be, lévén a szobát inkább alvásra használták. A konyha napközbeni melegítése pedig felfűtötte annyira a szobát is, hogy külön fűtést csak nagy hidegekben igényelt. *„Olyan igazi, valódi fekete vaskályha. Apukám időnként megtisztította vasporral, hogy szép fekete legyen. Nem igazán fűtöttünk itt bent, talán csak karácsonykor. Kint a konyhában a sparheltet fűtöttük, de az elég is volt. Nem emlékszem rá, hogy fáztam volna.”*²³⁷ A fűtésre fát és szenet használtak, amit a gyár dolgozói kedvezményrel kaptak, ráadásul nem kellett feltétlenül azonnal fizetni érte, hanem a bérből szakaszosan, vagy egy összegben levonták.

A manzart-szoba szűk feljáróval kapcsolódott a konyhához. Fiatal házaspár, vagy gyerekek laktak. Ezek berendezése a szűk hely miatt, leggyakrabban csak ágyból és egy kissekreányból állt.

²³⁵ 58 éves nő – interjúrészlet

²³⁶ 67 éves nyugdíjas gépészmérnök férfi - interjúrészlet

²³⁷ 58 éves nő – interjúrészlet

A családok nagy részénél megtalálható a könyv. Eltérő összetételben és számban, de jelen volt. Ezt is a szobában polcokon tárolták. Az iskolában a gyerekekkel majd minden évben megszámláltatták az otthon lévő könyveket.

A kolónia belső övezetében nem építettek külön wc-t, hanem egy lejtéssel ellátott csatornán, a lakáson belüli helységből vezették ki egy tárolóba az ürüléket. Vízüblítés nem volt, viszont a komfortérzetet a „benti wc” emelte. Ahol kerti „pottyantós” wc volt, és az előbb említett, lakás fala mellett elhelyezett tárolókat is a gyár alkalmazottja ürítette. *„Be kellett szólni, és jött a kis kocsival, meg lapáttal, és elvitte Kassai bácsi.”*²³⁸

A ház szerves részeként kis tárolók és oldalhelységek is voltak, amelyet a családok más-más funkcióval láttak el. Van, aki a konyhát költöztette oda, ezzel a szobák számát növelve, de jellemző volt, hogy a gyárban végzett tevékenység kisipari méretekben a ház mellékhelységében folytatódott. Így találunk házi kovácsműhelyt, esztergagépeket, késélezőt. Ez látványban a felhalmozott még használhatónak minősített maradék anyagokban jelenik meg.

A lakások berendezése látszólag mentes mindenféle utánzástól, és kereteit a lakótelepi közösség alkotta meg. Elsődleges szempont a funkció volt. A kis alapterületű lakásokat viszonylag gyorsan berendezték, és hely hiányában ez a szükséglet teljesülhetett. A lakásokat, típusonként az elmesélések, és a kevés megmaradt fotó alapján nagyon hasonlóan rendezték be. A berendezések és a tárgyhasználat módja kevert képet mutat, vett át elemeket a polgári lakásbelsőkből is, amely a szobákon érhető tetten, és paraszti hagyományokat is találunk, leginkább a konyhában, a házak közvetlen környezete pedig kisiparosok munkahely-lakótér együtteseként jelentkezik. Mégis ezen elemek kevert, de következetes jelenléte jellegzetes vasgyári lakást rajzol.

²³⁸ 67 éves nyugdíjas gépészmérnök férfi - interjúrészlet

A KOHÁSZATI IPAR

A vasgyártás technológiai bemutatása nem fő tárgya a dolgozatnak. Azért tartom mégis mindenképp elkerülhetetlennek, mert a technológia ismerete nélkül nehezen bemutatható a gyári munkások életmódja. A nehéz fizikai megterheléssel járó munkához speciális szaktudás volt szükséges. A szaktudás, és a gyári üzemegységekben elfoglalt pozíció a dolgozók szabadidejére is kihatott, a társadalmi szerkezetet befolyásolta. Ezért, bár a néprajztudománytól elsőre talán idegen, a technológiai folyamatokat olyan mértékben kívánom bemutatni, hogy érezhető legyen a gyári munkások munkakörülménye, szervezeti felépítése.

Technológiatörténet – „Itt éjjel nappal ment az acélgyártás”

A vas az egyes országok gazdasági életének még ma is meghatározó tényezője. A földkéreg negyedik leggyakoribb eleme, természetben ásványként fordul elő. Az értékes és értéktelen ásványok keveréke az érc. A vasérc akkor válik fontossá a gazdaságban, ha annak vastartalma eléri a gazdaságos feldolgozás koncentrációját, hazánkban a 19. század vasúti fejlesztéseiben játszik fontos szerepet. A 18. századig a legtöbb gépet fából készítették, fémeket olyan helyen alkalmaztak, ahol a fém különleges tulajdonságai elengedhetetlenek voltak. A vas sokáig drága volt, olvasztása évszázadokig faszénnel történt. A faszenet úgy állították elő, hogy a fát kevés oxigénnel égették el, ezért a vaskohók működése a helyi famennyiség függvénye is volt. A kőszén kokszosításával vált lehetőség olcsóbb, nagyobb mennyiségű olvasztott vas előállítására, amely a gépgyártást elindította. Az öntött és kovácsolt vas készítése nagy ügyességet, tapasztalatot igényelt. A gépgyártásban akkor sikerült ugrásszerű fejlődést elérni, amikor a kavartvas (acél) is elérhetővé vált

A nagy tömegben gyártott vas előállítására szolgáló üzem feltétele: a feldolgozásra érdemes vasérc, energiahordozó, elsősorban kokszolható szén és a szükséges mennyiségű víz a termelőhely közelében lévő jelenlététe, valamint azt, hogy nagy tömegű anyagok számára megfelelő szállítási lehetőségek álljanak rendelkezésre.

Hazánkban ezek a feltételeknek hiányosak voltak és a monarchia számunkra nem előnyös iparpolitikája gyakran kedvezőtlenül befolyásolta vaskohászatunk fejlődését.²³⁹

A diósgyőri vasgyártás előzményei, kisebb vasgyárakra vezethető vissza, amelyet Fazola Henrik würzburgi születésű, vagyonos és vállalkozó szellemű egri lakatosmester az 1765. évben „a közel fekvő tapolcsányi, upponyi és nekézsenyi vasérczek értékesítése céljából a Garadna- és Szinvavölgyben létesített.”²⁴⁰ A vasgyárak egy, a Felső-Háморban a garadnai völgy Szentlélekre vezető elágazási bejáratának baloldalán lévő nagyolvasztóból, azonkívül a Szinva-völgyben több kisebb kohóból álltak.

A nagy olvasztó és a kohóművek üzemben tartásához szükséges hajtóerőt a Garadna-patak szolgáltatta, a többi kisebb kohó részére pedig a Garadna és Szinva egyesített vizét használták. A hely kiválasztásakor a vízierő fontos szempont volt. Fazola saját vagyonát felemésztette a kísérletezés, ezért a vezetését már 1770. évben a magyar királyi kincstár, mint főrésztvényes, vette át. Egy századon keresztül működtek ily módon a háмori vasgyárak, hol kedvező, hol kedvezőtlen pénzügyi eredménnyel.²⁴¹ Fazola a vas előállítását a Bükk hegység fáira és a közelben bányászható vasércre alapozta. A bányászott ércről kiderült, hogy mennyiségében és minőségében sem megfelelő, ráadásul a Garadna vízi ereje is kevésnek bizonyult.

A 18. században a vaskohászati technológia több országban rohamos fejlődésnek indult. 1722-ben megjelenik a cementacél, 1740-ben a tégelyacél, 1784-ben a vas kavaro finomítását szabadalmaztatják Angliában²⁴². A nyersvas finomítását már korábban feltalálták, azonban ennek nagyüzemi megoldásaival a 18.századtól kezdve kezdtek kísérletezni. 1855-ben Henry Bessemer feltalálta a róla elnevezett szélfrissítéses „Bessemer-gyártást”. 1865-ben Pierre Martin szabadalmaztatta a nevét viselő martinacél gyártását, 1878-ban Sydney Gilchrist Thomas feltalálta a bázisos szélfrissítéses acélgyártást. 1899-ben az olasz Emilio Stassano és a francia Paul Heroult elektromos fényíves kemencéiket szabadalmaztatták.²⁴³ 1842-ben építették fel először a

²³⁹ Vorsatz Brúnó: Vaskohászat. In. Kollega Tarsoly István (szerk.): *Magyarország a XX. században. IV. Tudomány I. Műszaki és természettudományok*. Babits Kiadó, Szekszárd, 1996-2000. 158.o.

²⁴⁰ (sz.n.): *A diósgyőri m. kir.vas- és acélgyár története...* 4.o.

²⁴¹ (sz.n.): *A diósgyőri m. kir.vas- és acélgyár története...* adatai alapján

²⁴² Boros Árpád: Tények és képek... 159.o.

²⁴³ Szélfrissítős konverterekkel az acélgyártás forradalmi fejlődését Henry Bessemer angol vaskohász indította 1855-ben, amikor kvarccal bélelt konverterbe öntött 1200-1250 ° C-os nyersvasba közvetlenül fűjtatta be a levegőt. A vasban oldott elemek -- elsősorban a szilícium és a karbon -- oxidációja folyamán keletkező hő elegendő volt ahhoz, hogy a lefúvatott vas, a tulajdonképpeni acél akár 1600 ° C-ra melegedjen és folyékony állapotban maradjon. A levegő oxigénje egy-egy adagot (7-8 tonna nyersvasat)

James Nasmyth által feltalált gőzkalapácsot, amely felválthatta a vízikerek meghajtású hámorkalapácsot.²⁴⁴

A nyugaton robbanásszerűen terjedő ipari forradalom vívmányaival szemben a kis kohók versenyképtelenné váltak. Az 1860-as években a belső vas felhasználás 30%-al csökkent, ami országosan is gondokat okozott, de a Sajó-völgyi kohók különösen ellehetetlenültek. A külföldi vállalatok üzemkoncentrációval, kedvezőbb szállítási feltételekkel, kokszolvasztással tudták csökkenteni a költségeiket, amelyek egyikére sem volt lehetőség a Felvidéken.²⁴⁵ A kiegyezés után a magyar minisztérium átvette az Újmassán felépített kohót (ma ezt hívják Óskohónak), és a hozzá tartozó üzemeket, rendezte adósságát, és ezzel a magyar állam tulajdonába került.²⁴⁶ Néhány év múlva azonban gazdaságtalansága miatt bezárták.

1800 és 1815 között az alapító fia, Fazola Frigyes jelentős fejlesztésbe kezdett. Ekkor épült az új nagyolvasztó, a Hámori Tó és több hámor, de mindezek már Új-massán. Közel 50 évre fellendült a helyi vasgyártás, főként a mezőgazdaságban használatos gépek eszközök gyártásának köszönhetően. Jelentős változás a kiegyezés éveire tehető, amely több szempontból meghatározta a hámorok sorsát.

A kiegyezés nagyobb lehetőséget adott a fejlesztésekre. A vasgyártásban mind az államkincstár, mind a magántőkések lehetőséget láttak, de hosszabb távú céljaik sokszor nem egyeztek. Ekkor már épülőben volt a Salgótarján-Budapest közötti vasút, ezt a lehetőséget kihasználva a magántőkések a salgótarjáni szénnel akarták a felvidéki vasat finomítani, és hengerelt termék formájában értékesíteni.

A Kincstárnak viszont országos méretű vasúti pályák építését kellett megoldani, amihez természetesen igyekeztek saját terméket előállítani. A kiegyezés időszakában Magyarországon vasúti sín gyártásával Brezován (Zólyombrézó), Ózdon,

35-40 perc alatt frissített. Amíg a nagyobb teljesítményű kavárókemencék is naponta csak 10 tonna nyersvasat tudtak acéllá frissíteni, erre a Bessemer-konverterek 1 órán belül képesek voltak.

Thomas, angol kohász, a Bessemer-körtét dolomittal bélelte. A Thomas-konverterekben a foszfor oxidációjával termelt hő a legfőbb hőforrás.

A kaváró lángkemence szerkezetében korszakalkotó változást vezettek be a francia Martin testvérek. A Siemens-féle -- előmelegített levegővel és gázzal fűtött -- kemencében a láng és a füstgáz olyan magas hőmérsékletre hevült, hogy a nyersvas, és a lefrissített acél is folyékony maradt: csapolható volt (Siemens-Martin-kemencék).

Az elektrokemencék, villamos ívvel vagy indukciós örvényárammal szolgáltatják a betét számára szükséges energiát. Az ív árama a fémfürdőn keresztül záródik, így azt közvetlenül is melegíti. (Dr. Sziklavári János: *Az izzó vas tűzcsillagai. Vaskohászat tegnap és ma* című elektronikus dokumentum alapján. Budapest : Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetsége, 2005.

<http://www.scitech.mtesz.hu/02sziklavari/index.html>)

²⁴⁴ Boros Árpád: *Tények és képek...* 159.o.

²⁴⁵ Kiszely Gyula: *A Diósgyőri...* 12.o.

²⁴⁶ Boros Árpád: *Tények és képek...* 19-21.o.

Nándorhegyen és Resicán foglalkoztak.²⁴⁷ A nagy volumenű tervet az egyetlen kincstári vasfinomító, Zólyombrézón nem tudta ellátni. Helyet kerestek az új gyárnak. Diósgyőrrre esett a választás, azonban a Hámorban folyó vasgyártás folytatása szóba sem került minőségi, és mennyiségi kifogások alapján.²⁴⁸ Viszont az induláshoz szükséges munkaerő, illetve a már Hámor telepítésekor szerepet játszó barnaszén telepek, fa jelenléte, illetve szállíthatósága indokolta a diósgyőri telepítést. A terület a Kincstár tulajdonában volt, így annak költségei sem terhelték az akkor fejlesztési tervekkel telített Államkincstárt. A salgótarjáni koncepció sok magántőkés érdekét sértette, ezért komoly lobbí indult a diósgyőri vasgyár alapítása ellen.

A diósgyőri gyárat elsősorban mint finomító üzemet kívánták berendezni, a nagyolvasztót csak a gyár felépítéshez és berendezéséhez szükségelt nyersvas egy részének gyártására építették fel, míg a szükséglet többi részét a felső-magyarországi olvasztókból kívánták fedezni.

A gyár kialakításakor szerte Európában kísérleti szakaszban voltak az egyes eljárások és kavarákemencék, a gyártás sikeressége nagyban függött a felhasznált vasérc, valamint a szén minőségétől. Nem volt tehát egy olyan technológia, amit a gyár biztonsággal adoptálhatott volna, ezért kísérletek sora indult meg, a kezdeti időkben meglehetősen sok késést okozva a gyártásban. A gyár műszaki vezetői nem rendelkeztek a szükséges tapasztalattal, „csak” a hagyományos technológiákban voltak járatosak. A hazai kohászat – Resica kivételével nem alkalmazta a Siemens-Martin eljárást, a felvidéki kohászat lemaradt a technikai újítások átvételében.²⁴⁹

A gyár 1871. évi induláskor az alábbi üzemekből állt:²⁵⁰

- I. Sínhengerde
- II. Nagyolvasztó
- III. Vasöntöde
- IV. Géplakatos- és kovácműhely
- V. Asztalosműhely
- VI. Ideiglenes hivatalház
- VII. Lakótelep (102 munkás és altiszti lakás)
- VIII. Téglagyár
- IX. Ideiglenes iskola

²⁴⁷ Kiszely Gyula: *A Diósgyőri...* 17.o.

²⁴⁸ uo. 14.o.

²⁴⁹ uo. 29.o.

²⁵⁰ uo. 38.o.

- X. Munkás-kaszárnya
- XI. Kórház.

A diósgyőri vasgyárban a termelőtevékenység az alábbi folyamatokra osztható: ércelőkészítés, nyersvasgyártás, acélgyártás, hengerlés, kovácsolás, a húzott áru gyártás, csavar- és kötőelem gyártás, acél- és vasöntvény gyártás, anyagvizsgálat.²⁵¹

Ércelőkészítés, nyersvasgyártás

Az elemi vas tiszta állapotban ezüstfehér színű, kristályszerkezete, azaz atomjainak kapcsolódási struktúrája 900 Celsius-fokon megváltozik, vörösen izzik és átalakul térközepesből lapközepes kristályráccsá. Ekkor sokkal jobban alakítható, hajlítható, megmunkálható 1500 Celsius-fok körül olvad. A vasgyártás alapja egy redukációs folyamat, melyben a nagy vastartalmú érceket a vaskohóban elemi vassá alakítják: redukálják. A folyamat magas hőmérsékleten megy végbe és igen energiaigényes. A faszenes nyersvasgyártástól a nyersvas termelés sokat változott. 1926-ban történelmet írt meg az első csapolás az I. számú kohóban. A II. kohó 1936-ban kezdte meg a termelést, 320 m³-es térfogattal. 1952-ben épült fel a III. kohó, amely a 600 m³-es térfogatával az ország legnagyobb kohójának számított. A vaskohóban egyéb anyagokat is alkalmaznak, salakképző anyagok kerülnek felhasználásra melyeket a meddőkőzettel eltávolítanak az olvadt vas tetejéről. A kohóból kikerülő vas szennyeződéstartalma magas, százalékosan nagy a széntartalma. Ebből a nyersvasból acélt gyárthatnak.

Acélgyártás

1871-től kavarókemencékben, 1879-től pedig Siemens-Martin kemencékben, majd 1882-ben Bessemer konténerekben gyártották az acélt Diósgyőrben. 1891-től az elektroacél is megjelent. 1970-re az I. Elektroacélműben 3-17 tonna befogadóképességű ívkemencék üzemeltek, a II. Elektroacélműben 60 tonnás ívkemence dolgozott.

„Egy kavarókemence két részből állt: egy rostélyos tüzelőrészből, melyet tűzhíd választott el az olvasztó medencétől, így a tüzelőanyag nem érintkezhetett a nyersvassal, majd az azzal frissült kavartvassal. A kavarókemencében általában 250-300 kg-os betéttel dolgoztak és kb. 40 percig tartott a nyersvas beolvadása.”²⁵² A munkások ekkor vasrúddal kavarni kezdték az olvadékot. Az eljárás neve is ebből a munkafolyamatból

²⁵¹ Boros Árpád: *Tények és képek...* 23-34.o.

²⁵² Kiszely Gyula: *A Diósgyőri...* 38.o.

származik. A művelet célja az volt, hogy az olvadék tetején képződött salak az eltávolítandó kísérőelemeket például a szenet elvonja. Ez a folyamat a frissítés, vagy frisselés. Így keletkezik kovácsolható, hengerelhető kavartvas (acél). Majd a munkások a kavaró rúddal nagyobb golyókká terelgették vascsomókat. Ezeket bucának, bocsnak, gomolyának, vaskenyérnek nevezték. A bucát egy kézikocsira emelték, majd verő kalapács alatt a maradék salakot kifröccscentették. Hengerléssel lapos szelvényű rudakra hengerelték, majd lehűlve tovább egyengették. A lehűlt szálakat eltörték, és a törési felület alapján csoportosították. Ez nagy gyakorlatot követelt, hiszen szemmel, a töret színéből, és mintázatából következtettek arra, hogy a félkész termékből milyen típusú, milyen tulajdonságú kész árut érdemes készíteni. Az azonos csoportba kerülő anyagokat forrasztó kemencékbe rakta a forrasztár, hogy a maradék salak is kinyomódjék, és a kötegekben lévő szálak összehegedjenek. Diósgyőrben 1912-ig dolgoztak ezzel a technológiával.²⁵³ Az eljárás alapjaiban az előbbit felváltó Siemens-Martin eljárásnál is hasonló, de itt már 35 mázsás vasbocsokat emeltek ki a kavarókemencékből és ezeket hengerelték. Egy munkásfelvételnél készült szakmai jegyzék szerint az alábbi szakmákba kerestek, illetve vettek föl munkaerőt: ács, lakatos, segédforrasztár, kovács, előkovács, esztergályos, fűtő, napszámos. A kavarókemencék működtetésénél gondot okozott, hogy a Felvidékről toborzott munkások a faszenes tüzeléshez voltak szokva, így a betanításukkal is foglalkozni kellett.²⁵⁴

Az 1879-ben elindított Siemens-Martin kohók működtetéséhez Stájerországból hívtak előmunkásokat. Megjelennek a Markl, Kern, Puschnik, Angerler, Klug, Lamplberger nevek.²⁵⁵

3 évvel később elindították a Bessemer-acélművet, amely lehetővé tette a helyi erőforrások tulajdonságaival együtt a minőségi, gazdaságos acélgyártást. A Bessemer-acélművet befogadó csarnok építészetiileg is értékes alkotás, a műhelycsarnokban dolgozó forgatható daruk segítségével, a készacélt kocsikon mozgatható kokillákba öntötték, amellyel a hengerdébe közvetlenül szállíthatóvá vált.

²⁵³ Kiszely Gyula: *A Diósgyőri...* 39.o.

²⁵⁴ uo. 47.o.

²⁵⁵ uo. 69.o.

Hengerművek, hengerlés

A gyár elindításától szerepelt a termékek között a hengerelt termékcsoporthoz. A kezdetben vasúti síneket gyártó gépsorok termékeiből, nagy exportigényre reagálva szélesedett a paletta. A Diósgyőrben gyártott sínek kevésbé koptak, és alaktartóbbnak bizonyultak, mint sok nyugati vasműből kikerült termék. Kezdetben a sínhengergyárban a „bocssort”, a „sínsort” (durvahengermű), és a finomsort (finomhengermű) gőzgépek hajtották. A Bessemer-acélmű beindításával olyan volumennövekedés indult meg, amely az egyéb üzemek, így a hengermű fejlesztését is magával húzta.

1970-es évekre 6 hengersorral termelt a gyár, amelyen széles méret és alakválasztékát állították elő a normál szénacél, és a nemesacél minőségi igényeinek megfelelően.

Kovácsművek, kovácsolás

Kovácsolást leginkább olyan darabok előállításánál használtak, ahol nagy volt az előkészített darab, vagy az öntés utáni anyagszerkezet nem volt megfelelő. A kovácsműhelyekben a kovácsdarab minőségének javítására a nyújtást és duzzasztást, a többi műveletet (lyukasztás, vállazás, hajlítás, csavarás, kovácshegesztés) a forma kialakítására használják. „A kovácsolás gyakorlatában használatos acélok kovácsolási hőmérséklet-tartománya nagyjából a 850°C és 1200°C közötti sávban helyezkedik el.”²⁵⁶ Szabadonalakító kovácsoláskor a kalapácsokat és a hidraulikus sajtókat használnak. A másik kovácsolási eljárás „a súllyesztékes kovácsolás olyan képlékeny alakítási módszer, amelyben a kívánt kész alakot a kiinduló alakból fokozatosan, lépésről lépésre lehet, illetve kell megközelíteni.”²⁵⁷ Ennek lépései az előalakítás (anyagelosztás), az előkovácsolás és a készrekovácsolás. Dolgoznak kombinált eljárásokkal is, hengerléssel kombinált kovácsolást például keréktárcsa gyártásnál, kováchengerlést periodikus alakzatokhoz, 300 tonnáig öntött kovácstuskóból hidraulikus sajton készítenek ún. nagykovácsdarabot.

Kovácsolás a gyár alapítása óta folyt Diósgyőrben. Rúdacélok, vasúti koci- és mozdonytengelyek, sima és profilos gyűrűk, vasúti kerékabroncsok és keréktárcsák, hengerműi hengerek, sajtolt és kovácsolt forgattyús tengelyek készültek.

²⁵⁶ Dr. Szabó László: Szabadalakító kovácsolás Miskolc, 2001. Oktatási segédlet

²⁵⁷ Dr. Szabó László: Súllyesztékes kovácsolás Miskolc, 1997. Oktatási segédlet

Húzó-, hántoló- és csiszoló üzemek

A varrat nélküli acélcsöveket általában a nagyobb igénybevételnek kitett helyeken használják. A csőgyártás módszere alapvetően két lépésből áll: a tömör acéltuskó kilyukasztása, és a lyukasztott termék átmérőjének és falvastagságának csökkentése (*nyújtás*). A két gyártási fázist gyakran további műveletek követik, amiknek a célja a cső felületének és méretpontosságának javítása.

Húzott, fényes felületű termékeket 1897-ben kezdtek gyártani. A gyár termelésének volumenéhez képest a húzott árúnak csekély szerep jutott, 1928/29-es évben említik először a termelési adatok között. 1930-ig fejlesztés nélkül is nagy méretpontosságú és igényes felületi minőségű anyagokra egyre nagyobb rendeléseket kaptak. A varrat nélküli acélcsövek képlékenyalakító eljárására és gyártására számos eljárást fejlesztettek ki, mint pl. a Mannessmann-féle és az Ehrhardt-féle eljárást. Elő lehet állítani más képlékenyalakítási műveletekkel: kisajtolással és kovácsolással is. Az acélcsőgyártás kiinduló anyaga kör, hat- vagy nyolcszögű öntött tuskó vagy hengerelt, illetve folyamatosan öntött négyzet vagy körszelvényű buga. 1930-ban kisebb, 1970-ben jelentősebb fejlesztés történt a gyárban ezen üzemekben.

Csavar- és kötőelem gyártás

Vasúti sínszeget és kötőelemeket 1871-től gyárt a gyár, amely később tovább bővült hídszerkezeti, hajóépítési és egyéb szegecsgyártással. 1933-ban a hideg képlékeny alakítás, 1946-ban a hántolás és csiszolás, 1991-ben a hidegalakításos csavargyártás beindítása jelentette a termékkála bővítését.

Acél- és vasöntvény gyártás

A vasöntvény gyártás ma már egyik üzemben sem található. 1884-ben, az akkori igazgató Técsey Ferenc építette az első acélöntödét. Leginkább vasúti gördülőanyag igényeket szolgált ki az üzem, de hadihajókhoz is gyártottak öntvényeket. Az egyre precízebb öntési eljárásnak köszönhetően az alkatrészek felhasználásban is terjeszkedett az acél, egyre több járműalkatrészt cseréltek ki előírászerűen erre az anyagra. A diósgyőri öntőműhelyben készült darabok méretük és súlyuk, valamint minőségük szerint is egyedülállóak voltak az országban. Később egyedi, nagy méretű (10-70 tonnás darabok) öntvények készítésére rendezkedtek be, amelyek között volt víz- és gőzturbina, hengersori hengerek, hajó- és mozdonyalkatrészek, kohászati

nehézöntvények. Az öntödének saját mintakészítő üzeme volt, az itt dolgozók szakmailag megbecsült munkásnak számítottak.

Anyagvizsgálat

A „Vegyészeti laboratóriumokban” már 1873-ban elindultak a mechanikai, technológiai vizsgálatok. A gyártmányok minőségének kialakításában, a technológiák fejlesztésében meghatározó szerepe volt az anyagvizsgálatoknak. Mivel a nagy méretű öntvények, kovácsolt termékek óriási energia- és nyersanyagigénnyel jártak, fontos volt az öntvények, kovácsolt termékek folyamatos anyagszerkezeti vizsgálata. Az anyagvizsgáló laboratórium kialakítása Fábry Zsigmond nevéhez fűződik. Jelentősége az egész gyárra kiterjedő, rendszerezett vizsgálati módszereinek köszönhető. Mindez lehetővé tette az alapanyagok szerinti minősítést. Az anyagvizsgálatok eredményei hozzájárultak a selejt csökkentéséhez, így a gazdaságosabb eljárásokhoz is.

A gyár fejlesztése folyamatos volt. De az alap technológia és szerkezet az előbb felsoroltak szerint működött egészen a második világháborúig. Gépekkel, gépsorokkal, új hengerekkel, emelő- és szállító rendszerekkel, épületekkel folyamatosan bővült a gyár, de a struktúra ekkorra kialakult.

Az új technológiák bevezetésével a századfordulót elérve a gyár 10 sikeres, nyereséges évet tudhatott maga mögött. Mindezt úgy, hogy nagyrészt állami megrendelésre termelt, és csak az állami megrendelést kiszolgáló termelést lehetett értékesíteni. Minőségben, és termékskálában is felvette a versenyt több nyugat-európai vasgyárral. 1896-tól hadiipari termékeket is gyártottak.

A milleniumi világkiállításon a diósgyőri gyár az összes termékével részt vett,²⁵⁸ és nagy sikert aratott. A dolgozói létszám ekkorra már 5500 körül mozgott. A gyár legnagyobb megrendelője a MÁV volt. Keretszerződések szerint a MÁV-szükséglet 1/3-át a Ganz gépgyárban, 2/3-át pedig Diósgyőrben gyártották.

A századfordulón a sín-szükséglet csökkent, ezért a gyár készletre termelt más hengerelt árút, főleg vastartókat, de a kohókat így is csak időszakosan működtették, azonban a kovácsműhely termékei iránt tovább nőtt a kereslet. A haditengerészet is sok megrendelést adott a gyárnak. Ennek ellenére 1901-ben „az egész éven át tartott munkahiány miatt a gyár kénytelen volt több mint 1000 munkást véglegesen elbocsátani

²⁵⁸ Kiszely Gyula: *A Diósgyőri...* 109.o.

és sok munkást rövidebb-hosszabb időre szabadságotni.”²⁵⁹ Több, mint 50 munkás „Amerikába” vándorolt ki, szerencsét próbálni, de egy részük 1-2 év elteltével visszajött. 1905-ig tartott a pangás, majd a megrendelések folyamatosan szaporodtak, annyira, hogy 1908-ban minden üzem maximális kapacitáson dolgozott. Ekkorra a munkáslétszám körülbelül 8500-ra emelkedett. 1909-ben viszont a politikai bizonytalanságok miatt a vasútfejlesztés leállt, így a sínrendelések is, újra el kellett engedni kb. 1000 munkást. A gyár közben sorra vásárolta fel és nyitotta meg a környékbeli szénbányákat, de még így is előfordult, hogy a termelés a szénhiány miatt akadozott.

A gazdasági válság kiélezte az állami és magánipar vitáját. A Kincstárat újra és újra fellángoló megnyilvánulásokban azzal vádolták, hogy az állami vasgyárak akadályozzák a magyar gyáripar fejlődését. Sorozatos, nyílt viták indultak el névvel, és álnéven a *Bányászati és Kohászati Lapok*, a *Felvidéki Iparosok és Munkások Lapja*, a *Magyar Ipar*, a *Magyar Mérnök és Építészegylet Közlönye* és a *Nemzetgazdasági Szemle*, valamint a helyi lapok hasábjain. Élesen szembenálló vélemények egyik végpontja a diósgyőri gyár dicsérete, fejlődésének éltetése, a termelés minőségének méltatása volt, másik végpont pedig visszadobott selejtes árukról, állami beruházások sikertelenségéről, és a szakemberek hiányáról beszélt. Mindkét fél állításában vannak valós elemek, hiszen a gyár fennállása óta mély gödröket és magaslatokat is megélt, a politikai viharok pedig nem tették lehetővé a szakmai vitákat, a közös nevezők keresését. Így a Kincstár mit sem törődve a magánipar és azok háttérében állókkal, aktuális felhasználás mértéke szerint, de folyamatosan fejlesztett a diósgyőri gyárba. 1911-ben elindult az Ágyúgyár tervezése, valamint elfogadták a nagykohó terveit, és ebben az évben kezdett termelni az új elektroacélkemence.

A világháború megállította az ipar századforduló utáni fejlődését. A legtöbb ágazatban a munkáshiány gondot okozott. A háborús konjunktúra hatását minden iparágban igyekeztek kihasználni, de a sorozások komoly gondokat okoztak a termelésben. Az ipari üzemek nagy része katonai felügyelet alá került. „Négy kifejezetten hadiiparágban azonban a munkáslétszám emelkedett: a vas- és fémiparban 44,2, a gépgyártásban, elektrotechnikai és rokon iparban 28,7, a bőriparban 39,6, míg a vegyiparban 27,7%-kal.”²⁶⁰

²⁵⁹ (sz.n.): *A diósgyőri m. kir.vas- és aczélgyár története...* 43.o.

²⁶⁰ Halkovics László: *A gyáripar az I. világháborúban*. In. Kollega Tarsoly István (szerk.): *Magyarország...* 582.o.

Az I. világháború kitörésekor a diósgyőri gyárból 1800 embert soroztak be.²⁶¹ A munkáshiány folyamatos volt. Pótlásukat hadifoglyokkal próbálták megoldani, ami csak az építkezéseknél, illetve a nem szakipari munkáknál volt lehetséges. Gondot okozott a termelőegységek terheltségének egyenetlensége. A lövedékgyártó üzem maximumon dolgozott. 1915/16-os üzleti évben a hadifelszerelések és azok alapanyagainak gyártásában elérte legnagyobb teljesítményét, több mint 8 millió korona nyereséggel, de ettől kezdve folyamatosan csökkent az eredmény. Az 1919/20-as üzleti év termelési mutatói alacsonyabbak voltak, mint 1884-ben, a gyár 22 millió korona veszteséget termelt. A munkáslétszám is ennek függvényében változott: 1918/19-es évben 9006, 1919/20 évben már csak 5731 dolgozója volt a gyárnak.

Az 1919-ben, rövid ideig tartó cseh megszállás, a gyár területén vívott harcok, a vörös hadsereg felállítása következtében mutatkozó munkaerőhiány miatt a termelés visszaesett. Mindezek után következett a román megszállás, mely alatt a megszálló csapatok a gépműhely egyes részeit, a lövedékműhely összes gépeit, s végül az ágyúgyárba beérkezett 75 új gépet elzsákmányolták.²⁶²

A háború után a gyár működése a szén hiányában akadozott. A trianoni békeszerződés traumaként hatott a gyárra is. Átszervezéseket kellett végrehajtani, mert az elvesztett területen lévő zólyombrézói gyár tevékenységét is részben át kellett venni, másrészt a nyersanyagok beszerzése és azok minőségi változásainak technológiai kezelése is új stratégiákat követelt.

1926-ban elindították az 1911 óta tervezett nagykohót.

Ekkor a vasgyár az alábbi üzemekkel rendelkezett.²⁶³

- I. Központi villamos erőtelep és szivattyútelep
- II. Generátor és kátránylepárló-telep
- III. Nagyolvasztótelep
- IV. Martin-acélmű
- V. Elektro-kohó, acélöntöde és kovácműhely
- VI. Acélöntöde
- VII. Vas-és fémöntöde és mintaasztalos műhely
- VIII. Hengerművek
- IX. Kovács- és sajtolóműhely

²⁶¹ Kiszely Gyula: *A Diósgyőri...* 169.o.

²⁶² uo. 174 - 176.o.

²⁶³ uo. 190 - 198.o.

X. Szegkovács-műhely

XI. Esztergaműhely

XII. Váltóműhely

XIII. Téglagyár

A diósgyőri vasgyár a legnehezebb éveit 1927-ben kezdte. Folyamatosan keringtek a gyár eladásáról szóló hírek, az egyik ilyen eset a witkovici vasművek vezérigazgatójának, Schuster Rudolfnak látogatásakor robbant ki. A híresztelések és találgatások 1933-ig tartottak. A diósgyőri munkásság érdekében többször felszólaló Propper László képviselő azzal érvelt állami tulajdonban tartás mellett, hogy az üzemben dolgozó 3-4000 ember és családja (8-10.000 ember) válhat nincstelenné. Ez pedig azt eredményezheti, hogy Miskolc egy része elpusztul. A vitában és a gyár részleges vagy teljes bezárását illetően fordulatot az 1932-es MÁVAG vezérigazgatóváltás hozott. Gömbös Gyula, az akkori miniszterelnökkel szoros kapcsolatot tartó Markotay Velsz Jenő mérnök-őrnagyot nevezték ki. A kormányválság után is egyértelmű volt, hogy a gyár megtartása – ha csak részleges működés mellett is – a cél.

A világ és Magyarország iparát alapjaiban megrendítő nagy ipari válság 1933-ban fokozatosan felengedett, és a javulás lassan megindult. A nagyolvasztót újraindították. 1933-ban Árkos Frigyeszt bízzák meg az „Új gyár” üzemszervezési munkálataival, illetve ennek kidolgozásával. Módszerét 1945 után is sokáig alkalmazták. 1933-tól egyre több megrendelés érkezett a gyárhoz, így lehetővé vált az üzemek további fejlesztése. 1936-ban a hajóépítési lázat kihasználva svéd hajógyarak számára is termelni kezdett a gyár. Megindult a nemzetközi piaccal összhangba hozott szabványok használata, bár ez a gyárnak eddig sem volt idegen, mivel így jobban értékesíthető termékek voltak. A termékek exportja így tovább szélesedett.

A diósgyőri gyár az 1929-33. évi gazdasági válság után úrrá tudott lenni a helyzeten. Az ezt követő évek azonban folyamatos gyengülést hoztak.

A háború utolsó esztendejében. 1944. szeptember 13-án érte a diósgyőri gyárat az első légitámadás, mely alkalommal, mintegy 700 bomba hullott a gyárra. A romba dől épületek, üszkös falak, használhatatlanná vált villany- és telefonvezetékek, bombatölcsérek mutatták a bombatámadás eredményét. A légibombázás főleg épületkárokban volt jelentős. Bombakárt szenvedett a Martin-acélmű, a durvahengermű és kikészítő épülete, a finomhengermű, a kovácsműhely, a téglagyár, az acélöntöde, a

deszka- és mintaraktár, a váltószerelő-műhely, a tanműhely, az asztalosműhely, a gépműhely, a csavargyár, az öltöző és a mosdóépület. A gyár úgynevezett „bénítását” a német és magyar hadvezetőség közös elhatározása alapján hajtották végre. A gyár kitelepítése több lépcsőben történt. Amit viszont már az idő hiánya miatt nem tudtak elvinni, azt megpróbálták felrobbantani. Az alkalmazottak, és a még ott maradt vezetők is az alkatrészeket próbálták, ahová csak lehetett eldugni, hogy ne kelljen a gyárból elszállítani, vagy felrobbantani. A bénítás után a harcok a gyár körül mind élénkebbé váltak.²⁶⁴

A második világháború összehasonlíthatatlanul súlyosabb veszteségeket hozott a gyárnak, mint az első.

Az üzemek felépítésük, javításuk után nagyrészt folytatták munkájukat. A háborút követő gazdálkodás alapjaiban tért el a korábbi gyakorlattól. Így a gyár 1944-ig terjedő időszakát egy zárt korszaknak lehet tekinteni.

1945. január 31-én létrejött Miskolc város törvényhatósága, amelynek első feladata volt Nagy-Miskolc kialakítása.

A gyár újjáépítését megkezdték. A MÁVAG Kohászati Üzemek helyett a gyár 1953-ban Lenin Kohászati Művek (LKM) elnevezést kapta.

Újabb munkáslakások építésébe is belekezdtek, de már a kolónia területén kívül. A régi épületek funkciói sorra megváltoztak a jórészt felülről indított társadalmi elvárásoknak megfelelően. A régi gyárigazgatói lakást bölcsődévé alakították, kertjét játszótérre.

A második világháborút követő évek technológiai áttekintésével a dolgozat adós marad. Ennek több oka van. Egyrészt az ezt követő évtizedeket olyannyira áthatotta a propaganda, hogy egyelőre megoldhatatlan ennek áttekintése, illetve a valós technológiai fejlesztések és a „nézőknek” szánt adathalmaz szétválasztása, a források több helyen ellentétes adatokat közölnek, a ma is élő vezető pozíciókban dolgozók kiadványai nagyon töredékesek és ellensúlyozó elemzést kívánnának. És bár az államosítás a gyárat nem érintette, lévén eddig is állami tulajdon volt, a vezetésben történt változások egyre erősebb politikai színezetet kaptak.²⁶⁵

A gyárban nagyobb beruházások több évig nem történtek. 1977-ben egy 920ezer t/év kapacitású, kombinált technológiával működő acélművek beruházásáról és a Siemens-

²⁶⁴ Kiszely Gyula: *A Diósgyőri...* 254-261.o.

²⁶⁵ Másrészt a diósgyőri kohászat anyagai most kerülnek feldolgozásra, a gyárból néhány hónapja került a Kohászati Múzeum anyagai közé, amelynek leltározása, feldolgozása még csak a tervekben van, egyelőre nehezen kutatható.

Martin acélmű állagmegóvási munkálatairól döntöttek, ami 1982-re készül el. Akkor, amikor a nyugati acélipar tudatos zsugorítása már folyamatban volt. A megvalósításhoz 10 milliárd forint hitelt vett fel a gyár, amit visszafizetni nem tudott, ezért a maradó tartozásokat a költségvetés – mint követelését – 1986-ig jóváírta. Ezzel párhuzamosan hatékonysági intézkedéseket kezdtek. Elkészült az 1990-ig szóló, 3 éves stabilizációs időszakra vonatkozó terv, mely szerint a mennyiségcentrikus termelés helyett magas színvonalú nemesacél-gyártási rendszer kialakítása volt a cél.²⁶⁶

A Borsodi térségben működő kohászati vállalatok, így az Ózdi Kohászati Művek, a Lenin Kohászati Művek, valamint a Borsodi Ércelőkészítő mű szerkezetátalakítási feladatára létrehozták a Borsodi Vaskohászati Trösztöt. Ennek feladata volt az állami támogatások megvonása mellett a fejlesztések összehangolása, pozitív vállalati eredmény realizálása, 8.000-10.000 fős létszámcsökkentés, az acélgyártás radikális visszaszorítása, profitcenterek kialakítása.²⁶⁷ A Tröszt 1 évig működött ugyan, de akkor még nem tudható módon előrevetítette a kohászati üzemek jövőjét. Még ebben az évben elindult az első felszámolási eljárás a tartozások miatt (MOL Rt gázdíj fizetési tartozás). 1989-ben stratégiai okokból az LKM-ből megalakult a Dimag Rt., a Diósgyőri Metallurgiai és Alakítástechnológiai Gyárak Részvénytársaság, amelynek tagjai lettek a már megalakult leányvállalatok és kohászati kft-k.

A kohászat reorganizációja címen a gyárat számos részvénytársasággá és korlátolt felelősségű társasággá alakították. Erről a folyamatról a meglehetősen sok adat ellenére sem könnyű pontos képet alkotni. A vezetők a gyár megmentésének folyamatáról, a KGST válságáról, az acélipar recessziójáról szóltak, a munkások, a visszaemlékezők sok esetben vezetők gazdagodásáról, a szakértelem hiányáról és az állam indokolatlan kivonulásáról beszéltek. 1992-ben a B.-A.-Z. Megyei Bíróság elrendelte a Diósgyőri Nemesacél Művek Kft. felszámolását. A DIMAG csoporton belül folyamatosan indultak a további felszámolások, privatizáció.

2002. év végi leállás után, a már DAM Steel Rt. csődöt jelentett. Közel 2 évi állás után 2005-ben már DAM 2004 Acél- és Hengermű Kereskedelmi és Szolgáltató Kft néven az acélművet újraindították.

²⁶⁶ Boros Árpád: *Események és tények a diósgyőri kohászat életéből*. B-A-Z Megyei Levéltár, Miskolc, 2004. 41-55.o.

²⁶⁷ Boros Árpád: *Események és tények...* 57.o.

Munka világa – „Egy közösség egy gazdasági érdek”

A gyár nagysága és az összetett technológiája okán a különböző szakmákat és a gyár szervezeti felépítését az interjúk alapján is érdemes megvizsgálni. Az adatközlőkre jellemző, hogy szakmával rendelkezők esetében, az iskola végzettségtől függetlenül minden gyártási folyamatban tájékozottak voltak. Egy-egy termék útját, vagy a technológiákat legalább nagyvonalakban ismerték, azt logikusan, érthetően összefoglalva bármikor elmondták.

A gyártástechnológia egyik legfontosabb tulajdonsága, a kohók folyamatos üzeme miatti három műszakos foglalkoztatottság. *„A műszakban lévő dolgozók egy csapatot alkottak. Ez a gyár 3 műszakos volt, mert a vasgyártás nem állhatott le. A kohót, nem lehetett, hogy délelőtt fűtöm, délután nem fűtöm, Itt éjjel nappal ment az acélgyártás, meg a feldolgozás is.”*²⁶⁸ Ez alól kivétel a termelőüzemeket kiszolgáló egyéb üzemek munkája volt.

A másik tulajdonság a terméktechnológiai fegyelem, vagyis a termék előállítási útja összehangolt részfolyamatainak szigorú rendje. *„Ahhoz hogy egy termék megszülessen, összeülnek először a vezetők, eldöntik. Megnézik mi kell hozzá. A tervezőknek meg kell tervezni, ráírják milyen anyagból. Az anyagellátás beszerzi. Ehhez milyen szerszámok kellenek, az anyagellátás beszerzi a gépeket. Amikor bekerül az üzembe először darabolni kell, azokat raktározzák. A félkész termékeket raktározzák. Az egyik nem működik a másik nélkül.”*²⁶⁹

Egy nagyvállalaton belül minden gyáregység specializálódott, ezeket üzemeknek hívták. *„Ha mondjuk kell egy esztergagép, nyilván ahhoz kell egy alapanyag, kell egy nagykohó, ami elkészített a vasérből a vasat. Az is tagolódott, mert több ága volt. Szakmai tagolódás volt a kohónál is: a kohászok is, akik leöntötték a kész anyagot, a tüzeléstechnikai berendezés kellett, léghevítősök, és ez csak 1 öntődei részleg volt.”*²⁷⁰ Az acélgyártók egy másik részlegben, de a kohókkal összhangban dolgoztak, hiszen a különböző termékek eltérő anyagösszetételt igényeltek, amelyet már a nyersvas tulajdonságai is befolyásoltak. *„A szemet kiégetik, és adnak hozzá bizonyos dolgokat, attól függően, hogy milyen tulajdonságú kell legyen. Így egy acélgyártó megint egy másik részleg. Kohászok voltak, csapolók, technológusok, anyagvizsgálók. Ez megint*

²⁶⁸ 64 éves nyugdíjas gépészmérnök férfi - interjúrészlet

²⁶⁹ 64 éves nyugdíjas gépészmérnök férfi - interjúrészlet

egy kis üzemnek a tagozódása. Amikor kész volt az alapanyag, akkor azt meg kellett munkálni, különböző gépcsoportosodásokkal. Abban volt mindenféle forgácsoló gép, és annak a kiszolgáló személyzete. Volt egy másik, a szerszámkészítő üzem. Mérőeszközök kellettek hozzá, annak is külön részlege volt. volt sok apró célműhely. Ezen belül, ahol a munka megkívánta.”²⁷¹ Ahol egy ember nem tudta az adott munkafolyamatot elvégezni, ott csoportba, (vagy 1956 után brigádba) szerveződtek. „Tartani kellett, forgatni kellett, ehhez kellett 6-8 ember. Nagy meleg volt, végig a nyolc órát nem bírták ki, cserélni kellett óránként, addig a másik pihent.”²⁷²

Az egyes műszakban dolgozókat magas kooperációs tevékenység jellemezte, sok évet dolgoztak egymás mellett, a megbízhatóság a veszélyes üzemben nagyon fontos volt. A megbízható kollégákat megbecsülték egymás között is. „Ezek ismerték egymást, gyengéit: ez hülye, ez nem fog ideérni, akkor figyelni kellett. Aki gyenge volt, azt kifúrták, mert balesetveszélyes volt. Összeszokott egy műszak. Ez kissé dacsövetség is volt, mert az egyiket megharapták, a másikinak is fájt. Összetartók voltak.”²⁷³

Az iskolai végzettség és a hozzá tartozó beosztás több elkülöníthető csoportra osztotta a termelés folyamatában résztvevőket. A segéd munkások és betanított munkások képviselték a hierarchia alapját. „A betanított munkás általában kiszolgáló volt, vagy nagyon egyszerű munkafolyamatokat végző ember. A szakmunkás az már közvetlen részt vett a termelésben, új értéket állított elő. Például az alaktalan vasból egy tengelyt állított elő, ez kovács, hegesztő. Az olvasztároknál is így volt, az egyszerű olvasztár hiába volt ott a Martinnál, csak lapátolta be a meszet. Ahhoz nem kell olvasztári szakképesítés, de aki eldöntötte, miből mennyit kell hozzátenni a nyersvashoz, az igen.”²⁷⁴

A szakmunkások jelentik a munkáshierarchia következő lépcsőjét. Beosztás tekintetében itt már több feladattal és funkcióval találkozunk, hiszen az egyszerű beosztottól, vagy a segédmunka jellegű feladatokról alsóvezetőig, közvetlen termelésirányítóig találkozunk szakmunkás végzettségű dolgozókkal.

Az acélgyártás hasonló iskolai végzettséget igényelt, mint a nyersvasgyártás, az acélgyártó üzemekben azonban a tapasztaltabb munkások dolgoztak, összetettebb feladatkörrel. A termékek megformálása (kovácsolás, esztergálás) pedig speciális

²⁷⁰ 72 éves nyugdíjas esztergályos férfi - interjúrészlet

²⁷¹ 72 éves nyugdíjas esztergályos férfi - interjúrészlet

²⁷² 72 éves nyugdíjas esztergályos férfi - interjúrészlet

²⁷³ 72 éves nyugdíjas esztergályos férfi - interjúrészlet

²⁷⁴ 64 éves nyugdíjas gépészmérnök férfi - interjúrészlet

szakképesítést, szaktudást kívánt. „A megmunkáló üzemekben tulajdonképpen alakot adtak az anyagnak. Ha ez megvolt, össze kellett szerelni, ez volt a szerelőüzem, voltak a hegesztők, voltak speciális hegesztőműhelyek. A lemez munkához lemez és lakatosműhelyek.”²⁷⁵

Egy brigádon belül is sokféle képzettségű, tapasztalatú ember dolgozott. „Az acélgyártó a hengerész és az olvasztár az alapvető foglalkozások voltak. A hengerész a hegesztő már feldolgozza az acélt. Az asztalos, hegesztő infrastruktúra volt, hozzásegítette az alapfoglalkozásokat.”²⁷⁶

Brigádvezető, művezető, vagy magasabb beosztású termelésirányító technikai vagy mérnöki végzettséget igényelt. Üzemvezetők, főmérnökök, gyáregység vezetők pedig mindenképpen felsőfokú műszaki diplomával rendelkezők lehettek csak. „Minden csoportosulásnál műszak jellegű volt az összetartás. Erre rájönnek a kisvezetők, szakvezetők. Ehhez kellett műszakvezető, szakmát ismerő, iskolázott emberek voltak. Voltak olyanok, akik csak hajtották az embereket. Volt olyan, hogy csak szervezői ismeret kellett, szakismeret nem. A műszaki vezetőknek technikum, egyetem volt.”²⁷⁷

Mivel a gyár mindvégig hasonló profilban dolgozott, így az egyes szakmák beosztások tartalma nem változott. Két szakaszt lehet elkülöníteni a gyár dolgozóinak hierarchiájában, amelynek választója a második világháború vége. Ezt megelőzően a munkások közvetlen irányítója az előmunkás (ezt az elnevezés még az 1960-as években is előfordult), majd az altisztek, a tisztek, a főtisztek, a gyáregységvezetők, a főmérnökök. Ezek fölött állt a rangként megnevezett tanácsos, főtanácsos és a hierarchia csúcsán az igazgató.

1945 után a termelésirányítás alsó foka a művezető volt, e fölött állt az üzemvezető, majd a főmérnök, fölötte pedig a gyáregység vezető. A gyáregységek különböző osztályok irányítása alatt dolgoztak, de ez a szervezeti ág már közvetlenül nem vett részt a termelésben, hanem a termeléshez kapcsolódó egyéb irányító tevékenységeket végezte. Így voltak osztályok, azok élén az osztályvezetővel, akik néhány főosztályvezető alá voltak rendelve. „Erre ráépült az irodai személyzet. Ez drágította, gazdaságtalanította a termék árát, így az országot is, de létbizonytalanság nem volt, mindenkinek volt állása.”²⁷⁸

²⁷⁵ 72 éves nyugdíjas esztergályos férfi - interjúrészlet

²⁷⁶ 64 éves nyugdíjas gépészmérnök férfi - interjúrészlet

²⁷⁷ 72 éves nyugdíjas esztergályos férfi - interjúrészlet

²⁷⁸ 72 éves nyugdíjas esztergályos férfi - interjúrészlet

A hierarchia tetején az igazgatók álltak, volt szociális, műszaki, gazdasági igazgató. A vezérigazgató jelentette a hierarchia csúcsát.

Foglalkozási főcsoportok 1945 után bérszámkönyvek alapján:

1. Segéd munkások
2. Szakmunkások
3. Termelésirányítók
 - Brigádvezető
 - Művezető
 - Magasabb beosztású termelésirányító
4. Műszaki értelmiségi
 - Felső vezető
 - Közép-alsó vezető
 - Fejlesztő kutató
 - Beosztott mérnök
5. Egyéb értelmiségi
 - Felső vezető
 - Közép-alsó vezető
 - Közgazdász, jogász
 - Beosztott értelmiségi

A munkahelyi közösségeket a kezdetektől szoros kapcsolat fűzte össze. A technológiából adódó üzembiztonság csak úgy volt biztosított, hogy egymásban megbízó emberek dolgoztak együtt. A munkások bár nem részesültek közvetlenül a gyár általi többlettermelésből, mégis a gyár folyamatosan jutalmazta azokat a dolgozókat, akik hozzájárultak a termelés sikereihez. *„Egy közösség egy gazdasági érdek. A sztrájkok is innen alakultak, mert ha egy kisebb csoport is a azt mondta, hogy ezt az embert akarom választani vezetőnek, akkor az volt, mert hatni tudott, mert egymásra épülő technológiai fegyelem, ez hozta össze, az volt az elsődleges. Egy ilyen csapatot nem volt egyszerű pótolni.”*²⁷⁹

A dolgozók közötti összetartás a második világháborúig nagyon erős volt. Ebben változás akkor történt, amikor nagy számban megjelentek az iparban az ingázók és a kétlaki életet élők. Addig is jártak be és dolgoztak vidékről, de nagyobb, akár több ezres tömegben 1945 után jelentek csak meg. A faluból toborzott munkások képzetlenek

voltak, főleg betanított vagy segédmunkát végeztek. A beiskolázásban is volt változás, hiszen olyan embereket is felvettek a szakképző intézményekbe szakmát tanulni, akik nem rendelkeztek 8 általános iskolai osztállyal. Ezt pedig a már több évtizedes hagyományokra visszatekintő fémipari oktatás, így több szakmunkás generáció rosszalta, hiszen olyan előnyökhöz juttatták a faluról jövő diákokat, amit a gyári munkások gyerekei nem kaptak meg. Mindez a szakmák megítélését, és a munkafegyelmet is befolyásolta. *„Otthon megtermelték a családnak valókat, innen meg elvitték a pénzt. Volt olyan dolgozó, hogy felkelt hajnali kettőkor, és este hatra ért haza. És képes volt ingázni. Télen aztán tényleg nem tudott mit csinálni, csak aludni egy pár órát. Persze ezek a gyárban nem úgy dolgoztak, mert nem érdekelte őket, hogy hogy megy a termelés.”*²⁸⁰ A visszaemlékezések szerint a mentalitásuk is más volt, kevésbé voltak olvasottak, műveltek, nem jártak el olyan közösségekbe, ami a telepen lakóknak, vagy a hagyományosan gyárban dolgozóknak presztízst jelentett, így például a dalárdákba, vagy akár sportolni, vagy színjátszó körökbe. *„Nem nagyon maradt ideje a parasztnak gondolkodni. Mert sokat dolgozott, azt nem lehet elvitatni tőlük, de mást nem csinált, megette a munka.”*²⁸¹

Iparos képzés, műszaki oktatás – „Láttak jövőt abban, hogy jó helyen dolgoznak”

A gyár vezetése az első pillanattól kezdve ösztönözte az iskolák alapítását, és ezzel párhuzamosan a szakmai képzéseket is. A műszaki és iparos képzés a gyár technológiáját és humán erőforrás szükségletét követte. A népiskolák viszonylag korán megalakultak, és ezek mintaiskolaként működtek, és természetesen itt is arra törekedtek, hogy a helyi munkásutánpótlást biztosítani tudják, így ebben a szellemben folyt az oktatás is. A gyár alapításának első évtizedeiben azonban jórészt a műszaki értelmiség képzéséről vannak adatok. A hívott, vagy befogadott műszaki értelmiségit szándékosan magyar anyanyelvű és saját képzésű mérnökökkel kívánták folyamatosan kiegészíteni, felváltani. Ezért azokat az ifjú kohászokat, akiből mestereket akartak kiképezni, a selmecbányai bányaiskolába küldték tanulni. Selmecbányán ekkor bánya- és kohótiszt-képzés folyt. Szakiskola csak később alakult, államilag szabályozott fémipari

²⁷⁹ 72 éves nyugdíjas esztergályos férfi - interjúrészlet

²⁸⁰ 64 éves nyugdíjas gépészmérnök férfi - interjúrészlet

ismereteket oktató tantervvel 1914-ben a fémipari szakiskolában képezték elsősorban a gyárban szükséges szakmákat. A gyakorlatban ez először a hat elemít követő ipari előkészítő iskola 7-8. osztály elvégzését jelentette. Pontos adat nincs a kialakulásról, de az tudható, hogy 1909-ben a 6 osztályos leány- és fiúiskola mellett tanonciskola is működött.²⁸²

A századforduló ipartörvényei és oktatási kezdeményezései eredményeképpen az I. világháború kitörésekor több helyen alakult az országban fémipari szakképző iskola is, így többek közt Nagyváradon, Kassán, Budapesten.²⁸³ A Vasgyár alsófokú szakiskolát 1945-ig működtetett, középfokú fémipari szakiskolát addig csak Miskolcon tudták elvégezni a fiatalok. A mai napig Miskolcon ennek a két iskola utódintézménye oktat fémipari ismereteket, és úgynevezett vasas szakmákat.

A felsőoktatásban azonban nagy változást hozott a mai Miskolci Egyetem alapítása, amely kifejezetten a régió speciális műszaki értelmiségét volt hivatott kitermelni, és az utánpótlásról gondoskodni. 1949-ben nehézipari központként megjelölt helyen, a törvény szerint „felsőfokú műszaki szakképzés fokozása céljából Miskolcon Nehézipari Műszaki Egyetemet kell létesíteni. Az Egyetem bányá- és kohómérnöki karra, valamint gépészmérnöki karra tagozódik.”²⁸⁴

Az 1950-es évektől az iskola a társadalmi mobilitás szabályozó csatornája lett, az érvényesülés útja egyértelműen az iskolarendszer akadálypályáján keresztül vezetett fölfelé. „Az anyagi-társadalmi sikeresség legfontosabb kritériuma és garanciája, a politikai lojalitáson túl, a minél magasabb iskolai végzettség volt.”²⁸⁵ A vasgyárban élőknek ez különösen nagy lendületet adott, hiszen az addig is becsült szakmák kiteljesedése lehetett a műszaki egyetem elvégzése. *„Ha már valaki politikailag csak kicsit is szimpatikus volt, tanulhatott, a gyár támogatta. Sokan mentek, aztán sokan el is végezték.”*²⁸⁶

A vasgyári szakmunkásokra többlépcsős intragenerációs mobilitás volt jellemző, Lehoczky Alfréd 1977-ben végzett kutatásai alapján²⁸⁷ állítható, hogy a műszaki értelmiség 31 százaléka eredetileg szakmunkás volt. És a szakma megszerzése után, legtöbb esetben munka mellett tanult tovább. Erre egy példa egyik nyugdíjas

²⁸¹ 76 éves nyugdíjas lakatos férfi - interjúrészlet

²⁸² (sz.n.): *A diósgyőri m. kir.vas- és aczélgyár története...*45.o.

²⁸³ Fericsán Kálmán: *Ősi fának ága-boga. A középszintű iparoktatási szervezet kialakulása és fejlődése Magyarországon.* JPTE Tanárképző Intézet, Pécs, 1999.

²⁸⁴ 1949. évi XXIII. Törvény a Nehézipari Műszaki Egyetem létesítéséről. 1-2. §.

²⁸⁵ Papp János: A hátrányos helyzet értelmezése. In. *Educatio.* 1997/1.

²⁸⁶ 80 éves nyugdíjas lakatos férfi - interjúrészlet

gépészmérnök adatközlő édesapja, aki 32 évesen fejezte be tanulmányait, amelyet először egy miskolci gimnáziumban kezdett, melyet érettségivel zárt, majd a fa- és fémipari szakiskolában folytatott, és végül Miskolcon a gépipari szakközépiskolában szerzett újabb szakmát már középfokú oktatási intézményben. Ezekkel a képzettségekkel pedig kohótervező lett a gyárban.

1977-ben a gyárban dolgozó műszaki értelmiség 43 %-ának az apja szakmunkás volt, és mindössze 19% jött értelmiségi családból.²⁸⁸ Földes Ferenc 1930-as évek elején végzett statisztikai adatfelvétel során arról számol be, hogy a magyar főiskolák összes hallgatói létszámából mindössze 2,8 % volt munkásszülők gyermeke.²⁸⁹ A Nehézipari Műszaki Egyetem közelsége, és elérhetősége valamint társadalmi és politikai támogatottsága okán a társadalmi mobilitásban döntő fontosságú volt. Az 1960-es évekre kidolgozott ösztöndíj rendszerben évente 20-25 diák kapott támogatást tanulmányaihoz, ami havi 300-400 forintos összeget jelentett. Az egyik interjúalany a pontos összegekre is emlékezett: *„120 forintért megvettem az összes könyvet az elsőben az egyetemen. Elvállaltam, hogy végzés után öt évet ott fogok itt dolgozni. ... Közepes diplomával 1350 forintot kaptam. Ha négyes lettem volna 1450 forintot kaptam volna.”*²⁹⁰

Általában a műszaki pályák iránti elkötelezettség volt jellemző, ugyanezen arány a nem műszaki értelmiséggé válásban 18 %, amely viszont még mindig magasnak tekinthető.²⁹¹ Ez a foglalkozásban bekövetkezett változásokat mutatja. Az általunk felvett kérdőívek alapján, az iskolai végzettség szerinti intergenerációs vertikális mobilitás átlaga 22,25 százalékpont. Lehoczkyék kutatásukat reprezentatív mintán a gyári dolgozók között végezték, akkor, amikor a gyár közel 20.000 fővel dolgozott, és a foglalkozásra kérdeztek rá. A saját adatfelvételünk 2004-ben kizárólag a kolóniában élők iskolai végzettségére vonatkozik, így nem összehasonlítható a két adat, de a tendenciák bemutatására alkalmas. A fent említett érték az adatközlők és az apa iskolai végzettség közötti különbségből számítható. A megkérdezettek közül egyetlen adatközlő volt, aki alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkezett, mint az apa, a legtöbbben legalább ugyanazt, vagy magasabb iskolai végzettséget szereztek.²⁹² A

²⁸⁷ Dr. Lehoczky Alfréd: *Az ipari dolgozók...* 5-8.o.

²⁸⁸ uo. 5.o.

²⁸⁹ Dr. Földes Ferenc: *Munkásság...* 48.o.

²⁹⁰ 64 éves nyugdíjas gépészmérnök - interjúrészlet

²⁹¹ Dr. Lehoczky Alfréd: *Az ipari dolgozók...* 5-8.o.

²⁹² Az iskolai végzettségeket 8 kategóriába soroltuk, így a 8 iskola 100 %-kal egyenlő. Az adatközlők iskolai végzettsége 1,78 értékkel emelkedett az apához képest. A számítást torzítja az elemi és az általános iskola közötti különbségtétel. Ha az apák által elvégzett 6 elemi osztályt 8 általános osztály elvégzésével feleltetjük meg, akkor 18, 25 %-kal (1,46) emelkedett az iskolai végzettségek különbsége az

számok jól mutatják, hogy mind a generációk között, mind a generáción belül történt vertikális mobilitás az iskolai végzettséget tekintve. A Lehoczky Alfréd által vezetett kutatásban az is kiderült, hogy a megkérdezettek dolgozó gyerekeinél is jellemző, de már csekély mértékben az iskolai végzettségek növekedése: a szakmunkások dolgozó gyerekeinek 56 %-a szakmunkás, 22 %-uk adminisztratív munkás és 14 %-uk értelmiségi.²⁹³

A pozitív mobilitás azonban kérdőíveink szerint a szakmunkásoknál megtorpan. Ennek több oka is lehet, egyrészt a gyár technológiájából adódóan a képzett szakmunkásokra és műszaki vezetőkre volt legnagyobb arányban szükség, másrészt a családok bár biztonságosnak mondott (vallott) gazdasági környezetben éltek, a pályaaorientáció a szülők részéről még mindig a szakma felé terelte a gyerekeket. Így az esetleges tanulás jórészt önerőből, munka és/vagy család mellett történt. (És adódik módszertani problémából, lévén a jelenleg kolóniában élők között elenyésző a műszaki értelmiségi aránya, ez a réteg legkésőbb a nyolcvanas években elköltözött.) A szociológiai kutatás azt is bemutatta, hogy a segédmunkások nagyrészt az ingázók közül kerültek ki, amelyben a 70-es évek elejétől növekvő arányban a cigányság képviseltette magát. Segédmunkások esetében nagy arányban a 8 osztály alatti iskolázottság volt a jellemző, amely akadály a további tanulmányoknak. Mindezen adatok értelmezéséhez az is szorosan hozzá tartozik, hogy a megkérdezettek jelenleg is a vasgyári kolónia lakói közül kerültek ki, és mint az előző fejezetekben már kifejtésre került, legkésőbb a rendszerváltáskor az itt élő aktív népesség nagy része elköltözött a kolóniából.

A gyár és a kolónia történetében elkülöníthető korszakok részben eltérnek. Addig míg a helyi társadalom négy jól elkülöníthető szakaszra, generációra bontható, a gyártástechnológiában időben két nagy korszakot különíthetünk el. A második világháború vége az a választóvonal, amely kettéosztja a történetet és a folyamatokat. A hagyományos technológiák, és ahhoz kapcsolódó szakmák, és az ezt megalapozó viszonylag magas színvonalú képzés ereje folyamatosan csökkent. A képzett, tartással, anyagi és társadalmi biztonsággal bíró munkásarisztokrácia az 1945 utáni fejlesztésekben és a gyárra ható politikai, gazdasági, társadalmi folyamatok miatt olyan értékvesztésen ment keresztül, amely a munkásközösség széteséséhez valamint a már az adatközlők által említett technológiai fegyelmetlenségekhez vezetett. 1945 után a 60-

apák és gyerekük között. Ami a fenti eredményhez képest 4 százalékot jelent, de a tendenciát alapvetően ugyanúgy jelzi

²⁹³ Dr. Lehoczky Alfréd: *Az ipari dolgozók...* 7.o. adatai alapján

as évekig ez a folyamat lassan indult el, de a 70-es évekre már a munkások számára is egyértelművé vált, ami további munkaerkölcsi romláshoz vezetett. A néhány száz fős, határozott értékeket képviselő, mintával bíró munkásarisztokrácia helyébe egy homogénebb, irányíthatóbb munkásréteg lépett.

A vallási és etnikai folyamatok vizsgálatához alapvető szempont az integráció történeti jellege, az egyes felekezetek differenciáló ereje, és az etnikai alakulatok vallási megoszlástól független belső integrálódási folyamata.²⁹⁴

A vasgyári kolónia etnikai összetételének vizsgálata azért érdekes, mert egy teljesen lakatlan területre, környékbeli településektől több kilométeres távolságra települtek be az első munkások. Így a kolóniában nem létezett a „törzsökös” és a „jöttment” fogalma, hiszen mindenki idegenként érkezett. Az egyes emberek közötti különbség abban fogható meg, hogy mihez értett és milyen messziről jött. A munkafelvételnél az etnikai hovatartozás, a nyelv és a vallás nem játszott jelentős szerepet.

A 18. századi Borsodban spontán jellegű népmozgalmakkal találkozunk, amely alól csak a diósgyőri koronauradalom által irányított bükki hámor- és huta települései jelentenek kivételt, amelyek szervezett telepítésnek köszönhatték létüket.²⁹⁵

A kohászat és az üvegipar, valamint ezek segédiparai (szénégetés, hamuzsírkészítés, mészégetés) a 18. századtól kezdve vonzott erre a területre embereket. Cseheket, morvaországi németeket és szlovákokat.²⁹⁶ Így a speciális szaktudású emberek vonzása a kolóniába nem volt előzmény nélküli. Ráadásul a gyár alapításának időszaka időben megegyezik azzal a folyamattal, amikor a kisebb huták, üveggyártók termékei kevésbé váltak keresetté. Így a beáramló munkások egy része a korábban betelepült csehek, szlovákok, németek leszármazottai, akik a környékbeli falvakban éltek (Bükkszentkereszt, Massa, Répáshuta) részben új betelepülők, akik jobb megélhetés reményében kerestek lehetőségeket. Több szerző²⁹⁷ jelzi, hogy erről az időszakról nincsenek megbízható adatokkal rendelkező források, például a szlovákok folyamatosan, kisebb csoportokban, és nagy területen szétszóródva telepedtek le, így a betelepülés mértékére csak becslések léteznek.

²⁹⁴ Bartha Elek: Etnikai különbségek és vallások integráló ereje. In Kunt Ernő-Szabadfalvi József-Viga Gyula (szerk.): *Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon*. HOM, Miskolc, 1984. 97.o.

²⁹⁵ Veres László: Borsod megye etnikai arculatának változásai a 18. század első felében. In Kunt Ernő-Szabadfalvi József-Viga Gyula (szerk.): *Interetnikus...* 30-32.o.

²⁹⁶ Viga Gyula: *Utak és találkozások*. Officina Musei 10., Miskolc, 1999. 82.o.

²⁹⁷ Siráczky, Jan: Az Északkelet-Magyarországra való szlovák települések problematikájához. In. Szabadfalvi József és Viga Gyula (szerk.): *Interetnikus...* 9-11.o. és Veres László: Borsod megye etnikai arculatának változásai a 18. század első felében. In Kunt Ernő-Szabadfalvi József-Viga Gyula (szerk.): *Interetnikus...* 27-35.o.

A magyar munkásság hitélete nincs kellő mértékben feltárva. Különösen igaz ez a kolóniákban élők vallásosságára. A vallási élet folyamataira jellemző, hogy a 19. század végére az állami és egyházi funkciók mind erősebb szétválasztásával, az iparosítás, a modernizációs folyamatok által kitermelt új szociális feladatokra a nagy egyházak nem adtak választ az akkor nagyon gyors változáson átment vagy frissen kialakult ipari munkásságnak²⁹⁸. 1894. évi XXXI. tc. 29. §-a kimondja, hogy „A házasságot polgári tisztviselő előtt kell megkötni”²⁹⁹. Szabó László lényegesnek tartja, hogy a polgári házasság bevezetésével a nem túl vallásosokat összefogó és az egyház kebelén belül tartó legnagyobb és egyben utolsó kényszerű kapocs is megszűnik a törvény hatályba lépésével.³⁰⁰ És éppen ebben az átalakuló időszakban kezd kialakulni a kolónia társadalma, az itt letelepült, eltérő vallási, és kulturális hagyományokkal bíró családok mintái az új szabályok és feltételek között nyernek gyakorlatot.

Az egyes szakmákhoz, vagy az egyes településeken végbement változásokhoz kapcsolható hit, hitvilág vizsgálata már jelentősebb a hazai szakirodalomban is. A rendszerváltás után feléledő vallási élet vizsgálata azonban még várat magára. Tény, hogy 40 év „túrt” vallási élet után nem várhatunk, kutathatunk folytonosságot. Mégis a generációk közötti mintaátadásban a kimaradt időszak vizsgálata a kolóniát ma élők, használók számára nem közömbös. A kolónia és a vallás kapcsolatát ezért elsősorban a társadalm szerkezet szempontjából vizsgálom, mellőzve az ideológiai és a bölcséleti kérdéseket.

A vallás és vallásosság kutatása azért is nehézkes, mert közvetett, másodlagos források is nagyon korlátozottan állnak rendelkezésre, lévén ha születtek, vagy hagyományozódtak személyes tárgyak, versek, leírások, kiadványok, azokat rejtették, szélesebb publikálásra biztosan nem került. Így adataink csak a világháborút megelőző évekből vannak, mára pedig olyan kis létszámú egyházközösségek működnek a

²⁹⁸ XIII. Leó pápa 1891. május 15-én kiadott *Rerum novarum* enciklikájában a munkásság tarthatatlan helyzetéről ad számot. A pápa beszél a bűnös uzsoráról, a tisztességtelen nyereségről, a gyáripar túlkapásairól, a hosszú munkaidőről, a nők és gyermekek munkájáról, a munkások lelki igényeiről, a munka tisztességéről és a vasárnapi és ünnepnap munkaszünetéről, a magántulajdonról. Eligazítani kívánja a híveket egy olyan fogalmi zűrzavarban, amelyet sok téves magyarázat, vagy ennek hiányában téves elképzelés terhel. Magyarországon Prohászka Ottokár székesfehérvári püspök megújulást követelt, s a XIII. Leó-féle *Rerum novarum* enciklika szellemében a kapitalista vállalkozások embertelenségét feltárva a szociális kérdések, a munkáskérdés megoldását sürgeti. Keresztény igazságosság alapján álló, magántulajdonra épülő kapitalizmust szeretne. *Rerum Novarum* XIII. Leó pápa apostoli körlevele a munkások helyzetéről. Fordította: Prohászka Ottokár Szent István Társulat, Budapest, (reprint) 1991.; Bácsfainé Hévízi Józsa: Mezgár Lajos közéleti tevékenysége In. *Egyháztörténeti Szemle*. 2007. 1. szám alapján.

²⁹⁹ <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=6555>

³⁰⁰ Szabó László: *Társadalomnéprajz*. Ethnica Kiadás, Debrecen, 1993. 116.o.

területen, hogy ezek a folyamatok párhuzamba nehezen állíthatók. A vallásosság vizsgálatában mindezek miatt a dokumentumokban fellelhető, az ezekből kikövetkeztethető adatokra, valamint az egykori munkások véleményére hagyatkozom.

Az etnikai viszonyok feltérképezése pedig azért problematikus, mert a fellelhető adatokból nem lehet egyértelmű folyamatokat bemutatni. Töredékes idősorok vannak, amelyek hol időben, hol térben ugranak, illetve elválaszthatatlanná válnak a településtörténeti alakulásoktól. Így például a vasgyári kolónia lakói a népszámlálásokban Diósgyőr község adataival együtt szerepelnek, amely gazdaságában, életmódjában és migrációs folyamataiban is eltért a kolóniától, a gyári alkalmazotti nyilvántartás pedig szélesebb kört fog át, mint a kolónia lakóit. Így a környező települések változásainak tükrében a teljesség igénye nélkül lehet az etnikai és felekezeti viszonyokról állításokat tenni. További nehezítő tényező, hogy az egyes népszámlálások az etnikai hovatartozást nem egységesen kezelik. Az 1869-es népszámlálás nem is kérdezi, a későbbiek pedig anyanyelvből következtetnek, amelyek Borsodban a ruszinok és szlovákok esetleges keveréséből adódó pontatlanságokat is tartalmaznak.³⁰¹

Rendelkezésre állnak a vasgyári általános iskola naplói, amelyben viszonylag sok adat található, amelyből a gyerekeken keresztül a családok eredetére, vallására anyanyelvére lehet következtetni. A 2008. májusában megtalált forráscsoport teljes ismertetését jelen tanulmány időkeretei nem teszik lehetővé. A fellelhető anyagokból 1875 és 1890 közötti tanévek adatainak feldolgozása adhat számot: honnan érkeztek, milyen nyelvet beszéltek, és milyen vallást bírtak az első lakók, az első diósgyőrvasgyári munkásgeneráció.

³⁰¹ Dobrossy István (szerk.): *Miskolc története...* 580.o.

Etnikai jellemzők

Miskolc és környéke felekezeti és etnokulturális viszonyai a 18. századi vándormozgalmak hatására megváltoztak. Az addig döntően magyar nyelvű és református népesség többnyelvűvé és sokfelekezetűvé vált. Diósgyőrt és Felsőgyőrt szinte kizárólag magyarok lakták, Ó-és Újhuta, valamint Felsőhámor többségben szlovák, Alsóhámor (a korábbi Massa) pedig vegyes szlovák-német lakosságú volt jellemzően a 19. századig. 1900-ig Diósgyőrött növekszik a szlovák és német anyanyelvű népesség – főként Abaúj, Gömör, Sáros és Szepes megyékből, Morvaországból és Ausztriából ipari gyakorlattal rendelkező munkásságot vonzottak ide.³⁰² Azonban a századfordulótól a világháború időszakáig a népszámláláskor majd 100%-ban vallják magukat magyarnak az itt élők.

1890. évi zárszámadásban feltüntették a magyar az osztrák és a külföldi származást, ez alapján különböztetve meg a dolgozókat.

Műhely	Mesterember				Napszámos				összesen
	magyar	osztrák	Külföldi	mester össz	Magyar	osztrák	külföldi	Napszám össz	
Asztalos	20	0	0	20	0	0	0	0	20
Öntőde	25	3	0	28	7	0	0	7	35
Gépműhely	105	1	1	107	25	0	0	25	132
Szeggyár	90	0	0	90	65	0	0	65	155
Bessemer kohó	226	36	6	268	23	5	0	28	296
Martin kohó	101	27	1	129	3	0	0	3	132
Hengerde	284	15	0	299	210	5	0	215	514
Szerelő	80	0	0	80	50	0	0	50	130
Téglagyár	7	1	0	8	29	25	0	54	62
Általános kezelés	1	0	0	1	58	0	0	58	59
Összesen	939	83	8	1030	470	35	0	505	1535
<i>összes arányában %</i>	<i>61,17</i>	<i>5,41</i>	<i>0,52</i>	<i>67,10</i>	<i>30,62</i>	<i>2,28</i>	<i>0,00</i>	<i>32,90</i>	
<i>mester ill. napszámos arány %</i>	<i>91,17</i>	<i>8,06</i>	<i>0,78</i>	<i>100,00</i>	<i>93,07</i>	<i>6,93</i>	<i>0,00</i>	<i>100,00</i>	

Alapadatok: Kiszely Gyula: *A Diósgyőr...* 95.o., származtatott adatok tölem.

A számokból kitűnik, hogy jórészt magyar munkásokat alkalmaztak. Az összlétszám 61%-a magyar mesterember volt, közel 31% magyar napszámos, 5,4% osztrák mester,

és 2,3% osztrák napszámos. Az adatokból látszik, hogy csak azoknál a munkálatoknál jelennek meg külföldi alkalmazottak, ahol speciális szakértelemre volt szükség, a napszámosok között mindössze 35 külföldi volt, mesterek között is összesen 8 fő (0,5%). Azt hogy ebből hányan laktak a kolóniában, nem tudjuk. Mivel viszonylag távol, Diósgyőrött és Miskolcon lehetett a kolónián kívül szállást találni, ezért feltételezem, hogy főleg az ideiglenes tartózkodású szakemberek a kolóniában kaptak elhelyezést. Erre utal az is, hogy nem csak a munka kapcsán, hanem a családi életben is megjelent a nemzetiségi kérdés. A német nyelvű szakemberek nem szívesen adták át tudásukat. Jórészt németül és szlovákul beszéltek. Kiszely Gyula egyik adatközlője számol be erről, aki 1895-ben esztergályos tanoncként kezdett a gyárban dolgozni³⁰³: „Ezek a mesterek olyan kijelentéseket tettek: magyar mesterek acélt nem tudnak csinálni. [...] A stájerek tudásukat nehezen adták át. Tekintve azonban hogy két lánya volt a stájernak, a fiatalabb mestereknek átadta tapasztalatait, bízván abban, hogy közülük valamelyik csak benősül. De mikor észrevette, hogy erre nem kerül sor, ismét merev lett. A Martinnál igen sok volt a nemzetiségi: üst-előmunkások, olvasztárok, öntőcsarnoki előmunkások és mesterek, osztrák, tót és németajkúak voltak.”³⁰⁴ Ez a történet más formában megjelenik még ma is az adatközlőknél, akik úgy mesélik el, hogy szüleiktől hallották. Adatközlők szerint az indulás éveiben csak úgy lehetett tanulni, ha beházasodtak valamely mester családjába.

A szakmai endogámia hatását illetve az utánpótlást próbálták meg a képzésekkel oldani. Selmezbányán kohó-, bánya- és kohótisztképzés folyt. Az innen kikerülteket szívesen alkalmazta a gyár, és történtek célirányos beiskolázások is.

A helyi sajtóban és néhány visszaemlékezésben látszik, hogy ha nem is kötelező, de nyomatékosan elvárt volt a magyar nyelv használata, a személynevek magyarosítása, és az „idegen” munkások helyettesítése magyar származásúakkal. A kohászati, és egyéb vasipari képzések elindításával a törekvés megvalósulhatott.

A Magyar Mérnökök és Építészek Közlönyében folytatott vitában már a gyár alapításakor nyíltan beszéltek a célról: „Mert nem közömbös a kormány részére sem, hogy magyar vezetés mellett egy erőteljes magyar szellemű munkásosztályt neveljen ki.”³⁰⁵ Técsey Ferenc a vasgyár akkori igazgatója egy kéziratában ennek sikeres

³⁰² Dobrossy István (szerk.): *Miskolc története...* 578-579.o.

³⁰³ Kiszely Gyula: *A Diósgyőri...* 96.o.

³⁰⁴ Korona Róbert visszaemlékezése. Kiszely Gyula kutatási anyagai XV. Közli: Porkoláb László: *Források I...* 244.o.

³⁰⁵ MMÉE Közlönye 1867. 135.o. idézi Kiszely Gyula: *A Diósgyőri...* 64.o.

megvalósításáról is hírt ad: „Sikerült a külföldi munkások létszámát – mely az alapításkor tetemes volt – csökkenteni, úgy hogy 1895-ben az idegen munkások az összlétszámnak csak 13,4 %-át tették ki.”³⁰⁶ Teutschl Ferenc, aki a magyaron kívül szlovákul és németül beszélt, nyugdíjazásakor (1902) nevét Técseyre változtatta, amelyhez a település ingyenesen a Diósgyőri nevet előtagként engedélyezte neki és leszármazottainak is³⁰⁷. A névváltozásról a Bányászati és Kohászati Lapok, és a helyi sajtó is elégedetten adott hírt. Visszaemlékezésekben is találunk példákat a nemzetiségek közötti konfliktusokra, de ezek kimerültek verbális interakciókban, vagy a távolságtartásban.

Az öntéshez, főleg akkor, amíg a technológia kísérleti szakaszban volt, az öntőmestereket hívták, csábították. A külföldről érkező munkások migrációs oka ebben keresendő. Az így érkező szakembereknek csak egy része telepedett le véglegesen itt, volt aki a beüzemelés, betanítás után hazaköltözött. Később, mikor a gyár már egyre nagyobb létszámmal dolgozott, akkor indul meg a képzetlen munkaerő beáramlása. Az ideérkezők gazdasági hasznót, megélhetést, munkát remélve telepedtek le, amelyet megkönnyített a vasgyár nagy munkaerő kereslete. A gyárban szívesen látták azokat a felvidéki munkásokat, akik sokszor már több generáció óta – még ha kis házi kohókban de – vasöntéssel, vagy egyéb vasas foglalkozással bírtak, még akkor is, ha hivatalos iskolájuk nem volt. „A századforduló éles cezúráját jelent e téren: azt követően a szakmunkások bevándorlása jelentéktelen mértékű, ráadásul az 1900-zal kezdődő, sok iparágat sújtó dekonjunktúra is csökkenti a szabad munkahelyek számát.”³⁰⁸

A nyelvhasználat másik fontos része az otthon, családi körben használt nyelv. A nyelvváltás folyamatát Sípos István nyelvészeti kutatásai alapján a következőképpen írja le: a diósgyőri vasgyárban munkát vállaló „férfilekossága az új munkahelyén magyar többségű környezetbe került. A családban még egy ideig a szlovák nyelv tartja magát, de amikor a nők is vasgyári munkahelyre kerülnek, a családból is kiszorul a szlovák nyelv.”³⁰⁹

A kolónia első lakóinak nyelvéről keveset tudunk. A Borsodi Miskolczi Értesítőben megjelent tanítói álláshirdetésekből kiderül, hogy 1873-ban „a diósgyőri új vasgyári telepen állami iskola indítatván, 2 rendes és 2 segéd tanítói állomásra ezennel pályázat nyittatik. [...] kimutatván a magyar nyelv tökéletes tudása mellett a tulnyomó számmal

³⁰⁶ Técsey Ferenc kézirata 27. KKMA 70. Közli: Porkoláb László: *Források I.*... 238.o.

³⁰⁷ Marosváry László BKL Kohászat 1982.4. Közli: Porkoláb László: *Források I.* ... 261.o.

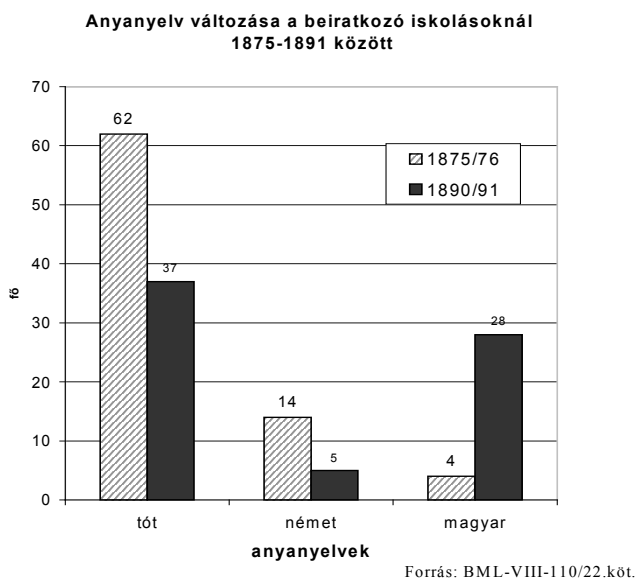
³⁰⁸ Gyáni Gábor: Etnicitás és akkulturáció a századfordulós Budapesten. In *Regio.* 1995/1-2.

³⁰⁹ Sípos Istvánt idézi: Dobrossy István (szerk.): *Miskolc története*... 581.o.

német ajkú tankötelesek érdekében, a német nyelvben való jártasságukat, továbbá rajztanítási képességüket, és eshetőleg azon körülményt is, miszerint a folyamodó neje a női munkák tanítására képes és hajlandó.”³¹⁰

1874-ben a jelentkezőknek a német mellett már a tót nyelvet is bizonyítani kellett: „kimutatván a magyar nyelv tökéletes tudása mellett – a német és tót nyelvben való jártasságukat és rajztanítói képességüket”³¹¹.

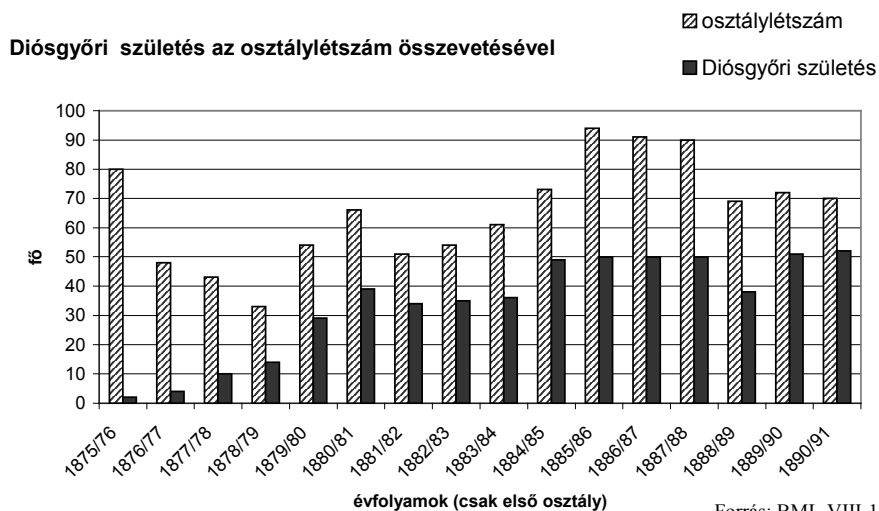
Részben rekonstruálni lehet 1875-től a kolónia lakóinak vallási meggyőződését, anyanyelvét az általános iskolai naplóbejegyzések alapján³¹². Nem tudjuk ugyan, hogy a vasgyárban munkát keresők milyen családi viszonyokkal érkeztek, viszont tendenciózusan lehet látni, egy eredetileg 95%-ban nem magyar anyanyelvű osztályból 1890-re hogyan változnak meg az arányok. Az adatok az első évfolyamos, iskolába először beiratkozó diákokra vonatkoznak. Az alábbi ábra a vizsgált időszak két végpontjában mutatja a három leggyakoribb anyanyelv arányát és változását. Az első évfolyamok az 1870-es évek elején óriási létszámmal, egy osztályban 40-80 fővel indultak. A kezdő évfolyamban a tót anyanyelvűnek feltüntetett gyerekek, több, mint háromnegyedét (77,5%) teszik ki az osztálynak. Ezzel szemben a magyar anyanyelvű gyerekek, mindössze 5%-a az osztálylétszámnak.

³¹⁰ *Borsod Miskolczi Értesítő* 1873. Szeptember 25.

³¹¹ *Borsod Miskolczi Értesítő* 1874. Április 30.

³¹² BML – VIII-110/22. Köt.

A másik látványos adat a születési hely jelölése jelenti, amely az első évfolyamoknál nagy szórást mutat. A legtöbbször Szomolnok, Rónicz, Brezóbánya, Mostrenicza településeket jelölik meg születési helyként. De Bécs, Resica, Magurka, Opáka, Miskolc települések is néhány főnél előfordulnak. Vasgyári születésű³¹³ ebben az évben még csak 2 fő. A diagram mutatja hogy folyamatosan emelkedik számban is, és az osztálylétszámhoz viszonyítva arányában is a gyártelepen született gyerekek száma.

1890-ben azonban a királyi tanfelügyelő jelentésében azt olvashatjuk, hogy a „tanítás nyelve magyar, [...], egyedül rudóbánya-telepen nem, ahol az alsó osztályokban németül tanulnak az iskolások, felsőben németül-magyarul”.³¹⁴

A nyelvi különbségek a gyárban is jelen voltak. Adatközlők elmondása szerint: „Ezt még az apám mesélte, hogy voltak a gyárban, akik németül beszéltek, de egymással is, és nem is igyekeztek megértetni magukat.”³¹⁵

A német nyelv használóira, illetve számukra csak az országos folyamatokból következtethetünk. Német anyanyelvű képzett munkások budapesti megtelepedése ismert, akik a Monarchia Lajtán túli, vagy cseh-morva részeiből, esetleg Németországból érkeztek.³¹⁶

³¹³ A vasgyári és diósgyőri születés a fentiekben már említett közigazgatási besorolás miatt nem egyértelműen eldönthető. Ebben az esetben véleményem szerint a diósgyőri születésű gyerekeket lehet vasgyárinak tekinteni, lévén Diósgyőrnek saját iskolája volt, a gyerekek főlegesen nem tettek meg hosszabb utat. Lakói pedig mezőgazdasággal foglalkoztak, így az első munkások, amikor még a vasas szakmához értők toborzása volt jellemző, nem jelentek meg a munkások között. Így bár vitathatóan, de a Diósgyőr-bejegyzést az iskolai naplónál gyártelepi születésként értelmezem.

³¹⁴ Népoktatás Borsodvármegyében. A kir. Tanfelügyelő jelentése az 1890. Évről. *Borsod Miskolczi Értesítő*. Helybeli és vegyes hírek 1891. Február 19.

³¹⁵ 69 éves nyugdíjas esztergályos

³¹⁶ Gyáni Gábor: *Etnicitás...*

Gordon elmélete szerint az asszimiláció összetett folyamat, amely számos egymást követő, egymásra épülő fázisból áll. Kezdeti szakaszban megy végbe a befogadó társadalom nyelvének, kulturális kódjai alapvető elemeinek az elsajátítása, ez az akkulturációnak vagy kulturális beolvadás. „Az akkulturáció nem szükségképpen vonja maga után a beolvadás újabb szakaszait vagy az asszimiláció folytatódását. Ha viszont a folyamat feltartóztathatatlanul zajlik tovább, következő lépcsőben kerül sor az úgynevezett strukturális vagy társadalmi integrációra. Az utóbbin a szerző azt a fajta betagozódást érti, amely megnyitja az utat az asszimiláns előtt a befogadó társadalom formális és kivált annak informális szerveződése felé, lehetővé téve számára a teljes elvegyülést, a láthatatlanná válást. Nem az akkulturáció, vallja Gordon, hanem a strukturális asszimiláció ennek az integrációnak a kulcsponjtja, melyet tehát a teljes felszívódás küszöbének lehet tekinteni.”³¹⁷ A kolóniában a visszaemlékezések szerint ez már a 30-as években bekövetkezett.

Az adatközlőket kérdezve nehezen tudnak felidézni olyan emléket, amely etnikai színezetű volt. A ma élő 60-70 évesek házasságkötésekor még hallottak olyat, hogy a „román fiaikhoz” nem szívesen adták a helyiek a lányaikat, de ezt legfeljebb két generáción keresztül tartották számon. Az etnikai jelzők csak abban az esetben jelentek meg egy adott személynél, ha valamilyen közösségi kihágást követett el, részegeskedett, verekedett. Az idősebb adatközlők hosszú gondolkodás után is egy-egy esetet tudtak életük során felidézni. A kolónián belül erről az emberek nem beszéltek, a társas kapcsolatokban nem jelentkezett, megtörtént a teljes asszimiláció. Ennek a gyors folyamatnak az egyik oka lehet, hogy betelepülők gazdaságilag érdekeltek voltak a beilleszkedésben. A másik ok a szabad választásban keresendő. A gyár és a kolónia deklaráltan állami tulajdonú, éppen ezért állami ideológiai érdekek mentén szerveződött. Telepítésről vagy nyomásgyakorlásról nem tudunk, az újonnan felépített gyárba és kolóniába mindenki kívülről és önszántából érkezett. A gyár a szociális intézkedéseivel a szabad vallásgyakorlással (a második világháborúig) pedig eleinte megteremtette azt a biztonságos életkörülményt, amelyben a hátrahagyott vallási, és egyéb kulturális elemek könnyebben eltűnhettek, illetve illeszkedhettek az új közösség által kialakított szabályrendszerhez.

³¹⁷ Milton M. Gordon: *Assimilation in American Life. The Role of Race, Religion, and National Origins.* Oxford Univ. Press, New York 1964. 60-84, különösen a 71. oldal. Idézi: Gyáni Gábor: *Etnicitás...*

Felekezeti megoszlás - „Aki jobban kötődik az anyaghoz, az távolodik az Istentől”

A munkásság egyik központi eszméje a szolidaritás volt.³¹⁸ A vallás helyett vagy mellett a közösséget átható szolidaritás rendszer volt jellemző, amely a mindennapok túlélésében segítette a munkásokat. Egy 1929-es marosvásárhelyi munkásság helyzetét bemutató tanulmány öskeresztény szektához hasonlítja, vallási fanatizmusnak nevezi ezt az erős köteléket, szolidaritási rendszert³¹⁹. Braun Róbert pedig „valóságos kommunizmus”-nak nevezi, ahogyan „nyomorúságukban támogatják egymást.”³²⁰ Diósgyőrben nem volt olyan nyomorúságos helyzete a munkásoknak, mint azt leírják a budapesti bérkaszárnnyak lakóinál, vagy az említett marosvásárhelyi ipari munkásoknál, vagy akár az ózdi kohászatban dolgozóknál³²¹. De életük, az elbocsátások és munkafelvételek (munkások számára) kiszámíthatatlan időszakossága még a viszonylagos jó bérezés mellett is bizonytalanságot hozott. Ennél még súlyosabb problémaként kezelte a közösség a veszélyes munkából adódó betegségeket, vagy a halált. A világháború előtt jórészt férfiak dolgoztak a gyárban, így családfenntartóként, az ő betegségük, tartós egészségkárosodásuk, vagy haláluk a nagy gyerekszámú családok egészét fenyegette. Mégpedig a kohók mellett tipikusnak mondható betegségek jelentkeztek. Az önszegélyező egyletek létrejötte, mely azoknak a munkásoknak, vagy hátrahagyott családjuknak nyújtottak segítséget, ahol az előbb említett baj történt, ezt a saját, alulról jövő szolidaritási rendszert erősítette.

Az önálló szolidaritási rendszeren alapuló segélyezéshez még egy fontos elem jött, ami távolította a munkásokat a vallástól: az anyaggal, a nyersanyaggal való munka, amely a materializmussal együtt érkező gondolatokkal még az írástudatlan munkások is könnyen megtalálták a kapcsolódást. A technika, a mérnöki tevékenységek a kiszámíthatóságot és tervezhetőséget mutatták a munkában. Az „egyszeri munkás” tonnákban számolhatta a vasat, ezer fok feletti hőmérsékleteket mért, a mindennapi gyakorlatban elképzelhetetlen módon uralta a nyersanyagot. „Ahol több bizonytalanság van, vidéken mindig nagyobb hagyománya volt a vallásnak”³²² A tervezhetőség szilárd és biztonságos eszmerendszert épített ki, és tapasztaláson alapult. A kohók mellett a munkások teljes mértékben kiszakadtak a természetből, azzal a vízióval telítődhettek,

³¹⁸ Paládi-Kovács Attila: *Ipari táj...* 146.o.

³¹⁹ Turnowsky Sándor: *Adatok a vidéki munkásság életéhez.* Korunk. 1929. Április 25.o.

³²⁰ Braun Róbert: *Adatok...* 513-527.p.

³²¹ Paládi-Kovács Attila: *Ipari táj...* 191-195.o.

hogyan uralják a környezetüket. „Mert a természetben dolgozók jobban rá vannak utalva a természet adottságaira.”³²³ És csupán a kitartó erőn és az akaraton múlik az eredmény. Egy olyan eredmény, ahol nehezen beilleszthetően van helye az elvont gondolkodásnak. „Jobban gondolkodtak a világról, minden kézzelfoghatóbb volt. Gondolkodni kell, és ki lehet alakítani a dolgokat, így nem tudtak elhitetni velünk akármilyen, ami a vallásban megfoghatatlan volt. Aki technológiát tanul, az a háttérre is kíváncsi, racionális módon gondolkodik.”³²⁴

A környező települések csak részben bírtak hatással a kolónia felekezeti megoszlására, lévén a betelepülők nem csak a környező falvakból, hanem sokszor több száz kilométeres körzetből érkeztek.

A 19. századig Miskolcon a reformáció erős volt. A katolikusok arányának növekedése a 19. században indult el, a 20. század közepére a legnagyobb felekezetté váltak. Ezzel párhuzamosan a két protestáns egyház fokozatosan teret veszített.³²⁵ Diósgyőr összetétele másként alakul. A katolikus dominanciát a gyárba tartó migráció megtörte, az első világháború utáni munkás-bevándorlási hullám jelentősebben a környék református népességéből táplálkozott. A korábbi időszakokban a felvidéki római katolikus szlovákságot vonzotta a munkahely és a megélhetés.³²⁶ Ez azonban csak az arányokat csökkentette, Diósgyőr esetében 1920-ban a lakosság kb. 67 %-a római katolikus³²⁷. Saját egyházközsegek kialakulását nehezítette a kolónia közigazgatási helyzete is, hiszen az anyaközségben, Diósgyőrben római katolikus, református templom is volt; református, görög katolikus, izraelita, és evangélikus hitélet gyakorlására a közeli Miskolc is lehetőséget adott. Miskolcnak a 18. század első évtizedeiben mindössze egy plébániája volt, a Mindszenty plébánia. A 16. századig Diósgyőr lakossága római katolikus vallású volt, majd a reformáció térhódítását követően a református egyház szertartásainak megfelelően használták a katolikus templomokat. Az 1850-es években Diósgyőr legnépesebb egyháza a katolikus volt.³²⁸ Ebbe a közegbe érkeztek a vasgyári kolónia lakói.

A vasgyári kolónia lakóinak felekezeti megoszlására, adataim szerint, hasonlóan Diósgyőrhöz folyamatosan a római katolikus dominancia volt jellemző.

³²² 72 éves nyugdíjas esztergályos

³²³ 76 éves nyugdíjas mintakészítő férfi

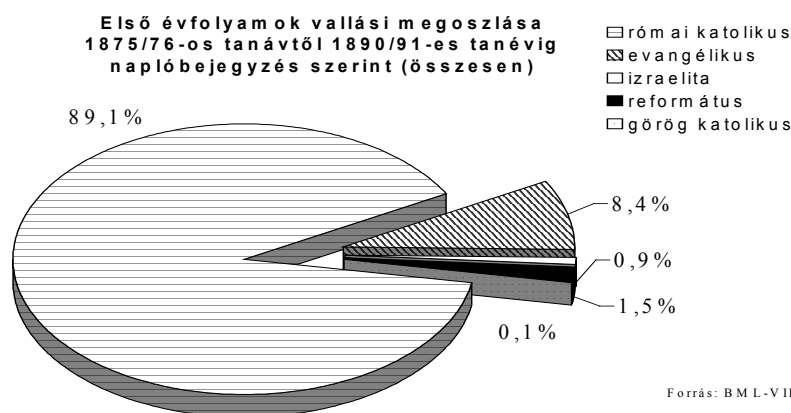
³²⁴ interjúrészlet

³²⁵ Dobrossy István (szerk.): *Miskolc története...* 842.o.

³²⁶ Dobrossy István (szerk.): *Miskolc története...* 583.o.

³²⁷ Dobrossy István (szerk.): *Miskolc története...* 612-613.o. diagramok alapján

Az általános iskolai osztálynaplók első 15 évének adatai szerint majdnem 90%-ban római katolikus vallásúak voltak a gyerekek. Az egyes években az osztálylétszámhoz viszonyított arányok alig változnak.

A római katolikusok későbbi magas arányára lehet következtetni a meglévő, 1913-1922 közötti egyházi anyakönyvből, amely mutatja, hogy 60-80 esküvőt kötöttek az adott időszakban évenként. A kolónia becsülhető létszámára vetítve ez akár 80 %-os római katolikus arányt jelenthet. Sajnos az adatok nem teszik lehetővé a felekezethez tartozás pontos számítását, így az előbbi adat becslés³²⁹, de a felekezeti megoszlás tendenciáját mutatja. A római katolikusok nagy többségére utal a templomok megépítésének sorrendje is, lévén a tervek a gyáralapítással és a kolónia kialakításával egy időben kerültek papírra.

„A felekezeti szempontból egyértelmű vallásos nevelés egyik fontos akadály a szülők különböző felekezethez tartozása, magyarán a vegyesházasság. A felekezeti kötöttségű nevelés eredményét pedig – kizárólag statisztikailag – minősíti, hogy az abban felnőtt nemzedék mennyire tartja indokoltnak, hogy azonos felekezetű házastársat válasszon. Az istentiszteletjárás gyakorisága is – közvéleménykutatásokból kimutathatóan – szignifikánsan összefügg a házasság vegyes vagy nem vegyes jellegével. E megfontolásból a vegyesházasságok arányából tudunk következtetni a felekezeti háttér erejére illetve a nevelés hatékonyságára”³³⁰

³²⁸ Balázs József: *Egyházak és iskolák Diósgyőrben*. Tanulmányok Diósgyőr történetéhez 3. Miskolc, A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár Kiadványa, 1998. 11.o.

³²⁹ Átlagos korfát tekintve, átlag 27 éves korban férfiak által kötött házasságra számolva

³³⁰ Nagy Péter Tibor: Vallásos nevelés 1949 előtt. *Magyar Pedagógia*. 99. Évf. 4. Sz. 1999. 390.o.

Konkrét adataink nincsenek összehasonlítható adatsorok hiányában³³¹ a vegyesházasságokról, de a házasodási szokásokra, és a házasság létrejöttének feltételeire való rákérdezéskor a vallási hovatartozás egyetlen válaszban sem jelenik meg, így feltételezhető, hogy a vegyesházasság gyakori volt, a párválasztásban nem volt döntő szempont az adott egyházhoz tartozás. Ezt erősítik az interjúk, ahol erre az egyik adatközlő egyértelműen kitér: „*Nem számított, ki milyen vallású, leggyakrabban a férfi vallását követte a nő, olyan templomban házasodtak, és a gyerekeket is az apa szerint keresztelték. De ha a nő családja erőszakosabb volt, azon sem botránkozott meg senki. A keresztelés később el is maradt sok embernél, azt is inkább csak a nagyszülők szorgalmazták.*” – mondja egy katolikus, de magát nem vallásosnak tartó vasgyári nyugdíjas. „*Nem számított, ki milyen vallású, a feleségem tán református, én katolikus vagyok. Milyen vallású vagy?*” - kérdezi feleségét egy 67 éves magát vallásosnak tartó nyugdíjas autószerelő.

A gyár az 1930-as évekig támogatta a helyi vallásgyakorlatot, azzal, hogy középületekben (például a leányiskolában) lehetőséget adott a különböző egyházközségeknek rituálék és vallásgyakorlatok tartására, és támogatta anyagilag is az újonnan épülő templomokat. Viszont addig, amíg a legtöbb középületet a gyár teljesen a maga költségén építette, és erős lobbitevékenységet folytatott a város felé is, a templonok építése a közösség feladatává vált. A gyári kiadványban, és a helyi sajtóban alig olvashatunk a gyártelep lakóinak vallási életéről, ha szóba kerül, az is kizárólag a templomépítés körülményeire szorítkozik.

A vasgyári kolóniában a római katolikus templom alapkövetelésére 1905. szeptemberében került sor. Az építménynek 1884 óta volt fönntartva a gyártelep legmagasabb pontján elhelyezkedő tér. Húsz évig „gyűjtéseket és jótékony célú ünnepélyeket rendeztek az építendő templom javára”.³³² A templom tervezésével, építésével a környék és a gyár mesterei közül a legjobbakat bízták meg. Az 1908-ban felszentelt templom 1913-ra vált önálló plébániává, addig expositus káplánságként működött a diósgyőri plébánia fennhatósága alatt. Az átszervezés következtében

³³¹ A katolikus egyház anyakönyveiben találunk erre vonatkozóan adatokat, azonban a református és evangélikus egyházközség 20, illetve 30 évvel később alakult ki a kolónián belül. Az e felekezethez tartozók Miskolcon és Diósgyőrben is köthettek házasságot.

³³² Kovács László plébános (szerk.): *Diósgyőr-vasgyári római katolikus templom*. Diósgyőr-vasgyári Egyházközség. Miskolc, 1997. 13.o.

Újdiósgyőrt, Perecesbányatelepet, Komlóshegyet, valamint Pálinkás és Barossakna telepet is a plébániához csatolták filiaként.³³³

A római katolikus templomban az egyhajós, három boltmezős templomtérhez három boltmezős kereszthajó csatlakozik, melyet részletgazdag téglarchitektúra külsővel láttak el.³³⁴ A neogót tömegképzésű templom részleteiben neoromán kialakítással készült, amelyre a korabeli látogatók és a kolónia jelenlegi lakói is nagy büszkeséggel és megelégedettséggel tekintenek, a külső téglá pedig a lakóházak vörös tégláival harmonizál. A falvakhoz hasonlóan a kolóniában a katolikus templom tornya a telep súlypontjaként, és vonatkoztatási pontként jelenik meg.

A reformátusok hitéletét 1908-ig a diósgyőri református egyházközség látta el. A gyár a leányiskola dísztermét ajánlotta fel, az evangélikusokkal osztotva, a kéthetente tartott lelki gyakorlatok színhelyéül. Az 1908-ban önálló lelkészséggé alakult gyülekezet a saját templom felépítésére mozgalmat indított el. A templomi gyűjtés nagy része az első világháborúban elveszett, így a templom építése elhúzódott. Az építkezést segítette, hogy a gyár 1926-ban 1000 négyszögöl területet építés céljára, valamint az egyik tiszti lakás felét parókia céljára ajánlotta fel. A 28 méter magas toronnyal bíró templomot 1928-ban szentelték fel. 1950-es években a templomot több csapás érte, a tetőszerkezet beomlott, és az örök használatba adott parókia épületét a gyár visszavette.³³⁵ A templom 50 évfordulójára javították ki az addig sorra jelentkező hibákat.

Az evangélikusok a miskolci belvárosi templomban gyakorolhatták hitüket 1886-ig, amikor Diósgyőrben is egyházközség jött létre. A vasgyár területén 1909-ben jött létre önálló evangélikus egyházközség. A gyár 1912-ben adott engedélyt templomépítés céljából gyűjtésre, amelyből az alapkőletételre 1935-ben került sor. Az evangélikus hívők akkori számáról semmilyen adatunk nincs, viszont a templomépítés kivitelezőjének visszaemlékezése szerint az egyház akkori lelkésze a pénzügyi gondokra hivatkozva kérdezgette, de a hívek számát is pozícionálta ezzel: „minek ez a nagy templom a kis gyülekezetnek?”³³⁶ Az építéshez a gyár építőanyaggal és munkaerővel járul hozzá, a hívek pedig saját munkájukkal. Így a környezethez

³³³ Soós Imre: Az egri egyházmegyei plébániák történetének áttekintése. Budapest, Szent István Társulat Az Apostoli Szeptszék Könyvkiadója, 1985. 127.o.

³³⁴ Olajos Csaba: *A Diósgyőr...* 126-137.o.

³³⁵ uo. 144.o.

³³⁶ Andrassy István, a kivitelezés vezetője, a templom 50. évfordulója alkalmából írt visszaemlékezést idézi Olajos Csaba: *A Diósgyőr...* 145.o.

téglaarchitektúrájával illeszkedő, román és felvidéki reneszánsz stíluselemeket hordozó templomot 1938-ban felszentelheték.³³⁷

Így a telep három vallási gyülekezettel rendelkezett. A felekezetek közötti különbségtétel a gyár részéről nem volt jellemző. Visszaemlékezés szerint mind a vasgyári felügyelők, mind a gyárigazgatók támogatták mindhárom gyülekezet törekvéseit.³³⁸

A II. világháború utáni évektől a politika alapjaiban határozta meg a hitéletet. Az ország egyik fontos stratégiai elemként a gyári munkások ideológiai felügyelete különösen nagy hangsúlyt kapott. A református és evangélikus közösség néhány tucat főre redukálódott.

1948-ig az általános iskolában volt kötelező hittan oktatás, később megszüntették. *„Utána nem is mentünk hittanra, mert nem volt kötelező, ki is kopott.”*³³⁹ Az elmondások szerint a templomlátogatások ekkor még nem szüntek meg, aki erős vallásos nevelést kapott, az minden vasárnap a templomban volt. A Rákosi-korszakban a párttagoknak azonban egyre szigorúbban tiltották. A nagyobb alkalmakkor kapott ez erősebb hangsúlyt: *„Aki párttag volt, annak engedély kellett a templomi esküvőre. Később voltak olyanok, akik Diósgyőrbe is elmentek, hogy lássák, ki megy templomba. [...] de aki nem volt párttag, azt békén hagyták, én is jártam.”*³⁴⁰ Az elmondások alapján azonban az körvonalazódik, hogy az 1950-es évek végétől elmaradoztak a templomból, és akik nem léptek be a pártba, azok is jórészt a nagyobb ünnepeken vettek részt egyházi szertartásokon.

*„1949 óta a városi vezetés határozatai alapján nehézségekbe ütközött a templom karbantartása és renoválása. És a templom állagának romlása egyben az egyházközség helyzetére is rávilágított. Másik tényezőként a kolóniában gyökértelen cigányság betelepítése, akik „maguk teremttette belső, ősi rend” hiányában nem tudtak beilleszkedni a kolónia lakosságába.”*³⁴¹ - meséli Antal testvér, a Szent Ferenc Kistestvérek rend szerzetese, aki lelkipásztor a Diósgyőr vasgyári kolóniában jelenleg is. A 80-as években betelepült rend az egri érsektől feladatként kapta meg lelkipásztori területként a vasgyári kolónia egyházközségét. Így emlékszik vissza a feladatra: *„a ’80-as évek végére teljesen lepusztult egyházközséggé vált, plébánia nélkül. [...] Sok és*

³³⁷ Olajos Csaba: *A Diósgyőr...* 147.o.

³³⁸ Keresztes Vencel leírása 1928-ból. Közli: Porkoláb László: *Források I.* ... 282.o.

³³⁹ 67 éves nyugdíjas autószerelő, magát vallásosnak mondó férfi – interjúrészlet.

³⁴⁰ 67 éves nyugdíjas szerszámgéplakatos férfi - interjúrészlet

nagy lehetőség van, de túl sokat elrontani már nem lehetett. [...] Nem rejtette véka alá az érsek sem, hogy a létfogósultságunkat bizonyítani kell. [...] Egy kicsit le voltunk már hűtve, de örültünk neki.”

A római katolikus egyházközség diósgyőri és a vasgyári különválása 1998-ban következett be, akkortól kezdve négy szerzetes önállóan irányítja, valamint a filiaként hozzácsatolt Bükkszentlászlót, Bükkszentkeresztet, és Répáshutát, amely Bükkszentkereszt filiája. A letelepülő Szent Ferenc Kistestvérek rend a Kabar utca 10.³⁴² szám alatti épületet foglalta el, mely az államosításig az egyház tulajdonában volt, és iskolaként működött.

Amikor az érsek kijelölte a rendtagok számára a vasgyári kolóniát, egyeztetni kellett az egyházközség képviselő testületével, hiszen a Kistestvéreknek már akkor konkrét elképzelései voltak a változtatásokat illetően, és ennek jegyében éltek. A kolóniában is akadtak, akik egyházmegyes papot vártak és ennek hangot is adtak. A testület egy része megijedt a rend túlzott lendületétől és túlfűtöttségétől, és próbálták fékezni a fiatal papokat; mások viszont örültek, hogy a kolóniában telepedik le egy közösség. Adódtak konfliktusok a letelepedést követően, és Antal testvér is elismeri, hogy: *„...ha több tapasztalatunk lett volna, valószínűleg jobban tudtuk volna kikerülni ezeket, de nem volt egy könnyű időszak.”* Mindenesetre elindultak az első programok, és a feszültség, *„[...] akkor kezdett egy kicsit oldódni, a régebbi hagyományosan vallásos emberek között, akik itt az elmúlt évtizedeket végig, hűségesen a maguk hagyományos vasgyári keretében eltöltötték, és azok között, akik aztán utána jöttek, akik vissza-vissza találtak szépen, lassan, és akikkel kezdett gyarapodni az egyházközség létszáma. E között a két csoport között mintha lett volna időnként egyfajta feszültség, de aztán utána ez úgy elsimult hála Istennek.”*³⁴³

2002-ben 50-60 fő képviselte a magnak számító hívek csoportját, néhány év múlva ez a szám, igaz nem a szűk magot tekintve, de 100 fő fölé emelkedett³⁴⁴. Köszönhetően a korosztályban és társadalmi rétegekben is széles merítést vállaló szerzetesek munkájának.

A szerzetesek tudatosan bántak a felnőttkori útkeresőkkel, azokkal a helyi, sokszor már nyugdíjban lévő munkásokkal, akik a rendszerváltással munkájuk addigi magasztalása

³⁴¹ Részlet Antal testvérrel készített interjúból. Az interjút készítette: Nagy Zsuzsanna, antropológia szakos hallgató.

³⁴² Az kezdetben leányiskolaként funkcionáló épületet 1902-ben építették át négylakásos tiszti lakóházzá, melyet 1997-ben foglaltak el Szent Ferenc Kistestvérei.

³⁴³ Nagy Zsuzsanna: *Ferencesek a kolóniában. Szakdolgozat*. ME KVAT, 2004. 14.o.

helyett csak a leépítéssel, a gyár csődjével, valamint saját maguk feleslegesség-érzésével egyedül maradtak. A másik csoport pedig az a réteg, aki talán rendszertelenül, de folyamatosan tartotta a kapcsolatot az egyházzal. *„Tehát azért nem túl sokan vannak olyanok, akiknek mondjuk abszolút semmi kapcsolata nem volt a kereszténységgel korábban. A többség, az inkább olyan, hogy gyerekkorában valamilyen érintőleges kapcsolata valamelyik családtagon keresztül volt a kereszténységgel, de aztán utána semmi. Akár egészen felnőtt koráig semmi. Ilyenek vannak elég szép számmal, talán ők teszik ki a közösség zömét.”*³⁴⁵

2004-es kérdőíves felmérésünkben a megkérdezettek 65 %-a vallotta magát római katolikusnak, 16 %-uk reformátusnak, míg az evangélikusok, és görög katolikusok 4-4 %-ban képviseltették magukat.

A vallásra, a vallásosságra többféleképpen kérdeztünk rá a kérdőívben: 2 feleletválasztós kérdéssel, melyben az egyszer a bejegyzett/felvett vallásra, másrészt pedig a vallásosságra. Így a fent már említett felekezeti megoszlás mellett 2 fő nem válaszolt a feltett kérdésre, 1 fő pedig elutasította azzal, hogy mindegy milyen vallásban jegyezték be, nem vallásos. Mindössze 9%-a a megkérdezettnek válaszolta azt, hogy vallásos és az egyház tanítását követi, 66 %-uk a „vallásos vagyok a magam módján” válaszlehetőséget jelölte meg, mint legjellemzőbbet. 16 %-uk pedig egyértelműen nem tartja magát vallásosnak. Az egyház tanítását követők – 1 megkérdezett kivételével – nők³⁴⁶, amit Antal testvér is megerősít: *„Majdnem mindenütt így van. Tehát a neokatekumenális közösségben, ott a hölgyek vannak többségben, a nyugdíjas közösségben hasonlóképpen. Egyetemista korosztálynál már kiegyenlítettebb a dolog, tehát azért ott is többen vannak a hölgyek, de ott azért viszonylag kiegyensúlyozott. Sőt a tendencia inkább azt mutatja, hogy a férfiak most inkább feljöttek, tehát, hogy az egyensúly kezdett kialakulni. Aztán a fiatalabb generációknál, tehát a bérházasoknál, vagy, akik éppen bérházasok már, ott még kiegyenlítettebb az arány.”* A közösség azonban már nem a vasgyári kolóniából tevődik össze hangsúlyosan, hanem az ellátott területről, illetve fiataloknál érdeklődési körnek megfelelően az egész városból.

Érdekes összehasonlítva látni a falusi munkáskolóniák és a vasgyári kolónia ugyanerre vonatkozó adatait. Feltételezhetnénk, hogy a nem vallásosak száma a városi közegben kevesebb. Az adatok szerint azonban a falusi kolóniákban ugyanerre a

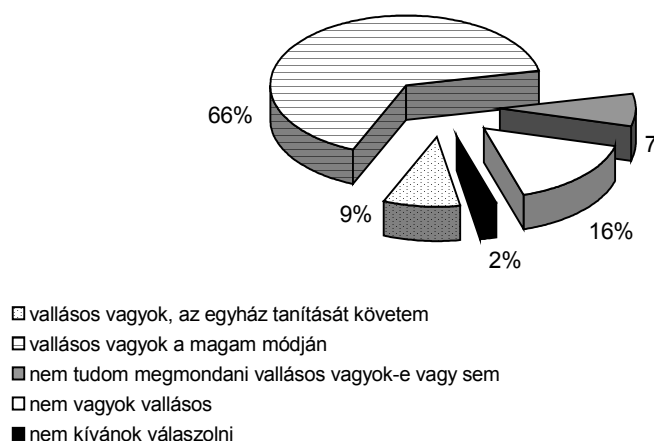
³⁴⁴ Antal testvér, ferences rendi szerzetes elmondása alapján

³⁴⁵ Részlet Antal testvérral készített interjúból. Az interjút készítette: Nagy Zsuzsanna, antropológia szakos hallgató.

³⁴⁶ A kérdés az 50 fölötti életkorú, a gyárral valamilyen munkakapcsolatban álló populációban történt.

kérdésre (kb. azonos időpontban kérdezve) 9% jelölte magát egyértelműen vallásosnak, ami megegyezik a két területen. Városban 66, falusi kolóniákban 60 %-uk vallotta magát vallásosnak a „maga módján”. Nagyobb eltérés a határozottan nem vallásosak számában van, ami falusi kolóniákban 29 %, szemben a vasgyári kolónia 16%-ával.

Megkérdezettek vallásossága

A kérdőívben egy nyitott kérdést is feltettünk, amelyben azt kérdeztük, hogy: „Mit gondol, más jelent-e azoknak a vallás, a hit, az isteni létben való hit, akik a földdel dolgoznak, és azoknak akik bányászatban, kohászatban, vagy egyéb nehézipari ágazatban. És Miért?”

Megközelítően egyenlő arányban tettek különbséget a mezőgazdasági és

az iparban dolgozók hitélete között. Akik szerint különbség van (25 fő), jórészt azt jelölték meg válaszul, hogy a parasztság sokkal inkább ki van téve az időjárás, és a természet változékonyságának, mint aki az iparban dolgozik, ezért fontosabb a parasztságnál a hit.

„Aki jobban kötődik az anyaghoz, az távolodik az Istentől; ahol több bizonytalanság van, pl.: mezőgazdaság, ott vallásosabbak; vidéken mindig nagyobb hagyománya volt a vallásnak.” „A parasztok talán közelebbi kapcsolatban voltak a természettel, illetve ki voltak szolgáltatva a természetnek”

A vasgyáriak több helyen említették, hogy a „parasztok” több szabadidővel rendelkeztek, mint a munkások, ezért is járhattak többet templomba. Gondolhatnánk, hogy ez egyedi munkás-paraszt ellenérzésből fakad, azonban a válaszolók 7,4 %-ánál megjelent ez a vélemény, amely talán nem is a vallásossággal, hanem az eltérő időkezeléssel függ össze.

A parasztok – munkások vallásosságának eltérésében másik domináns elem a politika, a kommunista párt szerepe. Ebben a kérdésben jelentős ellentmondásokat találunk. Tudható, hogy a 20. század közepétől a rendszerváltásig valamely mértékben mindig is vagy tiltott vagy túrt kategóriában volt a hitélet. Mégis az adatközlők erről meglehetősen elnézően nyilatkoznak. Függetlenül attól, hogy vallásos-e a kérdezett, vagy sem. Ismerik a folyamatot, a legtöbb adatközlőnek saját emléke van a kötelező,

majd eltörölt hittanórákról, mégis nagyon megengedően, különösebb érzelmi töltet nélkül beszélnek a helyiek a hitélet gyakorlásának módjairól. *„Most már divatba jött a vallás, lehet azért, mert tiltva volt, bár ez egy személyes ügy, de nem volt ez olyan nagyon szigorúan betartva. Volt olyan időszak, hogy még Diósgyőri templomba is kimentek, megnézték, hogy oda ki megy el. De csak a párttagoknak volt tiltva, másoknak nem.”*³⁴⁷ Egyetlen sarkos megfogalmazással találkozunk: *„a falun talán jobban meg van a hitélet, a kohászatban még ellenőrizték például '48-ban is azt, hogy ki járt a templomba, nem lehetett nagyon templomba járni, oda voltak állítva a templomhoz az emberek, a Szent Anna templomnál, és nézték ki ment oda, aki vasgyári; nem lehetett vallást gyakorolni.”*³⁴⁸

A párttagság hiánya a társadalmi mobilitásnak akadálya volt. Volt olyan interjúalany, aki megőrizte és gyakorolta is vallását, de azt is elmondta, hogy akármilyen jó szakember volt valaki, *„ha tudták róla, hogy templomba jár, vagy templomba kereszteni vagy esketi a gyerekét, az a ranglétrán nem nagyon haladt felfelé”*.³⁴⁹ Egy másik adatközlő szerint *„A proletárnak is volt, de a földműves vallásosabb volt; az itteni proletár az nem volt vallásos; nem hitt, az kiszolgáltatott volt, ez meg a kommunista párt miatt.”*³⁵⁰ *„A kommunizmus megpróbálta egy tollvonással megszüntetni ezt, de ezt így nem lehetett”*³⁵¹. A rendszerváltás időszakára néhány tucat hívő maradt a templomokban. Ami azért láttatni engedi, hogy a vallásosság elleni fellépés hatásos volt.

A politika nem kizárólagosan a tiltással élt. Az oktatási rendszeren keresztül is, indirekt módon tudott az egyház ellen hatni: „kinevelt” az egyházból. *„[...] a mezőgazdaságban dolgozóknál több a hívő ember; a tömegesen létező munkásság között az ateizmus, azért jellemző, mert a szemináriumok az iskolák is így nevelték őket. Illetve volt olyan, hogy kinevelték azt, aki templomba járt vagy egyházi esküvőt akart.”* Indirekt módszerként a szabadidő eltöltésének alternatív módjai is megjelennek. A gyár a dolgozóknak művelődési és széles szabadidő eltöltési lehetőséget biztosított. *„Elszavalt az ember egy Ady verset, és mehetett sárkányrepülőzni...”*, így egy olyan palettát nyitott meg a most még élő, ma már nyugdíjas generációnak, aki a világháborút követően volt fiatal felnőtt, hogy *„a vallás eszünkbe sem jutott, akinek nem volt nagy*

³⁴⁷ 67 éves nyugdíjas autószerelő

³⁴⁸ 82 éves nő

³⁴⁹ Vallásgyakorlás miatti megtorlásról nem számoltak be adatközlők, de erre célirányosan nem kérdeztem rá, erre vonatkozóan nem teljes a vizsgálat, további kutatásokat igényel.

³⁵⁰ 78 éves nyugdíjas eszteregályos férfi

*családi ráhatás, az nem talált be a templomba, egybe sem, annyi lehetőség, és olyan közösségi élet volt.*³⁵² „*A munkásember már kicsit balodalibb, minket úgy neveltek, hogy a mi templomunk a Bükk meg az erdő.*”³⁵³

Ennek ellenpólusaként jelölték meg a családi nevelés fontosságát. Többen említették, hogy nem a foglalkozástól, vagy a munkakörhöz függ a hit, illetve a vallásosság mértéke, hanem a családi hagyományoktól, attól, hogy a szülők hogyan nevelték a gyerekeket, hogyan tudták továbbadni a hitüket. „*Embere válogatja, de aki vallásos, az itt ott is ugyanúgy vallásos; a hitemet nem a szakmámhoz vagy munkahelyemhez igazítom, hanem ahogy a szüleimtől megtanultam úgy folytatom.*”³⁵⁴

Megjelenik több adatközlőnél az individuális felfogás a hitről, amellyel azt mondják, hogy a munkás létnek nincs köze a vallásossághoz, a hithez, az attól függetlenül művelhető. A válaszolók 40 %-a szerint a hit nem függvénye a foglalkozásnak még akkor sem, ha tiltják, vagy nincs mód a rendszeres templomba járásra. A válaszokból néhány példa: „*Aki akar, megy templomba, aki nem az nem; akkor is, ha munkás, akkor is, ha paraszt.*”³⁵⁵; „*Aki hisz Istenben, annak mindegy, hogy paraszt-e vagy melós*”³⁵⁶; „*Mert egy az Isten, vagy hiszünk vagy nem.*”³⁵⁷.

A véleményekben a nemre vonatkozóan is van eltérés. A férfiak sokkal inkább elfogadták a hitélet tiltását. A nők emlékeiben jelennek meg inkább a tiltásra vonatkozó negatív elemek.

A vallásosság rendszerváltozás utáni megítélése érdekes, és még nem minden ponton tisztázott véleményt hozott felszínre. Az adatközlők egy része utalt rá, hogy a tiltás vagy az ideológiai nyomás elmúltával „*sokan divatból, vagy félelemből kezdtek el újra templomba járni, azt gondolták, hogy ha előveszik a párt embereit, majd a vallás megvédi őket.*” A vasgyári kolónia római katolikus hitéletét felvállaló ferences rendi szerzetesek is említik az interjúkban hogy a fenti generáció vallásosságában nem bíznak. Szívesen látják az érdeklődő, vagy nosztalgiaiból időszakosan megjelenő volt gyári munkásokat, de bázisukat sokkal inkább az újonnan betelepülőkre építik.

A kolónia négy különböző korszaka (betelepülés, a közösséggé válás, a munkásarisztokrácia kialakulása és a szocializmus időszaka) a valláshoz való

³⁵¹ 76 éves nyugdíjas raktárvezető férfi – interjúrészlet

³⁵² 72 éves nyugdíjas esztergályos férfi – interjúrészlet

³⁵³ 72 éves nyugdíjas raktárvezető férfi – interjúrészlet

³⁵⁴ 78 éves nyugdíjas konyhavezető nő – interjúrészlet

³⁵⁵ 71 éves nyugdíjas darujavító férfi – interjúrészlet

³⁵⁶ 82 éves nyugdíjas salakos-tervező férfi – interjúrészlet

³⁵⁷ 75 éves nyugdíjas acélöntődei kisegítő nő – interjúrészlet

viszonyban is tetten érhető. Az első generáció, amely mint látható jórészt katolikus, kialakította saját gyülekezetét. Egészségesen alakult ki a többi felekezet vallási gyakorlata, a közösség szövetébe beágyazódva. A második generáció a háború éveiben korlátozottan ugyan, de gyakorolta vallását, a templomok megteltek a közösség szerves része, alakítója volt a hit. A következő generáció, amely a ma még élő idős, nyugdíjas „szakik” csoportja elfordult a vallástól, amelynek ideológiai és eszmetörténeti okai voltak elsősorban. Az ő gyerekeik, unokáik a rendszerváltást követő években részben újraépítik vallási közösségeiket, de ahogyan a korszakolásnál már láttuk, ez a kolóniától független folyamat, teljesen illeszkedik miskolci hitélet, illetve a globalizáció folyamatai közé, a kolónia önmagában semmilyen vallási szervezőerővel nem bír már.

IV. MINDENNAPI ÉLET

CSALÁDI ÉLET

Egy frissen kialakulóban lévő közösségben a társadalmi változások könnyebben utat törnek, mint a nagy tradíciókra visszatekintő közösségekben. A 19-20. század fordulóján a kolónia lakóinak száma megsokszorozódott, a jogi és gazdasági változások könnyebben gyökeret vertek a frissen kialakult társadalmi csoportban. Ebben az időszakban több olyan változás történt, amely a családtípusok megváltozását, a családszerkezet és családi szerepek átalakulását hozta magával. Ilyen változás a polgári házasság bevezetése, a gyermekmunka szigorúbb szabályozása, a kötelező iskolai oktatás, és a nagyipari munkásoknál a család és termelőtevékenység szétválása. Ezek a változások hatással voltak a férfi-női szerepekre, a szexualitáshoz, a párválasztáshoz való viszonyra, a gyereknevelési elvekre egyaránt.

A munkásság egyik meghatározó jellemzője lett, hogy a termelési feladatok teljesen kívül rekednek a családon. A termelőeszközök birtoklása nem pusztán gazdasági kérdés. A munkás munkaerejét adja el, a termelésbe bevonható tulajdonnal sem ő, sem a család nem rendelkezik. Így a család termeléshez, és munkamegosztáshoz való viszonya a munkás bérén keresztül realizálódik. Az egyén megítélésének színtere és megítélésének alapja a családon kívülre került. A tulajdon hierarchizáló szerepét a keresetbeli különbségek veszik át. H. Sas Judit szerint minél lejjebb megyünk a társadalmi hierarchián (a tulajdonosi viszonyok között), formálisan annál többet adnak a tekintélyre, de a tényleges döntésekben annál több beleszólása van az egyes családtagoknak.³⁵⁸

Családi szerepeket a második világháborúig meghatározta, hogy a nők nem végeztek kereső tevékenységet. A családot jellemzően a férfi tartotta el. A nő feladat a háztartás vezetése és a gyerekek nevelése volt. A családszerkezetben nagy eltérések nem voltak. Több generáció élt együtt. Ezt erősítette a lakáskiutalások rendszere. Ha a család együtt maradt, és valamely családtag kereső tevékenységét a gyárban végezte, akkor a létszám szerinti lakásigényt, vagy a magasabb osztályú lakásba való költözés indokoltabbá vált, mintha a generációk külön költöztek volna. Ha egy tisztként vagy altisztként dolgozó munkás nyugdíjba ment, és gyerekeivel nem lakott már együtt, nagy

valószínűséggel költöztették alacsonyabb szobaszámú, vagy osztott kertes lakásba. A fiataloknak a lakáshoz jutás érdekében a gyárban bizonyítaniuk kellett lojalitásukat és szakmai megbízhatóságukat. És ha ezt el is érték, mindenképp időbe telt az új lakásra való jogosultság megszerzése. Ha együtt maradt a család, akkor a fiatalok gyermekvállalása esetén már viszonylag könnyen kaphattak önálló lakást. Az adatközlők szerint „erkölcsi kötelesség” volt az idősekről gondoskodni. Nincs ok ennek megkérdőjelezésére, de látni kell, hogy a családok gazdaságilag is érdekelték voltak a több generációs együttélésben. Az interjúkban többen beszámolnak arról, hogy a nagyszülők részt vettek a gyerekek felnevelésében, és a kapcsolat rendszeres és napi szintű volt a kolónián belül.

A világháborút követően a nők munkavállalásával változott a kép. A szimmetrikusabb érzelmi kapcsolatok mentén a nők emancipációja, családi szerepeinek változása felemás módon alakult. A házi munkák nagy részét továbbra is női feladatként jelölték meg az adatközlők, a férfi esetében ez csak kisegítő jellegű volt. Családon belül is voltak férfimunkák, így a vízfordás az utca végén található csapról, a cipekedést igénylő nagyobb bevásárlás, vagy a házkörüli barkácsmunkák ellátása. A háztartási munkák nagy részét továbbra is a nők végezték. Amit jelentős változásként lehet értékelni, hogy a gyerekek nevelésében a férfiaknak egyre nagyobb szerep jutott. A felemáság a munkahelyen betöltött funkciókban, valamint a keresetekben jelent meg. Elvileg az egyetem, így a közeli műszaki egyetem is nyitott volt a nők számára, de a diplomaszerzés után vezető pozíciókban csak férfiakat találunk.

Az addig férfiszakmának minősített feladatokat a nők is elvégezték. A női munka megjelenítése, a nők emancipációjának igazolására a politikai propaganda szívesen helyezte kirakatba mintaként azokat a nőket, akik gyári munkásként és jó háziasszonyként is megállták a helyüket. A Magyar Népköztársaság Alkotmányba foglalta a nők egyenjogúságát. „Egyre többen bizonyítják be, hogy a nők sem rés, hanem erős bástya a béke frontján. Így lett a Kohászat Martin üzemnél is az ország első olvasztára Tápai Péterné”³⁵⁸ – számol be a Diósgyőri Munkás című folyóirat 1950-ben. Később a férfiszakmákban helyt álló nő képének túlkapasai csillapodtak. Kialakultak a gyárban a tipikus női- és férfimunkák. A nők leginkább a kisegítő üzemekben könnyebb fizikai munkát végeztek, vagy irodai, vagy egyéb szellemi foglalkozással bírtak. Ennek megfelelően a legtöbb családban újra erősödni kezdtek a hagyományosnak mondott női

³⁵⁸ H.Sas Judit: *Életmód és család...* 35-37.o.

³⁵⁹ Porkoláb László: *Források II....* 62-63.o.

szerepek. Az adatközlők többsége, nők és férfiak egyaránt ma is a család ellátását, a dolgozó férfi kiszolgáltatását tartja a nő elsődleges feladatának.

A második világháború előtti időszakban egy családban átlagosan 4 gyerek volt. De ez átlag nem jellemzi jól a kolónia családjainak összetételét. A társadalmi hierarchia alján lévő családoknál volt sok gyerek: 6-7, vagy akár több is, viszont a képzett szakmunkások, vagy a tisztviselők családjában jellemzően 1-2 gyereket neveltek.

A generációk között szoros volt a kapcsolat. Ez egyrészt a közeli együttélésből, vagy sokszor egy lakásban élésből adódott, de a fiatalnak *„erkölcsi kötelessége volt eltartani az időseket, halálukig. Az idősek kaptak nyugdíjat, azzal besegített a családnak, de eltartották. Ez egyértelmű volt, kinézték volna azt az embert, aki nem gondoskodott volna. Volt ahol 3-4 generáció együtt lakott.”*³⁶⁰

Az apa szerepéhez az adatközlők a hétvégi kirándulásokat, rendezvényeket társították. A kolónia családjainál divat volt hétvégenként strandolni, vagy kirándulni járni. Ezek a kis költségvetésű szabadidős formák a hierarchia bármely fokán elérhetővé váltak. A nagyszülők nyugdíjazásuk után aktívan részt vettek a gyerekek nevelésében. Több adatközlő beszámolt a pótnagymamáról, vagy pótnagyapáról abban az esetben, ha nem volt unoka, vagy a leszármazottak elköltöztek a kolóniából. Ahol a családban mindkét felnőtt dolgozott az utcabeli pótnagyszülők segítették a családokat.

A jogi (házassági, örökösödési) változások majd mindenhol egyéb változásokat is generáltak. A zárt, otthonközpontú család individuálisabb elveken szerveződött, és a párválasztás a szabad választáson és személyes kötődésen alapuló párkapcsolatnak kedvezett.

A párválasztásra vonatkozóan – más források hiányában – csak az adatközlők emlékezetére hagyatkozhatunk. Ez egy sajátos csoport abban a tekintetben, hogy ma is a vasgyárban maradtak, és ez az a korosztály, aki a világháború utolsó éveiben, vagy a háborút követő években gondolhatott tartós párkapcsolatra, alapított családot. Még egy részleges forrás áll rendelkezésre 1913-1931-ig vezetett római katolikus anyakönyv, viszont ezek hiányos bejegyzései sem alkalmasak homogén idősorok létrehozására, de néhány tendenciára engednek következtetni.

Az anyakönyv bejegyzései szerint a 20. század első felében a férfiak jórészt 22-28 éves kor között kötötték első házasságukat. 20 év alatti férfivel elvétve találkozunk a

³⁶⁰ 64 éves nyugdíjas gépészmérnök férfi – interjúrészlet

házassági anyakönyvben³⁶¹, A nők átlagéletkora az első házasságkötéskor 1913-ban 20,25 év volt, amely 1922-re 2,5 évvel emelkedett, a férfiak első házasságba lépéskor számolható átlagéletkora nem változott. Mindez a korabeli magyarországi átlagokhoz hasonlóan alakul.³⁶²

Az évi 60-80 római katolikus házasságkötésből 2-3 özvegyházasság volt, és a vegyesházasságok aránya is hasonló adatokat mutat (jellemzően évenként 2-3 református, 1-1 evangélikus és görög katolikus férfiakkal kötött házasságot jegyeztek be).

A fellelhető anyakönyvi adatokból feltételezhető, hogy a házasságkötések nagy része a gyári munka, vagy a lakótelep szabadidő eltöltéséhez köthető. A születési helyként megjelölt településeknél, ahol ez nem a vasgyár mind olyan foglalkozásokat találunk, amely egyértelműen a gyári munkához köthető. A kolónián belül is nagyon sok házasság kötődött. *„vasutashoz vagy kohászhoz menni feleségül azért rangot jelentett, meg biztos jövőt”*³⁶³

Arra a kérdésre, hogy mi alapján választottak az emberek maguknak párt viszonylag egyöntetű válaszokat kaptunk. Azonos érdeklődési kör, legyen rendes, tiszta, kellemes – ezeket egy-két kivétellel minden esetben megelőzte a szerelem meglétére való utalás. A válaszokból az derült ki hogy a szerelem elsődleges szervezőerő volt a házasságok köttetésénél. Szerelmi házasság azonban csak Kaszton belül köttethetett, *„értelmiségi értelmiséggel kötött házasságot”*³⁶⁴; és *„jó volt ha valaki kohász vagy vasutas”*³⁶⁵ – mondja egy kohász családból származó nő. Öten említették, hogy a szülők mást szántak neki, *„módosabb lányt szerették volna a családban látni”*³⁶⁶, de a szerelem fontosabb volt. *„Általában a munkás ember a munkás családba udvarolt.”*³⁶⁷

„Kaszton” belül a családokban az érzelmi kötődés és a gyermekek közös nevelése kapott egyre nagyobb szerepet, még a szülői befolyással szemben is, amely párhuzamot mutat a személyes autonómia és a családtagok szabadságfokának emelkedésével. A nők munkába állásával, a szabadidő létevel, és tartalmas, tervezett eltöltésével a párválasztásban megjelenhetett a közös érdeklődési kör, mint párválasztási szempont. Szimmetrikusabb kapcsolatok jöhettek létre a családon belül.

³⁶¹ 1913-1922 között 4 esetben, mind a négyen 19 évesen házasodtak.

³⁶² Tomka Béla: *Családfejlődés a 20. századi Magyarországon és Nyugat-Európában*. Osiris, Budapest, 2000. 44-45.o.

³⁶³ 71 éves faesztergályos nyugdíjas férfi - interjúrészlet

³⁶⁴ 60 éves műszakvezető férfi – interjúrészlet

³⁶⁵ 72 éves készáru-raktárvezető nyugdíjas férfi – interjúrészlet

³⁶⁶ 65 éves nyugdíjas hőkezelő férfi – interjúrészlet

Ezt mutatják azokra a kérdésekre adott válaszok, amelyekben a gyereknevelésre, vagy a szexuális viszonyulásra, vagy a családon belüli munkákra kérdeztünk rá.

A házasságba való belépés is szimmetrikusabb kapcsolatot mutat. Eltűnnek, vagy tompulnak a hagyományosnak mondható társadalmi elvárások, a munkahellyel rendelkező fiatalok a tervezhető fizetés reményében egyenrangúan köthettek házasságot. Kevés bútorral, vagy kevés készpénzzel vágtak bele a házasságba mindkét fél részéről. A lányok egy része stafíringot hozott otthonról, de ekkor már jellemzően a nők dolgoztak, így saját keresetből származó hozományt is vihetett a házasságba. Már az is nagy dolognak számított, ha egyik, vagy másik fiatalnak szolgálati lakása volt, sokan a szülőknél, nagyszülőknél, vagy a testvéreknél padlásszobákban, vagy egyéb tároló helységben fekvésre alkalmasra kialakított térben laktak. „*Háború után nem a pénz dominált , hanem a szerelem.*”³⁶⁷ „*Egy karikagyűrű, albérlet, vaságy, konyhaszekrény*”³⁶⁹. Három bútordarab volt, amit a fiatal párok igyekeztek elsőként megszerezni: ágy, ruhásszekrény, és a konyhaszekrény. A házasságba vitt tárgyak között ezeket említették leggyakrabban. A hiányzó bútordarabokat maguk is elkészítették, a gyárból hozott, lopott anyagokból. Hárman említették hogy autójuk volt, lakása négy megkérdezettnek volt a házasságkötése idején.

A nőkkel szemben támasztott követelmények között volt belső tulajdonságra utaló elvárás: a kedvesség, hűség, szeretetreméltóság. Külső jegyek is fontosak voltak: a szépséget sokan említették. Funkcionális elvárások is voltak: legyen családias, tudnia kellett főzni, mosni, kenyeret, palacsintát sütni(!). A férfiakkal kapcsolatosan megjelent a munka, mint elvárás, a tisztesség, valamint a bizalomra való építkezés lehetősége, a családi biztonság.

A válaszokban egyértelműen kirajzolódik, hogy elsődleges szempontként a fiatal párok a biztonságra törekedtek, stabilnak akarták látni a jövőt. Ezért is volt jelentősége, hogy igyekeztek a kolónián belül házasodni, így a biztonság a munkabérek által megvalósulhatott. A gyárban kapott fizetésekből tervezhető jövő rajzolódott ki. A fiatal párok, ha dolgoztak, akkor várhatóan pár éven belül külön tudtak költözni a szülőktől, és be tudtak rendezni vagy egy albérletet, vagy ha szerencsájük volt egy szolgálati lakást. A 60-70-es években pedig néhány éves bérlakás után sokan saját építkezésbe

³⁶⁷ 72 éves nyugdíjas raktárvezető férfi – interjúrészlet

³⁶⁸ 87 éves nyugdíjas esztergályos férfi – interjúrészlet

³⁶⁹ 74 éves nyugdíjas nő. Kézbesítőként, betanított munkásként és motortekercselőként dolgozott. – interjúrészlet

fogtak a közeli területeken. (A mai Újgyőrnek nevezett városrész jelentős hányada vasgyári munkások kertés házaiként épült fel.)

A szociális biztonság, és az a tervezhetőség az a két fogalom, amit leggyakrabban említettek az adatközlők. Mindezt a tervezhető és biztonságos világot ma is következetesen mint egy tündérmesét beszélnek el a hallgatóságnak.

A telepen élők előszeretettel házasodtak egymás között. Lokális exogámia főtishti rangon felül volt jellemző. Paládi szerint a legvagyonosabb és legszegényebb rétegekben figyelhető meg, a közepes vagyoni állású családok leginkább saját lakóhelyükön kerestek házastársat.³⁷⁰

A második világháború a házasodási szokásokban több szempont szerint is fordulópontot jelez. A gyárba áramló vidéki munkásság az endogám tendenciákat alapvetően átalakította. A vallási endogámia már korábban megszűnt, a foglalkozási endogámia pedig a gyár látszólagos fejlődésével, létszámemelkedésével kezdte értelmét veszíteni. Még szakmacsoportok között is oldódott a 20. század közepéig még előforduló szakmán belüli házasodás. A nők munkába állása, hasonlóan az országos, és európai mintákhoz a családszerkezet és a társadalmi nemek átalakulásához vezetett.

A paraszti szexuális életről viszonylag sokat tudunk, közvetlen és közvetett forrásokból is. Virágnyelven, vagy sokszor direkt módon de megénekeltek, eljátszották, és örökítették a szexuális életre vonatkozó szabályokat. A vizsgált munkásközösségben, habár jobbra parasztok leszármazottairól beszélünk, a szexualitás narratíváit sehol nem találni, nem maradtak fenn dalok, versek, népszínművek, amelyek ezt a témát dolgoznák fel. Az adatközlők pedig sorozatosan hangsúlyozták, hogy ez a közösségben nem volt beszédtema, „*nálunk ez nem volt téma, tabu volt, a családtagjaimat sem láttam csupaszon soha*”³⁷¹. Kérdőívben és interjúkban kérdeztünk rá azokra a szexuális szokásokra, amelyek a közösség szempontjából, az erkölcs kérdéséhez, a családi szerepekhez, valamint a férfi és női szerepek megértéséhez hozzáadhatnak. Ez a látszólagos prűdéria azonban mégis nyíltabb beszélgetést tett lehetővé, mint a falusi munkáskolóniákban kérdezett interjúk esetében, ahol sokkal szűkszavúbban és sokkal tartózkodóbban válaszoltak ugyanazon kérdésekre. Statisztikai adatokkal bizonyítható,

³⁷⁰ Paládi-Kovács Attila: *Ipari táj...* 176.

³⁷¹ 82 éves nő, igazgatási főelőadóként ment nyugdíjba – interjúrészlet

hogy már 1909 és 1932 között észrevehetően visszaesett a termékenységi arányszám minden egyes munkásrétegben, amely tudatos születésszabályozást feltételez.³⁷²

A családtervezés elsősorban a nők dolga volt. A kérdőívekben rákérdeztünk arra, hogyan védekeztek a nem kívánt terhesség ellen, elsősorban kinek a feladat volt a védekezés? A válaszolók 41%-a egyértelműen a nők feladataként jelölte meg, 13% a pedig úgy beszélt a védekezésről, hogy az a pár közös feladata volt. Az egyetlen csoportosítás, amelyben némi összefüggés látszik az adatok között, hogy ezen válaszolók 1930 és 1937 között születtek, vagyis a párválasztás és családalapítás a II. világháborút követő évekre esett. Más összefüggés sem az életkorban, sem a foglalkozásban, sem az iskolai végzettségben nem mutatkozik, a válaszok ezektől függetlennek látszanak. Nem érzékelhetőek a szexualitással kapcsolatos társadalmi változások sem, amelyből arra következtethetünk, hogy a szemléletmód viszonylag lassan változott, a több tíz évet is átölő adatközlői életkorokban nincs releváns különbség.

Azon 11 főből, aki a férfi feladatként jelölte meg a védekezést, egyedül 1 volt nő. Ezek a férfiak a megszokításos közöslést említették. Néhány jellemző szófordulatot használtak ennek jelölésére. Leggyakrabban az „*időben kiszálltunk*”³⁷³ szavakkal, de előfordultak a „*hatvannál kiszállt a férfi*”³⁷⁴ vagy a „*metrónál kiszálltunk*”³⁷⁵ kifejezések is.

Az óvszerhasználat az elmondások szerint létezett, de anyagi korlátai voltak, elsősorban a nők szorgalmazták: „*ha pénze volt, használt gumit is*”³⁷⁶. Akinek erre nem volt lehetősége, az a havi ciklus alapján is próbált védekezni, „*tartózkodni*”. Elterjedt volt a „*savas mosakodás*”³⁷⁷, „*ecetes vattát ismertek a környéken*”³⁷⁸.

A válaszolók egynegyede szerint nem volt védekezés, „*nem is védekeztünk azelőtt, megszülte vagy elvétette*”³⁷⁹, „*utólag mindent megcsinált hogy elvetéljen*”³⁸⁰, „*nem védekeztek, azért volt 6-7-8 gyerek*”³⁸¹. A fogamzásgátló tablettát többen

³⁷² Gyáni Gábor: Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korszakban. In: Gyáni Gábor-Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris, Budapest, 1998. 298.

³⁷³ 67 éves nyugdíjas nő, betanított vegyészként dolgozott – interjúrészlet

³⁷⁴ 72 éves nyugdíjas esztergályos férfi – interjúrészlet

³⁷⁵ 62 éves köszörűs férfi – interjúrészlet

³⁷⁶ 76 éves nyugdíjas mintakészítő férfi – interjúrészlet

³⁷⁷ 67 éves nyugdíjas ápolónő – interjúrészlet

³⁷⁸ 50 éves rendszerkezelő férfi – interjúrészlet

³⁷⁹ 81 éves nyugdíjas esztergályos férfi – interjúrészlet

³⁸⁰ 76 éves nyugdíjas mintakészítő férfi – interjúrészlet

³⁸¹ 72 éves nyugdíjas raktárkezelő férfi – interjúrészlet

„*később*”-re, a 60-as évekre tették (18 említés), és jórészt azok említették, akik a nők feladatának tartották a védekezést.

Bábaanyákról is tettek említést, aki nem csak a szülésnél (hiszen az viszonylag korán a kórházban zajlott), hanem a gyermek elvételében segédkezett. „*a bábák, a szülésznők intézkedtek sok esetben*” „*a bábaanya világosította fel a nőket [...] sok volt az elvetélés; nem védekeztek [...] megpiszkálták, azután, ha nem ment el, hibás gyerekek születtek.*”³⁸² A lakótelep egyik legszebb épületeként számon tartott Angyalvár, egyik verziója szerint az „*angyalcsinálás*” miatt kapta a nevét. (Funkciója szerint volt laktanya, iskola, nővérszálló is, átmeneti szálló egyedülálló férfiak részére, most öregotthon.)³⁸³

A védekezésre pedig szükség lehetett, ha figyelembe vesszük azokat a válaszokat, amelyeket a nemi élet gyakoriságra feltett kérdésre kaptunk. A válaszok alapján a heti 2-3 alkalom volt a jellemző, hangsúlyozták többen, hogy „*ugyanúgy mint most*”³⁸⁴. A szexuális együttlétek számát a nehéz fizikai munka csökkenthette, de ekkor is a hetente egy alkalom a nők és férfiak elmondása szerint is megvolt: „*egy ledolgozott embernek nem is lehetett vágya*”³⁸⁵; „*aki többet dolgozott, az hamarabb elaludt*”³⁸⁶. A lakások kicsik voltak, az egyszobás házakban a teljes család együtt aludt, de még a kétszobás lakásokban is a legkisebb gyerekek, főleg, ha a nagyobbik eltérő nemű volt, együtt aludtak a szülőkkel. Így a házaspár korosodásával együtt az akadályok miatt is, az idő előrehaladtával egyre kevesebb alkalom kínálkozott a szexuális együttlétre. És ha kínálkozott is, a férfiak örömszerzése előtérben volt: „*a nő nem fért bele hogy előtérbe kerüljön*”³⁸⁷. A visszaemlékezésekből egyértelműen látszik, hogy a szexuális élet középpontjában az örömszerzés állt, a családtervezés az utólagos beavatkozásokban kimerült. R. Nagy József a vidéki munkáskolóniák esetében ugyannerre az eredményre jutott. A párok 51 %-a semmilyen módon nem védekezett, mivel azokat drágának, kényelmetlennek találták.³⁸⁸

A családnagyság a foglalkozás, valamint az iskolai végzettség között a gyári munkásoknál összefüggés van. Lehoczky Alfréd 1977-es szociológiai felmérése

³⁸² 78 éves nyugdíjas nő. Konyhavezetőként, majd irodavezetőként dolgozott az LKM-ben – interjúrészlet

³⁸³ Az elnevezés azonban olyan régi, hogy a ma élő adatközlők egyikének sem volt saját élménye az Angyalvárral kapcsolatban.

³⁸⁴ 62 éves köszörűs férfi – interjúrészlet

³⁸⁵ 76 éves mintakészítő férfi – interjúrészlet

³⁸⁶ 55 éves hegesztő, lakatos férfi – interjúrészlet

³⁸⁷ 65 éves nyugdíjas hőkezelő férfi – interjúrészlet

³⁸⁸ R. Nagy József: *Munkáskolóniák...* 174.o.

szerint³⁸⁹ az 1000 megkérdezett gyári munkásnak 15,9 %-a 6 vagy több családtaggal bírt, 61,5 %-uknak 4-5 családtagja, míg 20,8 %-uknak 1-3 családtagja volt. A segéd munkásokon belül 31,9 %-nak 6, vagy annál több családtagja, ezen belül 12,7 %-ának 8-9 tagú családja volt. Láthatjuk, hogy a segéd munkások esetében kétszer annyi a hatnál nagyobb családlétszám, mint a teljes vizsgált populációban. A szak munkásoknál a 4-5 fős családmodell a jellemző. A közvetlen termelés irányítók, akik lehetnek szak munkások és műszaki értelmiségiek is a szak munkásokhoz nagyon hasonló családnagysággal rendelkeztek: 4-5 tagú családokat a szak munkások 65,7 %-ánál, a brigádvezetők 58,5 %-ánál, a művezetők 70,5 %-ánál, a magasabb beosztásokban 83,7 % találunk.

Arányeltolódás az ennél kisebb és nagyobb gyerekszám esetében van: 1-3 tagú család a szak munkásoknál 21,3 %, a brigádvezetőknél 24,1, a művezetőknél 15,6, magasabb beosztásban pedig 13,5%-ban találunk. 6 vagy több családtag a szak munkások 12,6 %-nál, a magasabb beosztású termelés irányítóknaál pedig csak 2,7 %-nál van.³⁹⁰

A műszaki értelmiségre és az egyéb értelmiségre (jogász, közgazdász) a kiscsalád jellemző. 29,8 %-uk 3 vagy annál kisebb létszámú családban él, és mindössze 7,5 százalékuk él 6 vagy több családtaggal. Ezen belül az egyéb beosztott értelmiségnél a háromtagú családok aránya különösen magas: 39,2 %.³⁹¹

A házasságon kívüli szexuális élet megítélése egységes volt, és tükrözi a társadalom szélesebb rétegeiben elvárt normákat. Mindenki tudott és mindenki beszélt a megtévedtekről, és egyértelműen elítélte a családban élők házasságon kívüli szexuális kapcsolatait. Ez a házasságtörés fogalmára volt érvényes csak, az azt elkövetőket eltérően kezelték, a nők és a férfiak megítélése alapvetően eltért, kettős morál volt.

A nők házasságtörés esetén könnyen a perifériára szorultak, amely a lakótelepen, és a munkahelyen is érezhető volt. Ha pedig gyerek is született az együttlétből egyértelműen kiközösítették, és nem csak a nőt, hanem az egész családját megbélyegezték. A férfiaknak elnézték, és számon tartották a hevesebb vérmérsékletűeket, de közel sem volt olyan következménye, mint a nők esetében. A férfiak továbbra is megtartották közösségben elfoglalt helyüket. A kettős megítélést

³⁸⁹ Dr. Lehoczky Alfréd: *Az ipari dolgozók...* 10.o.

³⁹⁰ uo. 15.o.

³⁹¹ uo. 16.o.

leginkább a nők fogalmazták meg, férfiak is utaltak rá, de sokkal finomabban, a női válaszadók között találunk egyértelmű kijelentéseket:

„Nagyon elítélték, ha egy nőnek volt szeretője, férfiaknál ez más volt, ha a nőnek ebből gyereke lett, akkor azt teljesen kiközösítették.”³⁹² ;

„A nőket megvetették, a férfiakat hátba veregették.”³⁹³

„Akkoriban igen, ha nő csalta meg nagyon nagy ellenszenvet keltett. Egy férfi 10-szer is leejtheti a kalapját az férfi marad, de a nő az nem marad nő.”³⁹⁴

„Nem volt elfogadott, nem volt beszéd téma, itt nagyon ritka volt az ilyen dolog, borzasztóan adtak az erkölcsre.”³⁹⁵

A házasságok megromlása esetén a válás megítélése a házasságon kívüli szexuális élettel szoros párhuzamot mutat. A válást sem az egyház, sem a közösség nem nézte jó szemmel, végső megoldásnak tartották. A férfi és nő szerepe ebben a tekintetben is eltért. A férfi esetében *„elváltam, nem kellett meghúzni magam”³⁹⁶* elv érvényesült. Különösebb közösségi ellenszenv nélkül élhette életét. Lakókörülményei változtak, ha a gyárban dolgozott tovább, hiszen az egyedülállónak alacsonyabb szobaszámú, és alacsonyabb komfortfokozatú lakás járt ugyan, de a szociális ellátórendszernek köszönhetően nagy valószínűséggel még a gyermekelhelyezés után sem maradt fedél nélkül. Az elvált nőt elítélték, *„a kollégák rástartoltak”³⁹⁷*. A válás oka kevésbé játszott szerepet a meg(el)ítélésben. Az elvált emberek újraházasodás esetén visszakerülhettek a közösség megszokott szövetébe, de a bélyeget magukon hordták, bármennyire éltek az új házasságban mintaéletet.

Egészen más volt a helyzet, ha a házastárs egyike meghalt. Főleg a férj a munkája közben, vagy következményeként halálozott el, a hátramaradt özvegyet a közösség felkarolta, intézményes, és informális kapcsolati hálók jelentettek segítséget és támaszt.

1950 előtt a válást a fent említettekhez képest sokkal erősebben szabályozta a közösség. Egyrészt a házasságban élő nők addig jórészt nem dolgoztak, így a válással nem csak a házassági kötelék szakadhatott meg, hanem a nő létbiztonsága is. *„Anyám szerint nagyon ritka volt”³⁹⁸*

³⁹² 82 éves nő, igazgatási főelőadóként ment nyugdíjba – interjúrészlet

³⁹³ 74 éves nyugdíjas titkárnő – interjúrészlet

³⁹⁴ 55 éves portás nő – interjúrészlet

³⁹⁵ 64 éves nyugdíjas gépészmérnök férfi – interjúrészlet

³⁹⁶ 50 éves rendszerkezelő férfi – interjúrészlet

³⁹⁷ 50 éves rendszerkezelő férfi – interjúrészlet

³⁹⁸ 64 éves nyugdíjas gépészmérnök férfi – interjúrészlet

A kolónia közösségé válásában a családi nevelési szokásoknak meghatározó szerepe volt. Nemcsak a fizikai környezet, hanem a nevelési elvek is nagyon hasonlatossá váltak. A kolóniában élők, nemcsak itt éltek, itt vásároltak, a gyerekek ide jártak iskolába, orvoshoz, játszani és szórakozni is. Így egy viszonylag zárt rendszer alakult ki, kevés külső hatás érte az itt élőket. A közösséggé való formálódás egyik lakmuspapírja a közös nevelési elvek elfogadása, és gyakorlása. A gyári öntudat pedig segítette az új normák megkapaszkodását a „*kis birodalom*”, a „*külön kis állam*” elnevezések küldetéstudattal is felvértezték a munkásokat. A megkérdezettek meglepően hasonló vagy ugyanolyan fogalmakat használtak a nevelési szokások leírásánál. A fegyelem, a szigor, a tisztelet a legtöbb családnál hangsúlyos nevelési elv volt. Ezt követte a tisztaság, az oktatás, a tanulás és a művelődés.

A gyárban, a hadiüzemekben, valamint a veszélyes üzemű részlegekben a munkások szigorú munkarendhez és fegyelemhez szoktak. A fegyelem, a pontosság és megbízhatóság érték volt a munkában, ami a nevelési szokásokba is átszivárgott. Az adatközlők gyakran ugyanazzal, vagy nagyon hasonló szóhasználattal beszéltek a nevelési szokásokról, ahol a szigor fontos kelléke volt a gyerekek nevelésének. A gyerekeket a házimunkába is bevonták. A válaszolók itt is homogén válaszokat adtak. A nők a mosás, főzés, takarítás, gyereknevelés feladatait, míg a férfiak a ház körüli munkákat végezték el. Az állattartásról már megoszlanak a vélemények, ez egyes háztartásokban közös, egyes háztartásokban a férfi vagy a nő kizárólagos feladata volt. A lányok az anyának, a fiúk az apának segítettek a házi munkákban. A folyamatos aktív tevékenység a norma része volt nem csak a szülők, hanem a gyerekek esetében is.

A visszaemlékezésekben jellemző és visszatérő elem a szabadidő hasznos és tartalmas eltöltésére való törekvés, amelynek a tanulás is része volt. Ahogyan a gyártási folyamatokat átszötte a találmányok, technikai újítások alkalmazása, és ennek folyamatos tanulása, úgy a nevelésben is vezérelvként jelent meg az új dolgok folyamatos elsajátítása, a tudásbővítés: „*Haladás szellemű nevelés volt, ez a rész egy "külön kis állam" volt az országban*”

A gyermekekkel szemben tudatos nevelési viszonyról beszélhetünk. A gyár vezetése az állami gondoskodásban is mintát akart nyújtani, ezért a gyerekekre nagy hangsúlyt helyeztek. Ez nem merült ki az iskolák létesítésében és fenntartásában, hanem következetes akciókban – például karácsonyi ajándékozás, vagy eseti segélyezés formájában is megjelent. Az anyagi vagy természetbeni juttatások mellett a nevelési elveket is átültették a munkásokba. A szakmaszeretet, a szakmai tudás kiemelten

hangsúlyos volt a felnőttek megítélésében és így folyamatosan a családi nevelésre hatva a családon belüli normákra is.

A nevelési elvek között a tisztaság is jellemző volt. *„Erkölcsei tartásnak vélték, hogy tiszták legyenek.”*³⁹⁹ A gyári propaganda anyagokban is előszeretettel mutogatták a gyáron belüli mosdási lehetőségeket és a közfürdőket egyaránt. Az egyéni visszaemlékezésekben is a mindennapi mosdás nagy hangsúlyt kapott. Több adatközlő is a mindennapi mosakodást és a heti legalább egyszeri fürdést említette, ez a nők, a férfiak, és a gyerekek számára is kötelező érvényű volt. Egy férfi visszaemlékezése szerint: *„Ott mosakodtunk a konyhában, muszáj volt mosakodni minden reggel. Volt egy nagy lemezkádunk, egy ónkád, a bátyámmal este, ha bejöttünk, anyám lemosott minket.”*⁴⁰⁰

A tanulás nagy része a családon kívül, intézményekben, vagy a gyárban történt. A nevelési elvek a szakma megszerzésének motivációjában valósult meg. Ez jelentette az iskolában való megfelelést is, de az idősebb családtagok általi szakmai tudás-átadást, vagy az otthoni barkácsolás és kezűgyességet jelentő okulást is. A visszaemlékezések többségében a mintaátadás kevésbé tudatos módjai jelennek meg.

Az iskolai hiányzást az iskola, a család és a közösség is szankcionálta, mindegyik a maga módján. Egy 1921-ben elemi népiskolába beiratkozott diák értesítő könyvecskéjéből tudhatjuk, hogy az iskolai hiányzást komoly pénzbírsággal, vagy végső esetben a szülő elzárásával büntették. (Az értesítő könyv szövegét lásd a mellékletben!) A tanonciskola és szakiskola sokáig csak a fiúknak volt elérhető, a nőknek szabó-varró és főző tanfolyamokat szerveztek. 1935-ben a földművelésügyi miniszter 6 hetes háztartási tanfolyamot szervezett, „ahol a növendékek túlnyomó részben a gyártelep tisztviselői és munkástársadalom leánygyermekéből kerültek ki. . 35 növendék kapott hasznos oktatást a háztartás, a főzés, az egészségügy, a kertészet, a tejkezelés, a gyermekápolás, a fehérnemű- és felsőruhavarrás és kézimunka tárgykörökből...”⁴⁰¹

A generációk közötti mintaátadás is sajátos jellemzője a gyári munkásoknak. Minden családban törekedett az apa arra, hogy a fiát a gyárba vigye dolgozni. A korai helyi szakmunkásképzés automatikusan a gyárba terelte a fiatalokat, de a jobb

³⁹⁹ 64 éves nyugdíjas gépészmérnök férfi – interjúrészlet

⁴⁰⁰ 64 éves nyugdíjas gépészmérnök férfi – interjúrészlet

⁴⁰¹ Kovács György: *A diósgyőrvasgyári...* 119.o.

munkahelyre, a magasabb presztízsű és magasabb bérezésű helyekre a már bizonyított apák ajánlották, vitték a fiaikat. A magas költségű technológiai folyamatoknál, valamint a magas biztonsági fokozatú munkahelyeknél a megbízhatóság – az 1960-as évekig nem elsősorban ideológiai értelemben – fontos tényező volt a munkavállalónál. Emellett szakmai endogámia is jellemezte a kolóniát, így a családon belüli diskurzusban is megkérdőjelezhetetlen elsőbbsége volt a szakma átadásának. Ez alól egyetlen kivételnek a magasabb iskolázottságot tekintették.

„A gyár műszaki vezetőit, és egyes üzemek munkásállományú dolgozóit a munkakörükbe tartozó műszaki fejlődés tanulmányozására külföldi gyárakba küldték. Így ismerkedtek a modernebb, máshol használatos eljárásokkal, tapasztalatokkal.”⁴⁰² A hazaérkezőket nagy figyelem és tisztelet övezte. A tanulás és a tudás így a gyár részéről és a család részéről is támogatott és elvárt volt.

A leány és fiúiskola 1948-ig külön épületben működött, ennek ellenére a visszaemlékezések szerint a lányok és fiúk nevelése csak a házimunkában való segítségben tért el. A gyerekek iskola után nemre való tekintet nélkül sok időt töltöttek együtt. Az 1950-es évektől a nők munkavállalásával a családi feladatok is átrendeződtek. Nők és férfiak egyaránt beszámoltak arról, hogy a másik nemhez tartozó feladatokat is el kellett sajátítaniuk. Így a gyerekeket már eszerint nevelték. „Egy lánynak meg kellett tanulni a vasas szakmát, a fiúk egy része pedig megtanult kötni, horgolni”⁴⁰³, valamint egyre nagyobb feladatot vállalt a háztartási munkában is.

A családi élet vonatkozásai több szálon párhuzamot mutatnak egyéb társadalmi rétegek családi életével és a falusi munkáskolóniában élőkkel is. Kiemelendő néhány olyan vonás, amely a vasgyári kolónia lakóira kizárólagosan, vagy jellemzően érvényes volt. Az egyik ilyen elem a munkaköri dinasztiák kialakulása, melyek a vasgyárban jóval nagyobb számban fordultak elő, mint a falusi bányász kolóniákban. Addig amíg a falun a saját rossznak gondolt életük újrateremtését látták⁴⁰⁴ az azonos szakma „öröklésében”, addig a vasgyáriak az 1980-as évekig biztonságosnak és jó jövőnek tartották a vasas szakmák generációk közötti folytatását. Meglévő munkahelyi kapcsolataikkal több generáción keresztül sikeresen juttatta be a gyárba az apa a fiút.

⁴⁰² Kiszely Gyula: *A Diósgyőri...* 127.o.

⁴⁰³ 72 éves nyugdíjas esztergályos férfi – interjúrészlet

⁴⁰⁴ R. Nagy József: *Munkáskolóniák...* 194.o.

A kitekintés is pozitív visszajelzést adott a pályakövetésben. A hasonló társadalmi helyzetű csoportok a környező településeken lényegesen rosszabbul éltek, vagy ha hasonló bérezésben dolgoztak is, összességében az életmódjuk differenciáltabb volt, mint például a vidéki kolóniák esetében az R.. Nagy József bemutatta⁴⁰⁵, amely részben a nagyváros közelségéből, részben a kolónia nagyságából is adódik.

A nők szerepe hasonlóan alakult, mint a falusi kolóniák esetében. Családi szerepük az 1950-es években változik sokat a tömeges munkába állással, és a globális szinten elindult emancipációs folyamatokkal. A férfiak interjúi azonban kettős mércét látnak. A megítélés egyik oldalán az anya szerepének magasztos volta áll (ez minden egyes férfival készített interjúban megjelenik), amelyben egy narratív elem hangsúlyos: a nőnek az volt a dolga, hogy a családot rendben tartsa. Viszont a megkérdezettek majd mindegyikének a felesége dolgozott, még akkor is, ha saját bevallásuk szerint erre anyagilag nem voltak szükségszerűen ráutalva. Az előbbi érték, az újabb generáció munkába állása pedig a „történelem sodrása”.

A családi élet tágabb színtere nem a munkástelep egésze volt, de nem is a lakóház, sokszor szűk tere, hanem jellemzően az utca. Mivel a társadalmi hierarchia a térben is tükröződött ez a mindennapokban az a gyakorlatot erősítette, hogy a hasonló gyerekszámú, hasonló iskolázottságú, hasonló értékrendet vallók a mindennapjaikban erős kapcsolatot tartottak fenn, ami az egy utcában lakókkal való gyakori találkozást jelentette. A férfi munkaideje alatt a nők és a gyerekek találkozási helye a közös udvar, vagy az utcai infrastruktúra volt: a vizes kút, a kenyérsütő kemence, „*fő traccs-partik ott voltak*”⁴⁰⁶.

A szűkebb családi életszintér természetesen a lakás, amelyben egy vagy két generáció lakott együtt. Ez megfelel mind a budapesti mint a vidéki kolóniákban tapasztaltakkal.

A család mint érték a nukleáris családban és a generációk közötti családi viszonyokban is megjelent. A társadalompolitikai támogatási rendszer prioritásait a kolóniában élők a saját erkölcsi megítélésükbe sikeresen integrálták. Egyrészt a munkaképteleneket és időseket inaktívan is támogatták, akár rokonságon belül, akár szomszédsági viszonyrendszeren keresztül. Másrészt az állandó alkalmazásban állók olyan szociális juttatásokat kaptak, amelyek elsősorban a családon keresztül voltak érvényesíthetők. Ilyen volt a lakáshoz jutás, ami komfortfokozatban és szobaszámban egyértelműen mérhető volt. Fontos integratív erő a támogatások családtagokra

⁴⁰⁵ R. Nagy József: *Munkáskolóniák...* 180-195.o.

⁴⁰⁶ 72 éves nyugdíjas esztergályos férfi – interjúrészlet

vonatkozó része, amelyben leglátványosabban a gyerekek számára fenntartott intézmények létrehozásával (bölcsőde, óvoda, iskola) értek el. Valamint az özvegyi nyugdíj és a baleseti halál, vagy rokkantság esetén a család segélyezésére létrehozott rendszer, és a munkafelvételnél is egyértelmű előnyökkel járt, ha valaki megállapodott, családos ember.

Amiben a kolónia lakói talán leginkább eltérnek a munkásságról leírtakkal, az az, hogy a családi szövetség fő tartalma nem kizárólag a létért folytatott harc⁴⁰⁷. Több annál, a munkások személyisége minden forrástípusban kirajzolódik, és főleg a magasabban iskolázott (értsd ez alatt a szakmunkásokat) munkásoknál családon belül, a családdal igény van a szabadidőre, annak tartalmas eltöltésére, a család tudatos formálására.

⁴⁰⁷ vö: H.Sas Judit: *Életmód és család...* 187 és 35.oldalak

KÖZÖSSÉGI ÉLET

A közösség definícióját sokan meghatározták. A legtöbb szerző Ferdinand Tönnies „Közösség és társadalom” című munkájához nyúlik vissza, aki a közösség alapját a viszonyok szerint valóságos, szerves kapcsolatra (Gemeinschaft) és ideális mechanikus képződményre (Gesellschaft vagyis a társadalomra) osztotta. Véleménye szerint minden bizalmas, otthonos, kizárólagos együttélést közösségnek kell tekinteni, ez a kapcsolatok valódi és tartós formája, míg a társadalom átmeneti és látszólagos.⁴⁰⁸

Durkheim a mechanikus és az organikus szolidaritásban a társadalom két fejlődési szakaszát látta. A mechanikus társadalom, amely konszenzuson épül fel és együttműködése homogenitáson alapul, csak egy bizonyos népességnagyságig működőképes. A technika és a népességszám fejlődésével a specializáción és munkamegosztáson alapuló együttműködést nevezte organikus szolidaritásnak. Tönniesnél inkább az agrár-ipari, Durkheimnél pedig rurális-urbán kettősség jelenik meg.⁴⁰⁹ Szabó László felhívja a figyelmet rá, hogy a néprajzban Tönnies alapkategóriáit fogadták el⁴¹⁰, a szociológia viszont a globális társadalmak jellemzésére további csoport-közösségdefiníciókkal dolgozott. Az antropológia és a szociálintropológia is megalkotta a saját definícióit. Ezek szerint a közösség: „szociológiai és néprajzi értelemben területileg körülhatárolhatóan együttlakók olyan csoportja, akik egymással közvetlenül érintkeznek, közöttük a tevékenységek sorozatában valósul meg a társadalmi együttműködés folyamata, amely a kölcsönös függés, az együttműködés és egységesülés gyakorlatát és magatartását teremti meg körükben. Ez a meghatározás a strukturális elem mellett minősítő jelleget is hordoz.⁴¹¹

Paládi-Kovács szerint a társadalomszerveződés egyik alapja a család, amire a vérségi és a fiktív rokonsági alapon számon tartott közösségek épülnek. Másik meghatározó rendező elve a területi elv, vagyis a ház- és udvarközösség, a

⁴⁰⁸ Tönnies, Ferdinand: *Közösség és társadalom*. Gondolat, Budapest, 1983. 9-10.o.

⁴⁰⁹ Nemes Ferenc-Szelényi Iván: *A lakóhely mint közösség*. Akadémiai, Budapest, 1967, 49-50.o.

⁴¹⁰ Szabó László: Társadalomnéprajz. In. Tibori Tímea-T. Kiss Tamás: *Közösség – közösségi kommunikáció*. I. kötet. Okker Oktatási iroda, Budapest, é.n. 77.o.

⁴¹¹ Sárkány Mihály: *Közösség*. In. *Magyar Néprajzi Lexikon*. Akadémiai, Budapest, 1980. 330.o. Idézi Tóth G. Péter: A közösség. Egy fogalom megalkotása, kiteljesedése, széthullása és felszámolása. In. Pócs Éva (szerk.): *Közösség és identitás*. L'Harmattan-PTE Néprajz Tanszék, Budapest, 2002. 13.o.

szomszédság, falurészek, városrészek. A harmadik fő rendezőelvként az életkortól, társadalmi helyzettől, kollektív cselekményektől meghatározott csoportok.⁴¹²

A történeti, néprajzi kutatások által használt közösségfogalmak bármelyike szerint a falu közösségként értelmezendő. Ez a közösség sokfunkciójú társadalmi csoportok összességét jelenti, amelyhez tagjaiknak kötődése születésük, házasságuk és még sok egyéb szál révén keletkezik. A falvakban lakók kapcsolatainak többsége hozzájuk hasonló, értékrendjüket osztó emberekhez kötődik, akiknek jó véleménye nagyon fontos a mindennapi élettevékenységek során. Ennek eredményeként a társadalmi ellenőrzés igen erős, a legkisebb nem megszokott dolog is azonnal széles körű megvitatásra kerül.⁴¹³ A néprajz által vizsgált paraszti közösségeket helyhez kötöttség jellemzi, amelyben a kapcsolatok személyesek.⁴¹⁴

Mérei Ferenc szerint a társadalmi és egyéni meghatározók találkozását, együttes hatását kétféle történésben ragadhatjuk meg: az egyik az a folyamat, ahogyan a társadalmi befolyás eléri és mintakövetésre készíti az egyént, a másik az a mód, ahogyan az egyén a minta pontos követésével vagy átalakításával, esetleg elutasításával, a befolyás elfogadásával vagy elhárításával visszahathat magára a mintára és egyben mindenre, aki ennek a történetnek részese vagy tanúja.⁴¹⁵

A vasgyári munkások többféle közösséget alkottak, amelyek több különböző szintű, és egymással kapcsolatot tartó, néhol átmeneteket képező csoportos formációból álltak. Mivel egy viszonylag hosszú és erős történelmi átalakulás talaján vizsgáljuk a vasgyári kolónia közösségét, érdemes ennek történeti dimenzióit is áttekinteni.

⁴¹² Paládi-Kovács Attila: Községek, kötelékek, szerveződések. In Paládi-Kovács Attila (szerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom* kötet bevezetője. MTA, Budapest, 2000. 24-25.o.

⁴¹³ Kocsis Gyula: Nyilvánosság, társas élet, közélet. In *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. Akadémiai, Budapest, 2000. 819.o.

⁴¹⁴ Szabó László: *Társadalomnéprajz*.... 83.o.

⁴¹⁵ Mérei Ferenc: *Közösségek rejtett hálózata*. Osiris, Budapest, 1996. 28.o.

Generációk

A társadalmi szerveződés gyökereit vizsgálva a kolónia érdekes terep, hiszen több etnikum, több felekezetű, önszántukból letelepedett munkások alkották, magukkal hozva egyéni és közösségi szokásaikat.

Az első generációnak nevezett csoport az építményekkel együtt saját maga kezdte felépíteni azokat a kapcsolathálókat, értékpreferenciákat, mintákat és normákat, amelyek a közösségben való léthez és általában a társas együttéléshez szükségesek voltak. Ebből az időszakból egyelőre nem kerültek elő olyan források, amelyből megtudnánk, hogy az ide érkezők mit hoztak magukkal. A tanulmányozható iratok a technológiai feltételek megteremtésére, a munka helyzetére vonatkoznak csak, általánosabban vett életmódra így nem következtethetünk. De azt lehet tudni, hogy szlovák, cseh, morva, osztrák, román munkások már a kezdetektől jelen voltak a környékből érkezőkön kívül. De összekötő kapocs lehetett, hogy beköltözéskor mindenki *idegen* volt.

A második generáció ennek a viszonylag széles társadalomföldrajzi adottságokkal bíró csoportnak a leszármazottaiból állt. A második generációnál figyelembe kell venni a kolóniába érkezés idejét is, hiszen a telepítők is sajátos csoportot alkotnak, de az ide tartó migrációs folyamatok még több évtizedig tartottak. Azok a gyerekek, akik jellemzően a 19-20. század fordulóján születtek vagy ekkor voltak fiatalok, alkotják azt a csoportot, akik a közösségszervezésben aktívan részt vettek. A többnemzetű és -vallású csoportok beolvadását segítette a 19. század végi magyarosítási törekvések több eleme is. Gazdaságilag pedig érdekeltek voltak, a viszonylag jó szociális szolgáltatásokkal és fizetési kondíciókkal rendelkező gyárban maradni. A folyamat gyors, és nem egyedi jelenség lehetett. A palócokra vonatkozóan írta Istvánffy Gyula, „majd panaszolta, hogy a betelepült idegen munkások és szocialista eszméik nemcsak az életmódban, hanem gondolkodásmódban az »egész lelki világ«-ban »megdöbbentő« átalakulást vittek véghez”⁴¹⁶

A harmadik generáció a már nagyrészt kialakított közösségi szerkezetet finomítani tudta volna. Ekkor már a kolónia lakóházai, infrastruktúrája felépült, a munkások számos történelmi viharon közösségi szempontból sikeresen átestek.

⁴¹⁶ Istvánffy Gyulát idézi Kósa László: *Paraszti polgárosulás és népi kultúra táji megoszlása Magyarországon. (1880-1920)*. Planétás, Budapest, 1998. 269.o.

Kialakult egy olyan normarendszer, amelyet a közösség magáénak tudott. A tendenciát azonban az 1948-as kommunista hatalomátvétel kettétörte. A társadalmi téren történő totális elitváltás⁴¹⁷ (többek között) a megindult közösségi folyamatokat leállította, helyén új értékek mentén alakult át az itt élők életmódja, amelyben a legnagyobb változást a társadalmi hierarchia átalakulása jelentette. A negyedik generáció esetében a közösség szétesését figyelhetjük meg. Pedig a szocialista értékrendszer egyik központi eleme az idealizált közösség volt, és a marxizmus gondolköréhez kötődő értékek társadalomra való ráerőltetésének a legintenzívebb időszaka 1948 és 56 közé esik.⁴¹⁸

Ahhoz hogy egy közösség közösség maradjon, az egyéni értékeknek összhangban kell maradnia a közösségi értékekkel. Valuch Tibor szerint az egyéni értékeket meghatározó tényezők közül a legfontosabbak: a családi háttér, a tudás, a társadalmi csoporthoz tartozás, a munkaerő-piaci pozíció és a lakóhely.⁴¹⁹ Ebből a négy elemből a munkásarisztokrácia ellehetetlenítésével a munkaerő-piaci pozíció alapjaiban változott meg. Ennek folyományaként a társadalmi csoportban elfoglalt helyük, ha nem is egyik napról a másikra, de megváltozott. Bár értelmetlen a mi lett volna ha... fejtegetés, de a kolónia addig zárt világa valószínűleg hosszabb ideig meg tudta volna őrizni a belső hierarchiáját, ha az ideológiai váltással párhuzamosan nem jelent volna meg addig nem tapasztalt tömeg a vasgyárban. A beáramló emberek több céllal érkeztek. Egyrészt a falun végzett sikeres propaganda alapján lehetőséget reméltek a gyárban, másrészt az iskolákban is megjelentek a fiatalok, akik szakma reményében felduzzasztották az iskolák létszámát.⁴²⁰ A '49-50-es tanévben 3 osztályban 120 fővel indult el a képzés, az '51-52-es tanévben már 11 osztályban 401 fő tanulhatott⁴²¹, pár évvel később felnőttképzéssel is kibővült az iskola.

A folyamat országosan hasonlóképp zajlott, és természetesen a gazdaság átalakításával, az államosítással, és a tervgazdálkodás bevezetésével összefüggött.

⁴¹⁷ Romsics Ignác: *Magyarország története...* 271.o.

⁴¹⁸ Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete...* 259.o.

⁴¹⁹ uo. 257.o.

⁴²⁰ A Vallás és Közoktatási Minisztérium 1280-K-30/1949. IV. sz. rendeletével az 1940. év óta működő M. Királyi Pech Antal Bánya - Kohó - és Mélyfűró ipari Középiskolából az 1949/50 - s tanévvel kezdődően önálló kohóipari gimnáziummá szervezte az iskolát. 4529/1949. IX.26: Miskolci kohászati gimnáziummal kapcsolatos kollégium megindítása (A Miskolci Tankerületi Főigazgatóság 1949. évi iktatókönyve)

⁴²¹ <http://server.gaboraron-misk.sulinet.hu/tort.htm>

A beiskolázások dinamizmusáról ad képet egy országos viszonyokat összefoglaló adattábla:

<i>Tanév</i>	<i>Munkás</i>	<i>Paraszt</i>	<i>Értelmiségi</i>	<i>Egyéb</i>
1937/38	1779	314		50 256
1950/51	33 830	22 640		39 254
1955/56	46 039	25 029	18 502	29 536

Középiskolákban nappali oktatásban tanulók száma és megoszlása származás szerint:⁴²²

Az adatközlők többsége ekkor még gyerek volt, ezért emlékeik a külső jelekre és a szülők által értelmezett eseményekre vonatkoznak. A „tősgyökeres” lakosok nehezen élték meg ezt az időszakot. *„ezek más kultúrájú emberek voltak. Ahogy a kolónián átmentek, kiabáltak, értetlenül viselkedtek. A munkahelyen is megjelent a különbség, nem tudtak viselkedni. Munka után meg különösen. Apáméknak összeszokott kis csapatuk volt, a parasztok nem nagyon tudtak ebbe beleilleszkedni.”*⁴²³

Hogy mennyire ellentmondásos ennek megítélése, néhány véleményt érdemes megnézni, olyan adatközlőktől, akik a második világháború utáni években, faluról költöztek a kolóniába:

*„Akkor jöttem fel tanulónak, akkor kezdődött az ember élete, aránylag könnyen ment”*⁴²⁴
*„Itt már könnyebb volt; a családban nem volt változás; előtte vidéken laktam Gagybátoron”*⁴²⁵

*„Ott kezdett kibontakozni a demokrácia, a nemzet felszabadultnak érezte magát bízott az önálló független életben, azok is lehetőséget kaptak, akik addig nem.”*⁴²⁶

A közösség felbomlását tovább sietette, hogy ebben az időben Miskolcon nagy lakásépítkezések indultak. a kis bérleti díjak mellett a panelházak lakásainak megvétele, vagy kertes, saját ház felépítése reális stratégiának tűnt. Így a munkásarisztokrácia egy része nyugdíjas éveire kiköltözött a kolóniából, aki pedig ott maradt, a gyerekeinek segített lakáshoz jutni. A negyedik generációt már sem a közösségi élet vonzereje, sem az akkor már komforthiányos lakások nem tartották benn a kolóniában. A telep lakói között erős fluktuáció indult meg, a „mi” tudat, a közösségi tudat leépült.

⁴²² Pukánszky Béla: Az 1945 utáni magyar iskoláztatás története. In Pukánszky Béla- Németh András: *Neveléstörténet*. F-book. 2001. <http://magyar-irodalom.elte.hu/nevelestortenet/12.02.html>

⁴²³ 82 éves nyugdíjas mintakészítő férfi - interjúrészlet

⁴²⁴ 76 éves nyugdíjas lakatos férfi, aki 1948-ban költözött a kolóniába - interjúrészlet

⁴²⁵ 80 éves nyugdíjas lakatos férfi, aki 1948-ban költözött a kolóniába - interjúrészlet

Az egyéni élethez kötődő szokások a kolónián

Az interjúalanyokat a közösségi életről kérdezve, felsorolásba kezdtek, milyen egyesületek, dalkörök, zenekarok léteztek a kolónia történetében, és annak a helyiek mennyire voltak aktív tagjai. Lelkesen meséltek jórészt az apák által gyakorolt közösségi szokásokról.

A közösségi élet két nagyobb elemét hangsúlyozták. Az első a lakóhelyi környezethez, a kolóniához, azon belül is a saját és az azt környező utcákhoz kötődött. Ez a közösségi élet a lakók által szervezett módja volt, kizárólag a helyiek szabták meg formáját, gyakoriságát és tartalmát. Ezeken az összejöveteleken a mindennapi normarendszerrel szabályozták, jutalmazták, ha kellett szankcionálták a cselekedeteket. Az egyéni életút és a közösség közötti kapcsolatok az átmeneti rítusokban fogalmazhatók meg legkönnyebben. Az átmeneti rítusok egyik feladata a közösséget értesíteni a tagjaik helyzetében bekövetkezett változásokról.⁴²⁷ A kolónia esetében ezek hol olyan általánosságokat mutatnak, hol a kolónia sajátosságaiból adódóan egyediek.

A szüléseket 1901-től a vasgyári kórházban vezették le. A megszületett gyerekek körül nem alakultak ki unikális szokások. Az első hetekben a rokonok segítettek a családnak, de szükség szerint a szomszédokra is lehetett támaszkodni. Az 1960-as évektől, amikor a nők dolgozni kezdtek, sokan egészen korán, négy-hat hónapos kortól bölcsődébe vitték a gyerekeket, vagy ahol a nagyszülőkkel együtt laktak, az idősebb generáció vigyázott a kicsikre.

Az 1950-es évekig a keresztlő szerves része volt a családok életének. *„Akkor olyan nem volt, hogy valaki ne kereszteltesse meg a gyereket, hozzá tartozott, természetes volt. A keresztszülők testvérek, rokonok voltak, nagy ajándékok nem voltak, az csak később lett divat, inkább csak a kapocs miatt.”*⁴²⁸ A vallási tilalom ellenére a gyerekeket az 50-es években is megkeresztelték. Sokan a párttagság mellett is igyekeztek megoldást találni, bár érthető módon ezt minimális szertartás övezte, sokan titkolták a közösség előtt is. *„Mindig megkeresztelték a gyerekeket. Még akkor is, amikor a vallást tiltották. Volt aki több száz kilométerre elutazott, és valami kis faluban, de megkeresztelte a*

⁴²⁶ 87 éves nyugdíjas esztergályos férfi, 1946-ban Ónodról költözött a kolóniába - interjúrészlet

⁴²⁷ Kocsis Gyula: Nyilvánosság... 826.o.

⁴²⁸ 76 éves nyugdíjas nő - interjúrészlet

gyerekeit.”⁴²⁹ Keresztelőn megvendégelték a családot, ajándékozás is volt, a leggyakrabban babakelengye kiegészítését jelentette.

A házasságkötési ceremóniákban nem alakultak ki csak a vasgyárra jellemző szokások. Egyházi szertartásokat három felekezet helyben lebonyolíthatta. Visszaemlékezések szerint a római katolikus szertartáshoz kötődtek olyan közösségi események, amelyen a meghívottakon kívül is megjelentek emberek. Ennek résztvevői döntően a gyerekek voltak. A templomból kilépő *„ifjú párra aprópénzt, filléreket szórtak, mi meg összeszedtük, ahogy elment a násznép”*⁴³⁰ Akiket nem hívtak meg a szertartásra, azok csak a násznép vonulását nézték meg. *„A gyerekek szaladtak a menyasszony után, de főleg a nők kiálltak az utcára, és úgy nézték a menetet.”*⁴³¹ Az esküvők folytatása egyedi megoldásokat mutat. Ha a vasgyárban volt a szertartás, akkor általában az azt követő vacsora is a kolónián belül zajlott. Volt aki a saját udvarán, nagyobb létszám esetén a közösségi terekben, a Szaletliben, a Hámor-étteremben⁴³², vagy a gyár vendéglőjében tartották az esküvőt követő összejövetelt.

A születés és házasságkötés szertartásai nagyjából paraszti vonásokat mutattak, a temetésben viszont eltért ettől. A közösség a gyászban igen, de a szertartásban nem vett részt. A halottak temetését nem a család vagy a közösség bonyolította, hanem a gyár. *„Itt soha nem ástak sírt, soha nem vittek koporsót a rokonok. Biztosította a gyár.”*⁴³³ Ezért a temetéshez kapcsolódóan egyedi szokások nem alakult ki. A temetés körül gyakorlatilag mindent a gyár intézett, a sírhelyet is központilag jelölték ki. Ez csak a nyolcvanas években változott, amikor a város a temető kezelését átvette. A temetéseken rokonok, ismerősök, munkatársak vettek részt. A rituálékban hagyományos elemek kerültek. Beszédet általában a pap mondott és mindig valaki a gyár részéről, leggyakrabban egy munkatárs. A temetőben a sírok elhelyezésében hasonló hierarchikus viszonyt fedezhetünk fel. Megkülönböztetett helyen van a tiszti-sor, a neves mérnökök, igazgatók sírhelye díszesebb, a temető reprezentatív helyén találhatók.

A halálhoz való viszonyban a munkabalesetben elhunytak jelentettek kivételt. *„Ezek mindig hírhedtek voltak. Az ilyen esetekről tudtunk. És az mindig különlegesség számba*

⁴²⁹ 64 éves nyugdíjas gépészmérnök férfi – interjúrészlet

⁴³⁰ 57 éves nő, aki gyerekkorát töltötte a kolóniában – interjúrészlet

⁴³¹ 57 éves nő, aki gyerekkorát töltötte a kolóniában – interjúrészlet

⁴³² Mindkettő vendéglátóegység volt, a Szaletli a kolónián belül, a Hámor-étterem másik a kolónia határában, de gyalogosan is elérhető távolságban a templomoktól.

ment, tudott róla mindenki a gyártelepen.” Az üzemek többségében veszélyes munka folyt, kisebb balesetek is előfordultak, de általánosságban, ha baj történt az nagy valószínűséggel halállal végződött. A leggyakoribb balesetek figyelmetlenségből, vagy a munkafegyelem be nem tartásából adódtak. Mindennek azért is volt jelentősége, mert a munkások egymásnak is ki voltak szolgáltatva, egy figyelmetlenség egy egész csapatot veszélyeztethetett.

A katolikusoknál halál esetén a lélekharangot szólaltatták meg. *„Ez egy kicsike 50 kilós vasharang”*⁴³⁴. A vasnak annyiban volt jelentősége, hogy magas a frekvenciája miatt nagyon éles hangot adott, nagyon messzire hallani lehetett. *„Ha férfi halt meg, egy hosszút húztak, ha nő halt meg kettőt, ha gyerek, akkor hármat. És amikor ez megszólalt, mondtuk, hogy meghalt valaki a vasgyárba.”*⁴³⁵

A közösségben színfoltok voltak azok a személyek, akik munkájuk során kerültek kapcsolatba a kolónia lakóival, vagy a kolónián kívülről érkeztek, szolgáltatásokat nyújtottak. A rendszeresen megjelenő emberekkel a lakók kapcsolatot teremtettek. Erre példa Kassai bácsi, az ő feladata volt a telepi vécék ürítése. Kedves és mulatságos történetek övezték, és mivel az öreg Kassai Miskolcon nagy házat épített, mondták róla, hogy *„szarból várat építeni nem lehet, de Kassai bácsinak sikerült”*⁴³⁶. Időszakosan megjelentek „fazekas, drótos, üveges tótok”, akik az utcán kiabálva hirdették szolgáltatásaikat. *„Kiabálták: drótoztassék, fótoztassék, fazekat! Apám mondta, hogy fiam, hívd be. Kapott egy kis kaját meg pár fillért.”* Köszörűs, esernyőjavító és szódás járta be időszakosan a kolóniát. *„Szódát, szódát! Szódás is járt, kimentünk hárman-négyen, 1 forint 10 fillér volt egy szóda később, amire emlékszem.”*⁴³⁷

A környező települések speciális termékei is megjelentek. Bükkszentkeresztről meszet hordtak szekérrel, Kisgyőrből tojást, gomolyát, túrót árultak. Általában tudták, hogy melyik család mit szeret, miből főz, aszerint leggyakrabban célzottan hozták az eladásra szánt megtermelt árút.

⁴³³ 64 éves nyugdíjas gépészmérnök férfi – interjúrészlet

⁴³⁴ 64 éves nyugdíjas gépészmérnök férfi – interjúrészlet

⁴³⁵ 64 éves nyugdíjas gépészmérnök férfi – interjúrészlet

⁴³⁶ 64 éves nyugdíjas gépészmérnök férfi – interjúrészlet

⁴³⁷ 64 éves nyugdíjas gépészmérnök férfi – interjúrészlet

A társadalmi távolságok a kolónia lakosságán belül jelentősek voltak. Maguk az adatközlők nevezték kasztrendszernek azt a hierarchikus viszonyt, ami az egyes csoportokat elkülönítette. A társadalmi tagozódás, az előjogok rendszere egyértelműen a gyárban betöltött szerepkörtől függött az 50-as évekig. A gyári ranglétra leképződésének térbeli megjelenéséről már volt szó korábban. A társas érintkezések rituális formái közül, a leggyakoribb a köszönések rendszere, amelyben hasonlóan visszaköszön a kolónia társadalmi felépítése.

A magázódás általános volt. „*Megadtuk a tiszteletet mindenkinek.*” A családban az idősebb generációt magázták, munkahelyen a vezetőknek járt ki a tiszteletadásnak ez a formája. De azon szomszédok között is magázódás volt a jellemzőbb, akikkel nem volt napi a kapcsolat. Néhányan elmesélték, hogy több esetben, ha rangban fölötte álló a tegeződést javasolta is, életkortól függetlenül, nehezen szokták meg, és amint lehetett, visszatértek a magázó formulákra, vagy igyekeztek kikerülni azt. 60 éves nyugdíjas művezető megerősíti: „*mindenkit tegeztem, vissza nem nagyon tegezett senki, nem volt kölcsönös*”⁴³⁸.

„*A főnöknek meg kellett adni a kellő tiszteletet, a munkatársaknak is. Mivel ez egy munkahely, kicsit távolságtartóak voltunk, a tegezés nem volt jellemző, a tiszteletet mutatta: művezető úr, előmunkásúr.*”⁴³⁹ Olyan közeli ismerősök esetében, akik a gyárban alá-fölé rendeltségi viszonyban álltak, leggyakrabban azt követték, hogy a munkatársak előtt magázódtak, a gyáron kívül tegeződtek. Gyáron kívül a „szia!” és a „szervusz!”, a gyárban napszaktól függően, a „Jó napot!, Jó reggelt!, Jó estét!”, köszönés volt a leggyakoribb.

Nőknek életkor szerint köszöntek. „*14 éves koromig tegeződtünk, utána magáztak a fiúk: "Kezit csókolom". Itt is meg volt a tiszteletadás.*”⁴⁴⁰ Viszont nem adták meg a tiszteletet minden esetben az újonnan beöltözőknek: „*Az újakkal nem foglakoztunk.*” – mondja egy 76 éves nyugdíjas lakatos. Ugyanerre utal egy idősebb, de beköltözését tekintve újnak számító, 74 éves nő véleménye, aki 65-ben került a gyárba és a kolóniába, betanított munkásként dolgozott: „*Itt már urhatnok vannak, lenéznek bennünket, tegeződés van.*” A lenézés alapja lehetett a szakmai ranglétra alacsony foka, valamint a késői betelepülés.

⁴³⁸ 60 éves nyugdíjas műszakvezető férfi - interjúrészlet

⁴³⁹ 82 éves, nyugdíjas igazgatási főelőadó nő – interjúrészlet

⁴⁴⁰ 82 éves, nyugdíjas igazgatási főelőadó nő – interjúrészlet

Kihágások és azok szankciói

A falu és a vasgyári kolónia közéletének egyik nagyobb eltérése, hogy a kolóniában a falun tapasztalható szokásjogon alapuló tiltásokhoz hasonlóan volt belső szabályzata, de ezt a gyár alkotta, és nem csak a szóbeszéd alapján hagyományozódott, hanem minden lakás része volt a házirend, amit ugyanúgy adtak át az új lakónak, mint az alap berendezési tárgyakat.

A korlátozás meglehetősen bőven kiterjedt az élet több területére. Szabályozva volt a lakások használata, azok alakítási, felújítási, javítási módja, az udvarok rendben tartása. Tilos volt este 10 óra után hangoskodni, zavarni a szomszédok nyugalma. És „a házszabályzat 59. §-a szerint a lakóknak arra kell törekedniük, hogy egymással a legjobb egyetértésben és békességben éljenek, ennek be nem tartása esetén pedig az illetőnek a lakásból való kitételét vonja maga után.”⁴⁴¹ A szabályzatok ellen való vétség szankcióját először hirdetményeken, és körözhvények formájában hozták a lakók tudomására, vagy a területért felelős gondok személyesen járt közben.

Az iskolai programoknál az igazgató hatáskörébe adták az iskolán kívüli szabálysértések szankcionálását. „A templomokból kijövet sem szabad a gyermeket szélnek eresztetni, hanem ugyanúgy rendes sorokban visszavezetni – teljes csendben – a megállapított helyekig. ... nyomatékosan figyelmeztetem a kísérő tanerőket a fentiek szigorú betartására, az iskolaigazgatókat pedig az ellenőrzésre.”⁴⁴²

A szabályok a gyárban is elérték a munkásokat. A munkakönyvekben külön paragrafus volt a „kihágásokról és ezek büntetéséről”⁴⁴³.

A felszólítás ellenére folytatott kihágás a munkából való elbocsátást vagy a lakás bérleti jogának elvesztését jelenthette. Erre utóbbira önmagában ritkán került sor a visszaemlékezések szerint, annyira, hogy az adatközlők egy része csak a szülők által elmesélt egy-egy esetet ismertek. A gyárból azonban könnyen elengedték a renitens embereket.

A közösséggé válás egyik fontos lépcsőfoka a szabályok és normák betartása, illetve be nem tartása esetén azok szankciója. Kihágások között a lopás, a túlzott alkoholfogyasztás és a fizikai bántalmazás volt a legjellemzőbb a vasgyári kolóniában.

⁴⁴¹ 18180/910. Számú Hirdetmény 1910-ből. BML XI-11/ 2.dob.

⁴⁴² Iskolai gondnok helyettesének 87. számú körözhvénye 1941-ben. BML VIII-110/84.dob.

Az alkoholfogyasztás a munkások mindennapjainak szerves része volt. Az alkohol minősége és mennyisége tekintetében tájféldrajzi, és társadalmi csoportok szerint is különbséget lehet tenni. Az 1880-as filoxéravész a bort drágává tette, ennek köszönhetően északról olcsó, gabonalapú pálinka betörése figyelhető meg.⁴⁴⁴ Részben ez is magyarázza, hogy az alacsonyabb keresetűek között a pálinka egyre jobban hódított.

Borsodmegye főorvosának 1870-ről észült évi jelentéséből tudjuk, hogy „a nép foglalkozását, szokását, multságait, szenvedélyeit, mint a közegészség annyira fontos, majd hasznos, majd káros hatásait illetőleg megynkben kevés különbségek merülnek fel. Borsodmegye népe, csaknem kizárólag földműveléssel, mezei gazdasággal foglalkozik, a felső-hámor, a diósgyőri gyártelep, Edelény, a kincstári kőszén és vasbányák munkásai annyira csekély töredékét képezik a megye lakosságának, hogy azokat mintegy különálló néposztályt számba nem vehetjük [...]. A nép multságai, szenvedélyei közt csupán a naponként nagyobb mértékben és térben terjedő pálinka ivást lehet egészségi tekintetben felemlíteni, főleg a megye északibb részében, ebben keresi a nép a szükséges, erőt fárasztó munkájához, s találja ellenkezőjét annak a munkakedv lehangoltságát, megzsibbasztását; ebben keresi betegsége ellen a gyógyszert, s találja az élet lassú megmérgezését, szerez magának oly szervi és vérbajokat a melyek őt virágzó korában beteggé az élet delén öreggé teszik.”⁴⁴⁵

Az alkoholfogyasztás mértékéről is nehéz képet alkotnunk, hiszen az elfogyasztott mennyiség koronként változik. A közösségi kihágásokat erősen elítélő Borsod Miskolczi Értesítő 1885-ben egy munkásverekedés kapcsán arról számol be, hogy miután 8-12 óra között 6 ember másfél liter pálinkát megivott, az egyik ember a másikba vágta a baltát. Az okok találgatása után megjegyzi: „részegeknek tehát épen nem voltak mondhatók.”⁴⁴⁶ Nem ismerjük az adott pálinka alkoholfokát, de a cikk szerint a fejenként 2,5 dl pálinka megivása nem számított soknak munka közben. A Diósgyőri és Vasgyári Hírlap egyik 1909-es számában felsorolja az italokat, amelyekre a munkásnak „szüksége van”, ezek: pálinka, rum, konyak, bor és sör.⁴⁴⁷

Egy későbbi, 1913-as kiadvány szerint „Az egy családra eső fogyasztás borból 1,5 hl, sörből 1 hl, pálinkából 10-12 l, és tearumból 10 l.” és hozzáteszi „az

⁴⁴³ BML XXXII 2/b. 1. Dob.

⁴⁴⁴ Balázs Géza: Pálinkázás munka közben. In. Horváth Sándor-Pethő László- Tóth Eszter Zsófia: Munkástörténet- munkásantropológia. Napvilág, Budapest, 2003. 54.o.

⁴⁴⁵ *Borsod Miskolczi Értesítő*. Helybeli és vegyes hírek 1871. mártius 23.

⁴⁴⁶ *Borsod Miskolczi Értesítő*. Helybeli és vegyes hírek 1885 június 18.

alkoholfogyasztás csökkenőben van, amibe a növekedő jólét, a tej olcsósága és a munkások tanultsága is belejátszik. [...] A gyáron belül az iszákosság ellen háromféleképpen küzdenek: előadások tartásával, pénzbírsággal és tejcsarnok építésével, ahol télen tejet, nyáron írórt és gyöngé kávét adnak jégbehűtve igen olcsón.”⁴⁴⁸ Napra lebontva egy családra így átlagban jut 4 dl bor, 2 dl sör, 3 cl pálinka, és 2 cl tearum, ami a mindennapi részegséghez kevés, de mutatja, hogy az alkohol fogyasztása erőteljesen jelen volt.⁴⁴⁹ Ha az alkoholfogyasztást rendezvényekhez, ünnepekhez kötjük, amely alkalomból feltehetően a fenti átlagos napi mennyiségnél jóval többet ittak, akkor ebből az is következhet, hogy a napi rendszerességű alkoholfogyasztás nem volt jellemző.

Az alkohol problémája, vagy az attól való félelem később is biztosan jelen lehetett a vasgyári kolóniában, ahol egy 1921-ben Miskolcon nyomtatott elemi iskola értesítő könyvében külön oldalt szenteltek az alkohol káros hatásainak bemutatására. „Különösen kerülnie kell a gyermeknek a dohányzást és a szeszes italokat: a bort, sör, és a pálinkát. [...] kivált a pálinka olyan erős méreg, hogy a felnőtt embernek is árt, a gyermeket pedig idő előtt sírba viszi.”

Az alkohol fogyasztása nehezen mérhető, így a kérdőívben azt kérdeztük az adatközlőktől, hogy hogyan ítélik meg az ivást és az alkoholizmust a munkások között. Nagyon meglepő eredményeket nem kaptunk, hiszen az általános feltételezést, miszerint a munkásokat alapvetően jellemezte az italozás, a megkérdezettek visszaigazolták. Így az ötfokú skálán átlagban 3-ra értékelték mind az ivást, mind az alkoholfogyasztást. A számok mögött azonban vannak különbségek. (Részletes adatokat lásd a mellékletben!) Az alkoholizmus megítélése szélsőséges értéket mutat. Jellemzően az „egyáltalán nem” és a „nagyon jellemző” válaszokból adódott a 3-as középérték. A falusi munkáskolóniákban végzett kutatás ugyanilyen kérdéseire adott válaszok is eltérnek ebben a tekintetben. A falusi munkások ivási szokásaira 4-es átlagot kaptunk, viszont az alkoholizmus az adatközlők szerint ugyanolyan mértékben jellemző, mint a városi munkásokra, itt is 3-as átlagot kapunk. Az átlag egy viszonylag egyenletes eloszlásból adódik, szemben a városi munkásokkal. Ennek egyik oka az lehet, hogy a vasgyári kolóniában másként ítélték meg az ivást és az alkoholizmust is. Az interjúk szerint

⁴⁴⁷ *Diósgyőr és Vasgyári Hírlap*. 1909. április. 4.

⁴⁴⁸ Kepes Ernő A diósgyőri vasgyár jóléti intézményei. 1913. Idézi: Porkoláb László: *Források II...* 306-307.o.

⁴⁴⁹ A korabeli cikkek család alatt általában a nukleáris családot értették, vagyis az apát, az anyát és a gyerekeket. A nők a visszaemlékezések szerint nem vagy keveset ittak.

ugyanis, aki részeg volt, vagy munkában iváson, részegségen kapták, az „*hamar kikerült a gyárból*”⁴⁵⁰. Már az előző fejezetekben is szó volt arról, hogy a technológiából adódóan a munkások veszélyes, odafigyelést igénylő munkával, jórészt csapatban, egymásra utalva dolgoztak. Így az alkohol is a munkán kívül volt jellemzőbb, hiszen a szabályok betartása az egész csoport érdeke volt. Szemben a bányászokkal, ahol munkaidőben is sokáig elnézték az alkohol fogyasztását. A bányák felszámolásban résztvevő tisztviselő szerint „*ahhoz hogy minden nap le tudjon menni a föld alá, meg kellett innia a magáét, ezért nem is nagyon szóltak érte. Sokan, ha tudták volna, hová járnak, le nem mentek volna.*”⁴⁵¹ R. Nagy József vidéki munkáskolóniák vizsgálatakor azt találta, hogy a bányászoknál a férfiszerephez egyenesen hozzátartozott az alkohol viszonylag rendszeres és nagy mértékű fogyasztása.⁴⁵² A kolóniában az általam vizsgált családok esetében ez nem igazolható. Az alkohol közösségi szerepét is a munkán kívülre helyezték. „*Kijött a gyárból és megitta a felest vagy a sört*”⁴⁵³ volt jellemző. Az Ógyár téren, ahol a gyár az egyik főbejárata volt, és ahol a busz és villamos megálló csomópontja is található, a kocsmákban műszakváltáskor előkészítették a tetemes mennyiségű szeszes italt, hogy a várakozás rövid ideje alatt is ki tudják szolgálni a több ezres tömeget. Tálcákon várták a felespoharak, meg a söröskorsók a munkából jövőket. Ez azonban már a kolónia határán kívülre is mutat, nehéz lenne elválasztani, az ivók közül ki volt bejáró, vagy ki volt helyi. A visszaemlékezések szerint a kolóniában nemhogy nem volt elvárt az italozás, hanem azok a munkások, akik adtak magukra, csak alkalmyszerűen fogyasztottak alkoholt. Első hallásra ez jelentős szépítésnek tűnik, azonban a fent ismertetett kérdőíves adatok szélsőséges véleménynyilvánítása is azt erősíti, hogy akik ittak, azok valószínűleg sokat, akár a betegségként definiált alkoholizmusig, és voltak, akik csak módjával, és nem volt a mindennapok része, különösen a több generációs vasgyári munkáscsaládok esetében. A bányászoknál viszont általános és folyamatos ivásról beszélhetünk az adatközlők szerint, mégis az alkoholizmus leginkább a rendszerváltás, a bányák bezárása és a munka nagyarányú elvesztéséhez kötődik.

„Egy gyári munkás, ki feleségét odahagyva, egy fiatal leánnyal élt, miután a leány most odahagyta, mással akarván örök frigyet váltani, ez eseten annyira felbőszült,

⁴⁵⁰ 72 éves nyugdíjas esztergályos férfi

⁴⁵¹ 67 éves nyugdíjas tisztviselő férfi, Ózd

⁴⁵² R. Nagy József: *Munkáskolóniák...* 144-147.o.

⁴⁵³ 72 éves nyugdíjas esztergályos férfi

hogy a leányt egy késszúrással, mely tüdején át szívébe hatolt, meggyilkolta. – A véres esemény vasárnap történt”. Adja hírül a Miskolczi Értesítő 1880-ban.⁴⁵⁴ A munkások másik sztereotip jellemzője a fizikai bántalmazás, a fizikai erővel való visszaélés. Statisztikák nincsenek az fizikumokról, de néhány utalást találunk arra vonatkozóan, hogy a munkafelvételeknél figyelték a fizikumot⁴⁵⁵, és előnyben részesítették a nagyobb fizikai erővel bírót. A folyamatos, testet karbantartó munka hozadékaként pusztán a jelenlét is elég lehetett az erő reprezentálására. Különösen azért, mert a nagy erejű verekedők közti konfliktus könnyebben okozhatott maradandó sérülést.

A visszaemlékezések szerint a verekedés megítélése nagyban függött attól, hogy ki volt a bántalmazott. „*Gyerekek verése néha előfordult, volt hogy az asszony is kapott*”⁴⁵⁶ A gyerekek nevelési célzatú kisebb verése elfogadott volt. „*Ha elcsattant egy pofon a gyerekek az természetes volt.*”⁴⁵⁷ Az iskolában még bíztatták is a tanítókat, hogy így nevelje a gyereket. Arról is többen beszámoltak, hogy ha a gyerek otthon elpanaszolta, hogy verést kapott az iskolában, otthon leszidták, vagy megismételték a verést. „*Ha tanító verte meg elfogadta, ha osztálytárs nem, attól függ megérdemelte-e. Én is kaptam 1-2 pofont. Ha az ember megérdemelte, akkor el kellett fogadni.*”⁴⁵⁸

A nők bántalmazását más megítélés övezte. Szükszavúan, és tartózkodóan beszéltek erről a témáról. A kérdezett családok egyikében fordult elő ilyen eset. Sokan viszont szomszédoknál előforduló verésről, verekedésről beszámoltak. Viszont erről a nő nem beszélhetett a közösség előtt: „*elhallgatta a szégyen miatt*”⁴⁵⁹. 1945 után a nők és a gyerekek bántalmazásában változásról számoltak be: „*óriási változás, a dolgozónők, utána nem fogadták el!*”⁴⁶⁰ A változásra rákérdezve volt aki saját életéből hozott példát: „*a mostani eszemmel nem ütöttem volna meg az asszonyt*”⁴⁶¹. A nők verésében a férfiak és nők egyaránt pozitív változást észleltek, de a gyerekek esetében hiányolják a fegyelmezésnek ezt a formáját.

A férfiak verekedését már sokkal többen nevezték általánosnak. „*Jellemző volt a kocsmában, vagy táncmulatságokon, sportmeccseken. Elítélték, igran annyit, hogy normálisan viselkedjen*”⁴⁶² A verekedés okaként az alkohol hatását nevezték meg

⁴⁵⁴ Borsod Miskolczi Értesítő. Helybeli és vegyes hírek 1880. November 11.

⁴⁵⁵ BML – XXXII 2/b. (Munkakönyvek)

⁴⁵⁶ 73 éves nyugdíjas segédmunkás férfi – interjúrészlet

⁴⁵⁷ 76 éves nyugdíjas raktárvezető férfi – interjúrészlet

⁴⁵⁸ 80 éves nyugdíjas vasesztergályos férfi – interjúrészlet

⁴⁵⁹ 82 éves nyugdíjas salakos férfi – interjúrészlet

⁴⁶⁰ 67 éves nyugdíjas ápolónő – interjúrészlet

⁴⁶¹ 73 éves nyugdíjas segédmunkás férfi – interjúrészlet

⁴⁶² 80 éves nyugdíjas vasesztergályos férfi – interjúrészlet

legtöbbször. „Ritkán fordult elő [verés], egyedül itt a szomszédban lakott egy család, azok ittak és akkor rendszeres volt az edénydobálás, meg a rendőrség”⁴⁶³ Következő leggyakoribb ok a nőkért folytatott küzdelem volt. „A fiatal fiúk a lányok miatt: pantallósak bőgatyásokkal, a városi gyári emberek a gazdálkodó diósgyőriekkel”⁴⁶⁴

A férfi válaszadók szinte mindegyike úgy kezdte a válaszát, hogy nem volt jellemző a férfiak verekedése, és csak egy-egy esetet jelöltek meg, azt viszont úgy mesélték el, hogy kiderült, rendszeresek lehettek a kocsmai verekedések, valamint a területüket óvó férfiak viaskodása a betolakodó, például diósgyőri férfiakkal szemben. A női válaszadók pedig egyértelműen jelezték, hogy „régebben nagyobb virtus volt, egyik erősebb volt, mint a másik”⁴⁶⁵. „Előfordult, főleg ha beittak. De elfogadtuk, így éltek a munkások aztán elmúlt, másnap újra folytatódott az élet.”⁴⁶⁶

A verekedés szankciója eltérő volt. A családon belüli verekedésről nem beszéltek az emberek, a zárt ajtó mögötti történetekbe nem illett beleszólni. A férfiakat elítélte hallgatólágosan a közösség, de nyilvánosan nem jelent meg. Nagyon ritkán, jórészt csak utólag derültek ki az ilyen esetek, maguk a bántalmazottak is titkolták. Ha szórakozóhelyen történt „A kocsmában, büfé környékén, úgy ítélték meg, hogy ki volt tiltva a klubból egy ideig”⁴⁶⁷

A nők is verekedtek. Arról senki nem tud, hogy nő férfit bántott volna, viszont néhány esetben elmeséltek történeteket, amikor nők egymás között fizikai bántalmazással próbálták konfliktusaikat megoldani. „Előfordul féltékenységből a férfiak miatt. Miket kiabáltak! Tépték egymást, ütötték-vágták, beszélgettek, aztán összekaptak”⁴⁶⁸ „Nőknél is volt ilyen, féltékenységből, vagy megtépték egymást vagy ocsmány dolgokat mondtak egymásra; főleg aki ivott, aztán kibékültek”⁴⁶⁹ De jellemző vélemény erre az volt, hogy „ők nem verekedtek, inkább a szájukat használták”⁴⁷⁰

A munkahelyi verekedésre rákérdezve egynemű válaszokat kaptunk. Minden esetben azt mondták, hogy munka közben ilyen nem fordult elő. „Olyan volt, hogy este a kocsmába lejártszották”⁴⁷¹, de munkaidő alatt a gyárban működött a kontroll.

⁴⁶³ 68 éves nyugdíjas termelésirányító férfi – interjúrészlet

⁴⁶⁴ 79 éves nyugdíjas géplakatos férfi – interjúrészlet

⁴⁶⁵ 67 éves nyugdíjas élelmiszervezető nő – interjúrészlet

⁴⁶⁶ 76 éves nyugdíjas segédmunkás nő – interjúrészlet

⁴⁶⁷ 63 éves nyugdíjas vízvezeték szerelő – interjúrészlet

⁴⁶⁸ 74 éves nyugdíjas lakatos férfi – interjúrészlet

⁴⁶⁹ 76 éves nyugdíjas mintakészítő férfi – interjúrészlet

⁴⁷⁰ 78 éves nyugdíjas vasesztergályos férfi – interjúrészlet

⁴⁷¹ 74 éves nyugdíjas lakatos férfi – interjúrészlet

A 20 század első éveiben a helyi sajtó, sőt egy esetben az országos sajtó is hírt adott arról, hogy a mérnökök, mesterek durván bánnak a munkásokkal. Egy gépmester felpofozott egy géplakatost, amelynek egy kisebb sztrájk lett a következménye. A cikkek szerint ez annyira sértette a munkások önérzetét, hogy félve a további sztrájkoktól, a vezetés a továbbiakban tartózkodott a fizikai konfrontációtól.⁴⁷²

A verekedés megítélése a férfiasság eleme volt sokáig. A fizikai erő, és annak fitogtatása, a dominanciaharc főleg alkohol hatására, férfikörben szabadult el. Mivel a kocsmákat a nők nem látogatták, ezért a verekedés színhelye ott volt a leggyakoribb.

1945 után a verekedés a sport erősebb jelenléte valamint a nők emancipációjának nevezett folyamat miatt csökkent. A termelőegységek szinte kötelező erővel vettek részt helyi bajnokságokon, így a férfiak többsége valamely sportágban levezethette a munka után megmaradt energiáját. A nők társadalmi mozgásterével az ingerküszöb is változott, a válás viszonylagos közösségi legalizálásával a rendszeresen bántalmazott nők könnyebben ki tudtak lépni a megromlott kapcsolatból.

A lopás a kihágások sajátosan nagyipari jellegzetessége a munkásságnak. A tulajdonhoz való viszony sajátos volt. Egyrészt a láthatatlan tulajdonos, az állam, egyben a nép tulajdonát is birtokolta. Így „*aki az államtól lopott, az részben a sajátját lopta, így nem is számított annyira lopásnak*”⁴⁷³.

1891-ben a helyi sajtó a helybeli hírekben számolt be nagymértékű lopásról. „Vasat loptak. A miskolczi kir. járásbírósnál a napokban tárgyalatott 22 diós-győri vasgyári munkásnak bűn ügye, a kik együttesen rövid idő alatt körülbelül 25 m mázsa már elkészített vaseszközöket loptak el a gyári műhelyekből. Ime az eset azt mutatja, hogy nemcsak a dohánygyárakban, hanem még a vasgyárakban is szükséges behozni a munkások gondos megmotozását.”⁴⁷⁴

A munkáséletmóddal foglalkozó szakirodalom a lopást csak elvétve vizsgálja, egyedül R. Nagy József foglalkozik ezzel a szemponttal. Szerinte a lopás a kolóniák mindegyikére jellemző és a munkások világképét meghatározza.⁴⁷⁵ R. Nagy úgy mutatja be ezt a tevékenységet, mint öncélú tevékenység és párhuzamot von az uradalmi cselédek lopáshoz való viszonyával. Valamint bemutatja, hogy sok esetben a lopás

⁴⁷² Vas és Fémmunkások Szaklapja. 1904.február 4. Közli: Porkoláb László: *Források I....* 270-271.o.

⁴⁷³ 74 éves nyugdíjas lakatos férfi – interjúrészlet

⁴⁷⁴ *Borsod Miskolczi Értesítő*. Helybeli és vegyes hírek 1891. Június 4.

⁴⁷⁵ R. Nagy József: *Munkáskolóniák...* 116.o.

inkább szimbolikus elégtételvétele a tulajdonoson, semmint gazdasági okból elkövetett tett.

A vasgyári kolóniában öncélúságról nem beszélhetünk. A tárgyak, nyersanyagok többségének, amit hazavittek funkciója volt. A legtöbb családban létrejött egy apróbb műhely, alapfelszerelésekkel, satuval, eszterga, vagy köszörűgéppel, és természetesen kézi szerszámokkal. A férfi feladata volt, a férfiszerphez hozzátartozott az ezermesterség, és hogy a házkörüli munkák mindegyikét el tudja végezni, az apróbb javításoktól az esetleges építkezésig. De a cipőtálpalás, vagy a gyerek táskájának javítását is meg kellett tudnia oldani.

A gyárból kihordott nyersanyagok, szerszámok rendszeresen kerültek a családokhoz. A gyárból elhozott maradék anyag nem okozott a közösségen belül megütközést. A mai napig a legtöbb udvarban található számos relikvia, ami a gyár legkülönbözőbb üzeimeiből került ki. Volt, aki egész kovács- vagy esztergaműhelyt hozott létre a házhoz épített sufniában. A gyárban minden eszközt és szerszámot be tudtak szerezni. Az egyes üzemek között némi cserekereskedelem is kialakult, hiszen egy-egy üzemből nem található meg minden szükséges nyersanyag. Így a már meglévő családi, baráti kapcsolatokon keresztül a gyári szerzemények is széles skálán mozogtak. A nem termelő munkahelyekről is vittek haza tárgyakat. Egy közszájon forgó, mókásnak tartott esetet meséltek el, ami jól példázza, hogy minden mozdíthatót megpróbáltak a munkások hazavinni: *„Egy takarítónő egy partfist úgy hozott ki a gyárból, hogy a télikabátja alá rejtette, az eszköz fejét a melléhez rögzített. Hazafelé a buszon helyet kínáltak, amit el is fogadott, és így bukott ki a kabátja alól a partfis”*⁴⁷⁶. A történet jól mutatja, hogy a gyárból való lopás nem köthető életkorhoz vagy nemhez. Mindenki művelte, akinek lehetősége volt rá. Aki nem nyersanyagot, vagy szerszámot vitt haza, az használati eszközöket készített, vagy készíttetett. Ilyen volt a minden vasgyári háztartásban megtalálható bicska, amelynek a pengéjét különleges acélból a gyárban készítették, és a nyelébe valamilyen szöveget, vagy monogramot gravíroztak. Ezzel szemben a magántulajdonhoz való viszonyt sokkal erősebben kontrollálta a közösség. A kolónia házaiból, telkéről való lopás is előfordult, de ezek eseti jelleggel jelentkeztek, a közösség a visszaemlékezések szerint kiközösítéssel szankcionálta ezt. Saját csendőrsége, rendőrsége is volt a kolóniának, *„elég volt, ha a rendőr végigsétált esténként, de hívni nem kellett sose.”*⁴⁷⁷ A lopások között a gyerekek gyümölcslopását,

⁴⁷⁶ 74 éves nyugdíjas lakatos férfi – interjúrészlet

⁴⁷⁷ 64 éves nyugdíjas gépészmérnök férfi – interjúrészlet

vagy a padlásról elemelt kolbászokat említették, de „*nem kellett se az ajtót, se a kaput zárni*”⁴⁷⁸.

A kolónia lakásaiban történő tulajdonváltás 1985-től ezt a képet tovább alakította. A megvásárolt lakások miatt erős fluktuáció indult meg, hirtelen nagy számban jelentek meg olyan családok, akiknek semmilyen kötődésük a kolóniához nem volt. Az interjúk szerint ekkortól egyre gyakoribbá váltak a lopások a kertből és a lakásokból is. A '90-es évek végén egy idős nőt néhány ezer forintért meggyilkoltak a telepen, azóta az itt lakók gondosabban zárják az ajtókat is. Néhány utcában a házak mind földszintesek, az ablakok olyan magasságban helyezkednek el, hogy egy magasabb ember be tud lépni rajta. Ezeket az ablakokat sorban befalazzák, megerősítik a sorozatos lopások, betörések miatt.

A munkástömeg szokásai

A kolónia szokásainak másik nagy csoportja a felülről irányított rendezvényekhez, eseményekhez kötődik. Ide sorolom a gyár által finanszírozott és koordinált sportot, az állami ünnepek nagy létszámú eseményeit, valamint az oktatást. Ez utóbbi talán magyarázatra szorul, azonban úgy vélem, hogy a vasgyárhoz kötődő oktatásnak a korábban már tárgyalt szakmai ismeretek megszerzésén túl a közösségben volt a legerősebb kiteljesedése. Ezen rendezvények közös jellemzője, hogy nagy tömegben zajlottak. „A szervezett tömeg találkozásainak forgatókönyve a rítus, miáltal a tömeghelyzet újra meg újra megismétlődhet, a tömeg által létrehozott erő újra meg újra bevezethető”⁴⁷⁹ Az előre meghatározott hely és forgatókönyv színpadiassá teszi az eseményt. A munkásság ünnepeinek egy része, jórészt az államinak nyilvánított ünnepek ilyen kereteket alkotott. Az utalásos mechanizmus, vagyis az a cselekvéssor, ami felidézi együttes élményt, erősíti meg és teszi szokássá az együtteség felidézett többlete révén a csoporttörténeteket.⁴⁸⁰ 1945 után néhány ünnepet törvénybe iktattak, és munkaszüneti napnak nyilvánítottak.⁴⁸¹ Ilyen ünnepek voltak: Március 8, a nemzetközi nőnap, március 15., az 1848-49-es szabadságharcra emlékezés; március 21., a Magyar

⁴⁷⁸ 64 éves nyugdíjas gépészmérnök férfi – interjúrészlet

⁴⁷⁹ Csepeli György: *Embereknek vetése*. Jászóveg, Budapest, 2003. 144.o.

⁴⁸⁰ Mérei Ferenc: *Közösségek rejtett hálózata*, Osiris, Budapest, 1996. 28.o.

⁴⁸¹ Nagy Dezső: *Munkáshagyományok*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1980. 81-83.o.

Tanácsköztársaság kikiáltásának ünnepe⁴⁸²; augusztus 20, az alkotmányunk ünnepe, szeptember 29, a Magyar Népköztársaság fegyveres erőinek napja, november 7, a Nagy Októberi Szocialista forradalom évfordulója. És május elseje, amely a munkások számára kitüntetett jelentőségű volt. Részben mert nevében is hozzájuk kötődött, részben mert egy már jellemző és élő szokáshoz átnevezésével, minimális átalakításával vehettek részt rajta a munkások. A kötelező a május elsejei felvonulásokat majálisok előzték meg. A jó idő beköszöntével, ami leggyakrabban májusban volt először az évben, a munkások már a századfordulótól kezdve előszeretettel jártak a szabadba a jeles napokon. Így például a munkásosztály nemzetközi ünnepe viszonylag könnyen átültethető volt a szokások közé. *„Ezek nagyon meg voltak szervezve, de egészséges népiünnepély volt. Mentünk szívesen, nagy buli voltak akkor, jó volt. Ez most is hiányzik.”*⁴⁸³ Dömötör Tekla Salgótarján-környéki kutatási eredményeiben arról számol be, Május elseje tartalmi jelentőségét nem ismerték a munkások, azt sokkal inkább tekintették tavaszi ünnepnek, kirándulási lehetőségnek, mint a munka ünnepének.⁴⁸⁴

A közösségi és jóléti intézményeket is a gyár, vagyis közvetve az állam tartotta, de ugyanígy a sport szervezése is felülről indult el, amibe a munkások igénye összhangra talált. A sportban is tetten érhető mindkét szervezőelv: a fölülről indított kezdeményezés, és a tömeges jelleg.

*„45 után . nagyot fejlődött az üzemi sport. A gyárban dolgozók csapatokat alapítottak. Futball, atlétika, kézilabda, sakk Lementünk a csarnokba műszak után, adtak mezt. A kohászatnak minden gyáregységnek volt csapata, azok körmérkőzéseket játszottak. Egy-egy meccsen volt, hogy 4-500 is voltak. És ezáltal szinte úgy összekovácsolódott a nép. Nem számított, hogy főmérnök volt, ha focizott, ő is focizott, add a labdát. Persze ezzel soha nem éltek vissza.”*⁴⁸⁵ A negyvenes és ötvenes évek kultúrájának fontos elemét képezte a sport. A társadalmi feszültségek levezetésében is nagy szerepe volt, így emellett gördülékenyen illeszkedett a munkásság saját magáról, és a fizikai erőről alkotott képéhez. A gyár biztosította a felszerelést, a raktárból a sportolni vágyók ruházatot és sporteszközöket is magukkal vihettek. Párttagságtól, vallástól, szakmától függetlenül minden csoport részt vett a sporteseményeken.

⁴⁸² Ez utóbbi kettőt tavaszi ünnepnek nevezték a vasgyárban.

⁴⁸³ többgenerációs munkáscsaládból származó 72 éves nyugdíjas esztergályos férfi

⁴⁸⁴ idézi: R. Nagy József: *Munkáskolóniák...* 198.o.

⁴⁸⁵ 64 éves nyugdíjas gépészmérnök férfi – interjúrészlet

A nagy létszám a munkavégzés időkereteire is hatással volt. Az idő kezelése a munkásságot a parasztságtól egyértelműen megkülönböztette. Egyrészt a munkák többsége már nem igazodott az évszakok váltakozásához, az idényjellegű munkák is rosszabb esetben az alapanyagok beszerzéséhez, vagy annak hiányához volt köthető, de már az időjárás a munka folyamatát nem befolyásolta. A kohászatra jellemző folyamatos üzemet a villanyvilágítás bevezetése is segíthette, így a más akkor is gyakorlatként működő váltóműszak fennakadás nélkül tudott dolgozni. De az idő nem csak a munka keretére, hanem a bérek tekintetében is meghatározó. „Az ipari társadalmakban egy kijelölt feladat, a munka mérése történik az idővel, és már nem maga a feladata a fontos, hanem a pénzzé alakított időbeli értéke. Az idő pénzé, a munkaidő pedig egyre jobban szabályozottá és számon tartottá vált.”⁴⁸⁶

Az először két 12 órás, majd a három 8 órás műszakban, a rendezett és pontos kezdés elengedhetetlen volt. A munkások a gyár jelzésére, a fűjásra ébredtek, ugyanerre kezdtek el dolgozni, és ez jelentette a műszak végét is. A fűjás a mai napig műszakváltáskor hallatszik, „5-kor, hatkor, délben kettőkor és este tízkor. Reggel ötkor ébresztették a dolgozókat, akik itt laktak a környéken. Ez a fűjás elhallatszik egészen a stadiontól a Komlós-tetőig.”⁴⁸⁷ A hangot egy gőzduda adja. Az egyes műszakváltáskor ugyanolyan erővel és hosszúságban, viszont az ébresztőt külön jelzik: „reggel ötkor kettőt fűjt: egy hosszút és egy olyan fél rövidet. És akkor mindenki tudta, mint ahogy most is tudom, elkezd fűjni, és tudom, hogy öt vagy hat óra van. Hatkor és 2 kor, meg este 10-kor csak egyet fűj. Innen lehet tudni hány óra van. Ha valaki felébredt, megmosakodott, elkészült, kényelmesen beért.”⁴⁸⁸

A szokás más iparosított területeken is megfigyelhető volt, bányásztelepüléseken a munka kezdetét és befejezését az úgynevezett lármafával jelezték. Hangja ennek is 2-3 km-re is elhallatszott.⁴⁸⁹

A műszakváltás látványos tömegjelenség volt. Több ezer dolgozó áramlotta a kapunk ki és be, hozták és vitték a bejárókat a „fekete vonatok”.

Az oktatás szakmai részéről az ipari technológiáknál már volt szó. Az oktatásnak a közvetlen tudásátadáson túl mindig is volt olyan feladata, amelyben az ideológiai

⁴⁸⁶ Granasztói Péter: Munkaidő, szabadidő, szórakozás. A társadalmi idők átalakulása a 19. Században és a 20. Század első felében. In. Fejős Zoltán (szerk.): *A megfoghatatlan idő*. Néprajzi Múzeum, Budapest, 2000. 104.o.

⁴⁸⁷ 64 éves nyugdíjas gépészmérnök férfi – interjúrészlet

⁴⁸⁸ 64 éves nyugdíjas gépészmérnök férfi – interjúrészlet

tartalmakat, a szűkebb vagy tágabb közösségi elvárásokat közvetítenie kellett. Kitűnő terep erre, hiszen kötelező volt, a gyerekek és a fiatalok a napjuk jelentős részét az iskolapadban töltötték. Az átadás módja pedig a pedagógusok dolga volt. Mivel a gyári iskola pedagógusait mindig jó felszereltség és a lehetőségekhez képest jó bérezés jellemezte, ezért a gyárnak lehettek elvárásai. A visszaemlékezésekben⁴⁹⁰ nagyon jó tanárokról, nagy fegyelemről, és következetes, jól felkészült oktatókról beszéltek.

Az oktatás legalsó foka a nők munkavállalásával nyert teret a kolóniában. Az propaganda óvoda tökéletes körülményeket teremtett a szocialista gyerek számára, aki így testileg és lelkileg is a társadalom érdekében egészséges felnőtté válhatott. Az ötvenes évek óvodái lényegesen meggyorsították az ideológia átadásának folyamatát. *„Megjelentek a csasztuskák.”*⁴⁹¹ A kisiskolások közvetlenül a munkahelyekre mentek, *„a zenés kis csoport, akik megdicsérték a sztahanovistát, vagy lehúzták, ha nem dolgozott”*⁴⁹².

Az úttörők is rendszeresen mentek be a gyárba, *„mentünk köszönteni a dolgozókat”*. Erre számos alkalom kínálkozott. Akár egy kerekesebb évforduló, vagy születésnap, nyugdíjazás, vagy a munkában elért teljesítmény, mind alkalmat adott a látogatásra. A dolgozók süteménnyel, csokoládéval megvendégelték a gyerekeket, és a látogatások általában jó hangulatban teltek. Ennek is köszönhető, hogy alapvetően pozitív érzések ragadtak ezekhez a közösségi eseményekhez.

Az iskolarendszeren kívül sem feledkeztek meg az ismeretanyagok átadásáról. A munkahelyi kissemináriumokon társadalmi, politikai ismereteket oktattak. *„Az alaptételeket tanították. Mi a kommunizmus, mi a tökéletes társadalom.”*⁴⁹³ Ezen keresztül táplálták a szocialista öntudatot, Marx, Engels, Kommunista kiáltvány, Lenin gondolkodása volt a meghatározó téma, az eredeti szövegek leegyszerűsített, vulgarizált, erősen átértelmezett formájában. A kissemináriumokat bent a gyárban munka után, vagy ebédszünetben tartották. Volt kezdő és haladó csoport. Az adatközlők elmondásuk szerint tudatában voltak, hogy az ott elhangzó információk egy része fals, és hogy jelentős átgondolást igényel. Volt akit egyáltalán nem érdekelt, de végigülte az előadásokat, mert *„jött az órabér osztás, apró dolgokban azért kiütközött, hogy ki járt.*

⁴⁸⁹ Paládi-Kovács Attila: *Életmód, foglalkozás, nemzetiség*. Debrecen, KLTE, 1988. 30.o.

⁴⁹⁰ A tanárookra való visszaemlékezések nem kizárólag a saját készítésű interjúkban jelennek meg, hanem például az Interneten egyre nagyobb lendületet vevő fiúiskola hajdani tanulói által összegyűjtött és rendszerezett, közzétett anyagokban is tetten érhető. www.vasgyarifiusuli.hu.

⁴⁹¹ 64 éves nyugdíjas gépészmérnök férfi – interjúrészlet

⁴⁹² 64 éves nyugdíjas gépészmérnök férfi – interjúrészlet

⁴⁹³ 72 éves nyugdíjas esztergályos férfi – interjúrészlet

De az alapot mindenki megkapta. Zseben és gyomron keresztül mindenkit meg lehetett fogni”⁴⁹⁴.

Volt egy jelentős réteg azonban, aki tudta, hogy olvasmányokhoz csak ezeken a fórumokon lehet hozzájutni. Volt egyfajta szellemi igény a beszélgetésre a gondolkodásra. *„Amikor megalapították a marxista egyetemet, filozófiától kezdve mindenhez hozzá lehetett jutni. Itt már láttuk az ellentéteket erősen. Leadták az anyagot, mi meg összeadtuk a szót, és nem mindig stimmelt.*”⁴⁹⁵

A jegyzetekben, amelyek nem titkolták ideológiai elkötelezettségüket, a lábjegyzetekben olvashatók voltak az ókori bölcsek, francia gondolkodók. *„Még akkor is, ha tudtuk, hogy direkt van ott, de legalább tudtuk, hogy van más. Még a Mein Kampf-ot is el lehetett olvasni.*”⁴⁹⁶

A vezetők minden hónapban egyszer szakszervezeti beszámolót szerveztek, ahol lehetőség volt a kérdezésre. *„Mindig volt vademberek, meg beépített emberek. Ezt lehetett tudni, ismertük egymást.*”⁴⁹⁷ A felszólalások és kérdések sajátos nyelven folytak. A gyáron belül, minden fontos eseményről tudomást szereztek a munkások, és nagyrészt meg is beszéltek, értékelték azt. Ezért ezek a vezetői beszámolók csak az értelmezés megfelelő szóhasználatához nyújtottak segítséget. Mivel ismerték egymást, és az állítások szerint mindig tudni lehetett ki volt a beépített ember, sajátos nyelvezetet épített ki. A vélt értelmezések pedig legalább annyira összekovácsolták a kollektívákat, mint a szakma nyelve.

A közösség tömeges megéléséhez egy elvontabb szerveződési szint is hozzá tartozott. Ez pedig a párttagság és a szakszervezeti tagság. A munkások tömeges jellemzésének sztereotip eleme a baloldaliságuk. A mért eredmények azonban ezt nem támasztják alá, bár ellentétes eredményt sem tudott a vizsgálat igazolni. Annak megítélése, hogy mennyire tartják fontosnak, hogy egy munkás politikával foglalkozzon, egy ötfokú skálán az adatközlők nagy szórásban válaszoltak. A válaszok átlaga 3,00, de a közepes érték leggyakrabban a egyáltalán nem és a teljes mértékben válaszokat takarja, ami jelzi, hogy a munkások a politikához valóviszonyukban megosztottak. Rákérdeztünk a pártpreferenciákra is. A megkérdezettek 38,17 %-a jelölt meg baloldalinak mondott (MSZP és Munkáspárt) pártot. Ez megközelítően azonos az egyéb pártokra szavazás arányával: 34,5% szavazna összesen az MDF-re, SZDSZ-re, a MIÉP-re, vagy egyéb

⁴⁹⁴ 72 éves nyugdíjas esztergályos férfi – interjúrészlet

⁴⁹⁵ 72 éves nyugdíjas esztergályos férfi – interjúrészlet

⁴⁹⁶ 72 éves nyugdíjas esztergályos férfi – interjúrészlet

⁴⁹⁷ 72 éves nyugdíjas esztergályos férfi – interjúrészlet

pártra. (Fontos hangsúlyozni, hogy az adatfelvétel 2004-ben történt, nem a jelen állapotokat mutatja.)

Ez önmagában nem lenne meglepő, de az már beszédesebb, hogy a megkérdezettek közel egyharmada úgy véli, hogy nincs olyan párt, amely a munkások érdekeit képviseli, így nem menne el szavazni. (27,3 %).

Számunkra mindez nem aktuálpolitikai jelentőséggel bír, különösen azért nem, mert az adatfelvétel több, mint 4 évvel ezelőtt történt, és nem vesz figyelembe egyéb tényezőket, de azt jelzi, hogy az a célcsoport beállítódása nem egységes. 3 fő volt, aki párttagságról számolt be, mindhárman MSZP tagjai voltak a vizsgálat idején. MSZMP tagsága a megkérdezettek 34,54 %-nak volt, és ebből 42 % funkciót is vállalt.

Szakszervezeti tag a megkérdezett munkások 95 %-a volt, a tagság megszűnésének leggyakoribb oka a nyugdíjba vonulás.

A párttagságot hasonlóan a szakszervezeti tagsággal többen kötelezőnek tartották, sokkal inkább a mindennapok gördülékenyebbé tételéhez tartották fontosnak, semmint meggyőződésből. Ennek értékelése ingoványos talaj. Az adatfelvételeknél tapasztaltuk, hogy a politikai kérdésekre adott válaszokat az interjúalanyok egy része fenntartással válaszolta meg, így az eredmény is vitatható.

A tömeget Csepeli György az individualizáció ellentétpárjaként írja le, és sajátos jellemzőket rendel hozzá. Így a tömeg, emberi testek együttese, amely fizikai erővel bír. Lehet romboló vagy építő, de a hatás elementáris.⁴⁹⁸ A nagyipari munkásság tömegszerű volt, ahogyan a szabadidő eltöltése is, vagy a közösségi ünnepeken való részvétel. A mozgalmi jelleggel átítatott közösségi eszme olyan életvitelt sugalmazott, amelyhez hozzátartozott az önművelés, a tanulás, a kulturális eseményeken való részvétel, az olvasás⁴⁹⁹, a csoporthoz tartozás, általános jólétre törekedett, az életminőség javulása érdekében. A századelő faluról érkezett, valamit magával kezdeni akaró fizikai tartalékok nélküli embernek ez reális és vonzó jövőképet adott. Így gyakorlatilag kényszer nélkül, sokszor magától és párhuzamosan a szakszervezetekkel és a pártosult ideológiai törekvésekkel összhangban élte az életét. A többgenerációs munkásság, a munkásosztályon belül pedig egyre kisebb réteget képviselt, Egy olyan réteget, aki szakmai kvalitásában az egyediséget nem mellőzte, viszont a tömegben kiteljesedni nem tudott. A munkásarisztokráciával némileg azonosítható harmadik

⁴⁹⁸ Csepeli György: *Embereknek...* 143-153.o.

⁴⁹⁹ Sipos Péter: Az ipari munkásság összetétele, helyzetének, életmódjának egyes vonásai és szervezettsége Magyarországon (1919-1938). In. Sipos Levente (szerk.): *Munkásosztályunk fejlődése 1945-ig*. Győr, Magyar Történelmi Társulat MSZMP Győr-Sopron megyei Bizottsága, 1985. 60.o.

vasgyári generáció gyerekei, lévén az szabályok, normák nem tudtak idő hiányában rögzülni, a megváltozott helyzetben a tömeghez vonzódtak, abban tudtak eredményes életstratégiát felépíteni.

MEGÉLHETÉS

Az életszínvonal meghatározott szabályok szerint kiszámolható érték, amelynek legfőbb jellemzői gazdasági adatok. Az életminőség fogalma árnyaltabban jellemezhet egy társadalmat csoportot, amelybe az anyagi javakon kívül olyan elemeket is hozzáveszünk, mint társas együttlét, szolidaritás, közös ünnep, közös öröm, kulturális, liturgikus események,⁵⁰⁰ mentális állapot. „A szubjektív életminőség egy lehetséges definíciója szerint azon fizikai és pszichológiai jellemzők összességének tekinthetők, amelyek meghatározzák, hogy egy adott személy mennyire érzi magát egészségesnek, s mekkora örömet talál tevékenységeiben és életvezetésében.”⁵⁰¹ A szociológiában általában az élettel való elégedettségre vonatkoztatott kérdések alapján mérik a jólét fogalmát. Így a megélhetést, a megélést az árakon és béreken túl abban is mérni lehet, ahogyan az emberek az egyes korszakokat értékelik, ahogyan elhelyezik magukat abban a tér-idő kontextusban, amelyet a történelem megnevez. Tudnunk kell, hogy adott korban mennyit kerestek a munkások, és abból mennyit költöttek alapszükségletekre és azon felül mit vásároltak, tudnunk kell azt is, hogyan élték meg, hogyan minősítik a mindennapjaikat. Homogén források híján itt is alapvetően két forrástípusra hagyatkozom. Az egyik a korabeli sajtótermékek, visszaemlékezések, emlékiratok leírásai, szóhasználat, a másik forrástípus az adatközlők visszaemlékezése. Ez utóbbi adatfelvétel interjúkkal és nyitott kérdések formájában feltett kérdéssorral készült. A kérdésekben néven neveztük a történelmi eseményeket, így kicsit sarkítva, redukálva rákérdeztünk a második világháború előtti és közbeni életre, az 1945-48-ig tartó konszolidációs időszakra, a Rákosi-korszak végére, az 1956-os forradalom eseményeire és az azt követő május elsejére, a 68-as „gazdasági mechanizmus”, a gulyáskommunizmus időszakára, végül pedig a rendszerváltás körüli időszakra is. Az életminőség minden korszakban más-más módon artikulálódott, ezért az interjúkból bőségesen idéztem. Mérési indexként az árak bérek arányát, és a történelmi eseményekre felfűzött mindennapi élet megítélését használtam.

A vasgyári kolónia esetében az életminőség vizsgálatát azért tartom fontosnak, mert már a kutatás elején szembetűnő volt, milyen pátosszal beszéltek a kolónia egyes korszakairól, és olyan csoda-országként írták le a telepet, amelyet ma látva, nehezen

⁵⁰⁰ Hankiss Elemér - Manchin Győző: *Szemponatok az élet „minőségének szociológiai vizsgálatához*.

Valóság, 1976.6. szám. 21.o.

⁵⁰¹ Kovács Balázs : Életminőség – boldogság –turizmusstratégia. *Polgári Szemle*, 2007. Február, 18.o.

lehet elképzelni. Viszont tudjuk hogy az élet minősége a nemzetközi mérőszámok egyre alaposabb kidolgozása ellenére is szubjektív.

A mintatelep lakóinak életminőségére a gyár vezetése is odafigyelt. A béreket és a szolgáltatásokat mérnöki pontossággal tervezték és mérlegelték azzal a céllal, hogy a gazdaságosság, és a jó munkaerő megtartásának görbéje a lehető legmagasabb ponton metssze egymást. A helyi sajtót folyamatosan foglalkoztatta a vasgyári munkások bérezése és ellátásai, és már 1883-ban beszámolt a jó keresetről, amelyből tartalékképzés is lehetséges volt: „A gőzmalom és uj[sic!] vasgyár tudvalévőleg annyira jól fizeti munkásait, hogy ugy[sic!] a munkások, mint családjaik megélhetése a munkabér mellett biztosítva[sic!] van. Különösen az uj[sic!] vasgyárban egy dolgozni akaró és kellő képességgel bíró[sic!] munkás havonta 70-80 forintot megkereshet, a mi nem egyedül[sic!] saját létfenntartási[sic!] szükségleteire elegendő, de még a tőke gyűjtésére is alapot szolgáltat.”⁵⁰²

Az 1890. évi tanfelügyelői jelentésben arról is hírt adnak, hogy az iskolai takarékpénztárak a bánya- és gyártelepi iskoláknál működnek csak Borsod vármegyében, és mivel kamatot is adnak a gyerekek által betett pénzre, a szülők egy része ebben tartja megtakarításait, amelyek feltűnően magas.⁵⁰³

Ebben az időszakban (1899-es létszám és kereset kimutatás alapján) egy férfi keresete egy műszakra 157 krajcár, egy nő keresete: 56 krajcár, egy gyerek keresete pedig 54 krajcár volt. Nők csak elvétele dolgoztak a gyárban 4337 férfi mellett 53 nő és 270 gyermek dolgozott.⁵⁰⁴ (Összehasonlításképp: 1896-ban egy kilogramm szalonna 70 krajcár, 1 liter szesz 80 krajcár⁵⁰⁵)

Az 1872. évi ipartörvény⁵⁰⁶ már rendelkezik a gyermekmunkáról, amelyben 10 év alatt tiltja, 10 év fölött szabályozza a gyermekmunka idejét és módját. Mint látjuk a foglalkoztatottak 5,8 %-a gyerek, viszonyt a nők foglalkoztatása elenyésző.

Rokkantság, betegség vagy halál esetén a családok segítségéről a már 1779 óta fennálló bányapénztár gondoskodik. 1899-ben 1804 állandó és 4036 ideiglenes tagja van. A

⁵⁰² *Borsodmegyei Lapok* 1883.szeptember 8.

⁵⁰³ *Borsod Miskolczi Értesítő*. Helybeli és vegyes hírek 1891. Február 19.

⁵⁰⁴ KKMA 76.100.314. . Idézi: Porkoláb László: *Források II.* ... 246.o.

⁵⁰⁵ d 1896. Május 23. Kapitányi hivatal közleménye szerint

⁵⁰⁶ 1872. évi VIII. törvénycikk: az ipartörvény. 70. §: Tíz éven aluli gyermekeket épen nem, a 10 évet meghaladott, de a 12 évet még el nem érteket csak az iparhatóság engedélye mellett szabad gyárakban munkára alkalmazni. Kik a 12 éves kort meghaladták, de a 14 éves életkort még be nem töltötték, gyári munkában naponként csak 8 óra hosszat foglalkoztathatók. Oly ifjak, kik a 14 éves életkort betöltötték, de a 16 évet még el nem érték, naponként csak 10 órai munkára alkalmazhatók. A 16. évet még be nem töltött munkások általában csak oly munkára alkalmazhatók, mely egészségüknek nem árt és testi fejlődésüket nem gátolja.

tagságért a keresetéből 6 és 3 %-os járulékot vontak, amelyért a következők jártak: „az állandó és ideiglenes tagok betegsége esetén ingyen orvoslás, gyógyító szereket és élelmezőpénzt (a napibérből 60%-ot) kapnak; az állandó tagok rokkantság esetén nyugbért élveznek. A családtagok (nők és gyermekek) betegsegélyben részesülnek. Az állandó tagok, továbbá a baleset következtében elhalt ideiglenes tagok özvegyei és árvái állandó nyugbért és nevelési pótlékot kapnak.”⁵⁰⁷

A 19. század végén, a konjunktúra kezdeti szakaszában a bérek növekedése meghaladta az árakét, viszont 1900-1914 között, a gazdasági növekedés ellenére, a reálbérek stagnáltak vagy csökkentek.⁵⁰⁸

A Diósgyőr és Vasgyári Hírlap 1909. áprilisában egy cikkben hosszan taglalja a munkások megélhetési viszonyait. Ekkor a napi átlagos kereset 5 korona 60 fillér (tehát sokkal magasabb, mint ezelőtt hat-hét évvel – írja a cikk), és összeveti a kiadásokkal.⁵⁰⁹ Így a napi jövedelemből marad 23 fillér, ami a kávé, tea, cukor, pálinka, rum, konyak, bor és sör és egyéb élvezeti cikkek vásárlására ad módot.⁵¹⁰ A cikk arról is beszámol, hogy a munkásoknak szervezett rendezvényeket igyekeznek a fizetés napjához közel időzíteni, ami arra utalhat hogy hónapról hónapra éltek. De azt is láthatjuk a leírásból, hogy ruhára a fizetés több mint 20%-át költötték. És minden évre a családtagoknak egy teljes garnitúra öltönyt, és minden évben új cipőt számoltak.

1912. országosan és a diósgyőri vasgyárban is a bérharcok éve volt. „A munkabérek alakulását túlnyomó mértékben a kereslet és kínálat, egyszóval a közgazdasági helyzet szabályozza. A szakszervezeti mozgalom hatása csupán közgazdasági lehetőség határáig érvényesülhet. [...] amikor például a női munkások számára a férfimunkáséval azonos akkordbérek kifizetését követelik, szem elől tévesztik azt, hogy a munkának

⁵⁰⁷ KKMA 73.1.1. Idézi: Porkoláb László: *Források II.* ... 245-246.o.

⁵⁰⁸ Sipos Péter: *Munkásság és munkásmozgalom.* In. *Historia* 2000. 09-10.

⁵⁰⁹ amely a következők szerint alakul: Lakás évi 160 korona, egy napi keresetre esik 64 fillér (a napi kereset kb. 11%-a)

Adó: állami, egyházi, községi: 12 fillér

Hús és zsiradék: 1.30 K

Liszt és fűszer 50 fillér

Zöldség: 4 fillér

Tüzelőanyag: 25 fillér

Kenyér: atya 30, anya 20, gyermekek 14 fillér; 1,06K

Ruházat: atya 1 téli öltöny 30, 1 nyári 24 K, 1 pár cipő 12 K, 1 pár csizma 20 K, 2 pár talpalás 5 K, 1 kalap 3 K, fehérnemű 20K, 1 munkásöltöny 5 K; összesen évenként: 119 korona.

Anya: évenként 70K

Egy gyermek: 1 téli öltöny 12K, 1 nyári öltöny 10 K, 1 pár csizma 9 K, 1 talpalás 2 K, 1 kalap 1,60 K, fehérnemű 10K; összesen: 44.60K; négy gyermek évenként 178.40K; 1 napi keresetre esik 1.22K;

Tej napi keresetre: 24 fillér.

⁵¹⁰ Diósgyőr és Vasgyári Hírlap 1909. április. 4. KKMA 72.4.205. Idézi: Porkoláb László: *Források II.*... 291.o.

nincs abszolút értéke.”⁵¹¹ A cikk írója, aki a magyar vasművek és gépgyárak országos egyesületének az igazgatója, azt írja, hogy a követelés ugyan igazságos, de ha nagyon sok a munkára jelentkező, akkor a versenyben kevesebb munkabérrel is beérik.

Ugyanerre az évre egy kimutatásban leírják, hogy a gyártelepen évenként kb. 725 szarvasmarha, 1030 borjú, 580 sertés, 270 juh kerül levágásra, „mely azt bizonyítja, hogy a munkások táplálkozásában a hús kellő mértékben szerepel”.⁵¹² A kolónia lakóinak számáról két évvel korábbi adat szerint ezt a húsmennyiséget kb. 6000 ember fogyasztotta el. Nevezetesebb élelmiszercikkek ára a következő évben: 1 kg marhahús: 80-96 fillér; 1 liter tej áprilistól októberig 17 fillér, októbertől áprilisig 20 fillér, egy 4-5 főből álló munkáscsalád havi szükséglete hús nélkül 50-70 korona. Három korona a legkisebb, 14 korona 70 fillér a legmagasabb napi kereset a gyártelepen.⁵¹³ Ekkor a gyárnak több, mint 8000 dolgozója volt, az akkor addigi legtöbb foglalkoztatottal.⁵¹⁴

A világháború miatt a hadiipari termelés nő, az 1915/16-os üzleti évben elérte a gyár fennállása óta a legnagyobb szintet. Ez pillanatnyi könnyebbséget okozott a gyárnak, így a munkásoknak is. De 1917-ben a háború okozta drágaság miatt sztrájk tört ki a munkások között.

1918-ban vita a fejadagok körül a diósgyőri gyár munkásainak kérvényét Borsodvármegye főispánja a pénzügyminiszterhez terjeszti fel az előzőek kérését. A főispán rámutat, hogy a munkások között nyugalom van, de ahhoz, hogy ez meg is maradjon, a kéréseiket teljesítsék. A kérés lényege, hogy a liszt havi fejadagja „10,5 kg-ban lett megállapítva” szemben a bányászok 16,5 kg-os mennyiségével. A zsír fejadagját, ami havonként és személyenként 42 dkg volt keveslik. A sertéshízlaláshoz szükséges takarmányt is kérik. A burgonya fejadagokat még fagy előtt szállítsák le.⁵¹⁵

1919. augusztusában az órabérről akkordrendszerre áll át a gyár a munkások bérezésében, mely a teljesítmény volt hivatott értékelni.⁵¹⁶ Az akkord bérezést a magániparban már korábban bevezették. Ennek lényege volt, hogy ne csak a munkával telt időt, vagy külön a teljesítményt fizessék meg, hanem ezek együtteséből alakítsanak ki bérezési rendszert. Ugyanebben az évben több száz munkás elengedtek, mivel néhány üzemet leállítottak.

⁵¹¹ Méhely Kálmán: *A munkáskérdés...* 15.o.

⁵¹² Kepes Ernő A diósgyőr vasgyár jóléti intézményei. 1913. Idézi: Porkoláb László: *Források II...* 306-307.o.

⁵¹³ uo. 306-307.o.

⁵¹⁴ Kiszely Gyula: *A Diósgyőri...* 176.o.

⁵¹⁵ FBMMT I. 299. Idézi: Porkoláb László: *Források II....* 321-324.o.

⁵¹⁶ KKMA 72.4.581. Idézi: Porkoláb László: *Források II....* 334.o.

A „szovjet idején” a legnagyobb órabér 8 korona 50 fillér volt, ami 25 nap 8 órai műszakra számítva 1700 korona átlagos keresetet jelentett. A „szovjet uralom bukásával” a vasgyári dolgozók bérét is rendezik, a bérek 66%-át kapják meg.⁵¹⁷ Ekkor az árak: 1kg fehér liszt: 5,5 K, búza vagy rozsliszt 4,5 K, 1 kg marhahús 30 K, juhhús 20 K, zsírszalonna 40 K, zsír 46 K, 1 liter tej 2,8 K, 1 kg vaj 60 K, kelkáposzta ,8 K, sárgarépa, petrezselyem: 0,3 K, hagyma 2K, zöldbab 4K, zöldborsó 6K.

Háború után annyira leromlottak az élelmezési viszonyok, hogy némely tekintetben rosszabbul állanak, mint Miskolc munkássága. „Egy négytagú családdal bíró szakmunkás 10 éves munkaviszony után 700-800 koronát keresett havonta, amelyből 500-550 koronát a Konzumban hagyott az alapvető élelmiszerekre”.⁵¹⁸

Az első világháború után a gyár az új helyzethez igazodva megpróbál talpra állni. A munkások fizetése nem emelkedett az árakkal párhuzamosan. „1924-ben 1,300,000- 1,800,000 koronát kerestek a szakmunkások, 320,000 koronás búzaár mellett. 1925-ben a búza duplájára emelkedett, a bérek viszont nem változtak”.⁵¹⁹

1926-ban a Magyar Jövő arról írt, hogy tél elején 300 nyugdíjasnak kellett elhagynia a telepi lakását, azzal az indokkal, hogy a tényleges alkalmazottak számára szükség van a lakásokra. Az újság szerint egy lakásért 8-10 milliós lelépést és a 4-500 ezer koronás havi lakbért a 700-1.800.000 koronás nyugdíjból nem tudják kifizetni.⁵²⁰ A megoldás, bár jogilag vitathatatlan volt, nagy felháborodást keltett a kolónia lakóiban.

Az 1930-as évekig folyamatosan rosszabbodik a munkások helyzete. A gazdasági válság, a háborús konjunktúra vége miatt a gyárnak alig van megrendelése. A munkáslétszám harmadára csökkent a tíz évvel ezelőttihez képest. „A munkások csak csekély hányada dolgozik minden nap. A hidegüzemekben a családostok két napot, a nőtlenek egyetlen napot dolgozhatnak.”⁵²¹ A helyi sajtó, és a visszaemlékezések írói szerint⁵²² kétségbeejtő nyomor és bizonytalanság uralkodik a vasgyári telepen. „életerős emberek sírva könyörögnek, hogy az éhbérért tovább dolgozhassanak, mert elpusztul a családjuk.”⁵²³

1933-tól a termelés növekedésével párhuzamosan a megélhetési tendenciák is jelentősen javultak. A telepen újabb lakóházakat, szállót, gyepszőnyeges sportpályát

⁵¹⁷ Reggeli Hírlap, 1919. Szeptember 27. Idézi: Porkoláb László: *Források II...* 337.o.

⁵¹⁸ Reggeli Hírlap, 1919.okt 23. Idézi: Porkoláb László: *Források II...* 340.o.

⁵¹⁹ Magyar Jövő 1925. Január 25. Idézi: Porkoláb László: *Források II...* 16.o.

⁵²⁰ Magyar Jövő 1926. Október 31. Idézi: Porkoláb László: *Források II...* 18.o.

⁵²¹ Kováts György: *A diósgyőrvasgyári...* 26.o.

⁵²² Nagy Sándor nyugalmazott lelkész pályaműve a kohászat 200. évfordulójára meghirdetett pályázatán. HOM TA 80-57.1

építettek. Ettől az időszaktól kezdve vannak személyes emlékek, így a családok gazdasági helyzetéről az adatközlők visszaemlékezései alapján is kaphatunk képet. A világháború előtti éveket a szegénység, a nélkülözés jellemezte. Aki akkor már kereső tevékenységet végzett, az nagyon siralmasnak írta le a családok gazdasági helyzetét. *„14-től 17 évig volt ez; hát megsínylettük, az biztos, mert reggel 6-ra mentünk a gyárba, 2-től 6-ig meg tanultunk; minden harmadik nap este 9-től reggel 5-ig légiós szolgálat volt. Ez így elég megterhelő volt; jegyrendszer volt; meg volt szabva mennyi kenyeret és húst adnak, aztán jött az infláció; szóval az rossz volt.”*⁵²⁴

A ma élő adatközlők többsége még gyerek volt a háború évei alatt, így saját emléke kevés van, de a háborús évekre sokáig hivatkoztak az idősebbek, így az emlékeket tovább adták. *„Csak a szüleim meséiből, történeteiből tudom, hogy a világháború olyan borzasztóan nagy szegénységet okozott az embereknek és rengetegen haltak meg, ezt ma elképzelni sem tudjuk.”*⁵²⁵

Mivel a gyár hadiüzem volt, ezért stratégiaiilag is várható volt a támadás. A gyár vezetősége felszólította a munkásokat, hogy mindenki, aki tud, menjen a környező településekre, ismerősökhöz rokonokhoz lakni, mert a várhatóan bombázni fogják az egész területet. *„Nehezen éltük meg. Mindkét gyár hadiüzem volt, tudtuk, hogy bombázni fognak. Elrendelték, hogy aki tud költözzön ki a vasgyárból. Jegyrendszer volt, ennivaló nem nagyon volt, vártuk, hogy vége legyen. 44 augusztus –szeptember, mikor a németek vonultak az volt a legrosszabb, elvettek mindent. A gyári munkások öngyújtót, faszegét stb. csináltak és falun elcserélték kajára.”*⁵²⁶

*„Ezek hadiüzemek voltak. Akik olyan helyen dolgoztak, hogy ütegeket szereltek például össze, azokat nem vitték el. A férjemet például elvitték katonának. [...] A Vasgyárban nem volt hiány, bejött a jegyrendszer, de a kohászat jól el volt látva, meg volt a napi fejadag; itt nem volt olyan nagy jelentősége, dolgoztunk rendesen”*⁵²⁷

A II. világháborút katasztrófáját követő újjáépítésben egy demokratikus Magyarország építésének jelszavával lépett a munkások elé az ország élén álló kormány. A negyvenes évek végén látszott, hogy a munkásosztály lojálisnak tűnt, de ez

⁵²³ Kováts György: *A diósgyőrvasgyári...* 26.o.

⁵²⁴ 80 éves nyugdíjas vasesztergályos férfi

⁵²⁵ 64 éves nyugdíjas segédmunkás nő

⁵²⁶ 72 éves nyugdíjas raktárvezető

⁵²⁷ 82 éves nyugdíjas igazgatási főelőadó nő

a lojalitás nem volt feltétel nélküli.⁵²⁸ A munkahelyen tapasztaltak sok esetben ellentmondtak a vázolt tervekkel. *„Kezdődtek itt is a pártszerveződések, itt a szocdembe léptek be a munkások; jöttek az eszmékkel, kezdték a kommunista pártot is szervezni és olyan emberek jelentek itt meg, hogy félni lehetett; 1947-ben engem is beléptettek, de aztán engem kirúgtak, mert az apám tisztviselő volt; hagytak minket dolgozni, az a fontos.”*⁵²⁹ Az általános feljelentési kötelezettség és az üzemi demokrácia elsorvasztása a munkásszolidaritás gyengítését is célozta.⁵³⁰

A központi tervgazdálkodásnak egy fontos eleme volt az 1948-ban bevezetett munkaverseny, amely egyesek bérezésében egyértelmű pozitívumokkal járt, de az individuális alapokra helyezett termelés idegen volt az eddigi gyakorlatokkal. A munkaversenyek és azok értékelése is ellentéteket szült, hiszen, sokszor értelmetlennek tartották az adott feladat norma feletti teljesítményét, hiszen azt nem követte, nem követhette a technológia egyéb területe. *„megcsinált a faszi 1000%-os normát?! Azt nem nézték, hogy hárman dolgoznak a keze alá, neki meg csak egyetlen mozdulatot kellett az esztergagép mellett elvégezni. De aki ott volt, látta, hogy ennek nincs értelme.”*⁵³¹

Az ötvenes években a kormány minden áron erőltette a teljesítménybérezés alkalmazását, amelyhez a munkaszervezés feltételei még nem voltak meg, így a dolgozók könnyen teljesíthették a bizonytalan normákat.⁵³²

A szakmai alapon működő kasztrendszer értéke is megingott, ami legelőször a fizetésekben jelentkezett. Így a család egyértelműen érezte a változást. A munkástársadalom belső tagozódására ez nagy hatással volt. A tapasztalt szakmunkásokat, művezetőket tömegesen váltották le.⁵³³ Az államosított vállalatok élére munkásigazgatókat neveztek ki. 1947-ben Diósgyőrbe Herczeg Ferenc, a budapesti MÁVAG volt üzemi bizottság elnöke került.⁵³⁴ *„A régi viszonyok 48-49-ig megvoltak, de lefelé ment. Úgy 50-től kezdődött az, hogy bejött a munkás vidékről, és ő*

⁵²⁸ Pittaway, Mark: Az állami ellenőrzés társadalmi korlátainak újraértékelése: az ipari dolgozók és a szocialista diktatúra Magyarországon, 1845-1953. In: Horváth Sándor-Pethő László- Tóth Eszter Zsófia: *Munkástörténet- munkásantropológia*. Napvilág, Budapest, 2003. 72.o.

⁵²⁹ 82 éves nyugdíjas igazgatási főelőadó nő – interjúrészlet

⁵³⁰ Ferge Zsuzsa: A szegénység társadalmi megítélése Magyarországon, történelmi nézőpontból. In: Kokasz Nikosz-Örkény Antal (szerk.): *Magyarország társadalomtörténete III.* (1945-1989). Új Mandátum, Budapest, 1998. 401.o.

⁵³¹ 64 éves nyugdíjas gépészmérnök férfi

⁵³² Cukor Eszter: A szellemi dolgozók kereseti viszonyainak alakulása az elmúlt években. *Közgazdasági Szemle*, 1990/12. 1413.o.

⁵³³ Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete...* 218.o.

⁵³⁴ Baán István (emlékkönyv): *A Diósgyőri Vas- és Acélgyár (LKM) története 1944-1988.* B.-A.-Z. Megyei Levéltár. Miskolc, 2001. 65.o.

lett a „Jani”. Őt támogatta a párt. Az értelmiségieket mellőzték, egy kicsit, fizetésben is megjelent ez. Több olyan volt, hogy a munkás háromszor annyit vitt haza, mint az értelmiségi. Élni kellett, család volt. De inkább több volt a munkás. Tiszt, altiszt meg tanácsos nem olyan sok volt. Ezért nem volt olyan látványos.”⁵³⁵

Az elmondások alapján a kolóniában beszéltek a gyárba újonnan bekerülő rétegről. „csúnya kifejezéssel élve, félig parasztos munkaerőnek nézték. És ebből olyan konfliktusok voltak. A kolónia is felhígult. Milyen identitása van, milyen a viselkedése? Már nem úgy áll a munkához. Az itteni munkások azt mondták: nézd már a parasztja. Ez megvolt.”⁵³⁶

A munkások hierarchiájában elhelyezkedő alsóbb rétegek azonban fizetésben mérhető pozitív változást észlelhettek. 1948-49-es évek némi könnyebbséget jelentettek a családoknak, és bár jól nem éltek, de a biztonság kifejezést egyre többen használták a helyzetük megjelölésére. „akkor volt az átalakulási időszak, nehezebb és kezdetlegesebb. Ment az élet tovább, nehéz volt, de nem bizonytalan.”⁵³⁷

Az 50-es évek jegyrendszerét a háborús időszakhoz képest is biztosabbnak tartották, de az érezhető jólét a családok életében az 1960-as években kezdődött. „50-től 56-ig nagyon kutya idők voltak. Az a mindenáron való szocialista törekvés. Utánozni a szovjet példát...”⁵³⁸; Az 1950-es évek a munkásoknak nagyon nehéz munkakörülményeket jelentett. Elavult technológia, a manuális tevékenységek túlsúlya, nyomott bérek, rossz ellátás, hiányos szolgáltatás, gyakori túlmunka volt jellemző hosszú ideig.⁵³⁹

Az első ötéves terv részeként az állam 250 ezer új szakmunkást, 92 ezer betanított munkást, és 85 ezer új segédmunkást akart munkába állítani az iparban, amit vidékiek toborzásával és a nők munkába állításával kívántak megoldani. Ez viszont ellenkezett a munkásságon belüli hierarchiarendszer hagyományos, városi és vidéki környezet szembeállító fogalom-párjaival is.⁵⁴⁰

A válaszok nagy része viszont semleges volt erre az időszakra vonatkozóan. Ez abból is adódhat, hogy a megkérdezett korosztály ekkor a húszas évei elején járt, így a párválasztással és a saját családalapítással foglalkozott. „Jól telt; nem foglalkoztunk a politikával, mink annak örültünk, hogy élünk. '51-ben férjhez mentem, '54-ben az egyik

⁵³⁵ 64 éves nyugdíjas gépészmérnök férfi

⁵³⁶ 64 éves nyugdíjas gépészmérnök férfi

⁵³⁷ 72 éves nyugdíjas raktárvezető

⁵³⁸ 64 éves nyugdíjas gépészmérnök férfi

⁵³⁹ Böhm Antal: *A munkásosztály...* 31-33.o.

⁵⁴⁰ Pittaway, Mark: *Az állami ellenőrzés...* 77.o.

gyerek, '55-ben a másik született meg nekem.”⁵⁴¹ Pittaway közli, hogy egy budapesti gyárban dolgozó párthivatalnok jelentése szerint „a legtöbb munkás véleménye az, hogy a munkaversenyt már régen el kellett volna kezdeni. Ez a vélemény nem politikai meggyőződésből fakad, sokkal inkább a látványosan megnövekedett bérekből”⁵⁴². „Nem sok változás, ugyanúgy éltünk dolgoztunk. Emlékszem, mikor Sztálin meghalt sírni kellett az úttörőknek.”⁵⁴³

Az 56-os forradalom időszakát az elmondások szerint meglehetősen passzivitással élték meg a vasgyáriak, várakozással figyelték az eseményeket. „Nem is érezhattunk belőle semmit, dolgozhattunk.”⁵⁴⁴ Más munkáscsaládokban végzett vizsgálatokban is megjelenik, hogy az emberek többsége a megfélemlítés eredményeként – legalábbis látszólag – kitörölte emlékeiből az ötvenhatos élményeit, érzéseit és hallgatott. Egy visszaemlékezés szerint a munkástanács-vezetők feleségei Miskolcon összefogtak. A kohászat vezetésének látszólagos támogatása ellenére 12 év börtönre ítélték a munkástanács elnökét.⁵⁴⁵ Az adatközlők szerint a kolóniát ez nem nagyon érintette. „Akkor pont 20 éves voltam, de nem keveredtem bele az öregek bölcs tanácsára, mert ők megmondták, hogy az oroszok nem mennek ki.”⁵⁴⁶ R. Nagy vidéki kolóniában végzett vizsgálatai is hasonló eredményt mutatnak, szerinte „meghökkenően sok azoknak a száma – 37 % - , akik a történések idején egyáltalán nem foglalkoztak az eseményekkel, illetve képtelenek voltak eldönteni, hogy mi is történik.”⁵⁴⁷

„56” megítélése változott az eltelt idő óta: „Akkor népfelkelés volt. Amikor Pozsgay kijelentette, akkor ellenforradalom volt az MSZMP-be a kifejezés. Az emberek egy része, akik különböztek, élvezték a gazdasági előnyöket, míg olyanok, akiket tényleg sérelem ért és neki joguk lett volna, nem annyian azok emelték fel a szavukat. Nem volt felkészülve erre a társadalom. Forradalomnak és ellenforradalomnak is lehetett tekinteni, épp ezért, hogy olyanok is bekapcsolódtak akik csak a vélt előnyökért próbálkoztak; a munkásság egy része azt feltételezte, hogy ha győz a forradalom visszajön az úri rendszer”⁵⁴⁸

⁵⁴¹ 81 éves nyugdíjas nő

⁵⁴² MOL m-Bp.-136f/3 ő. e; 24. Idézi: Pittaway, Mark: *Az állami ellenőrzés...* 77.o.

⁵⁴³ 64 éves nyugdíjas gépészmérnök férfi – interjúrészlet

⁵⁴⁴ 76 éves nyugdíjas raktárvezető férfi – interjúrészlet

⁵⁴⁵ Körösi Zsuzsanna - Molnár Adrienne: „Kemény tanulság volt” Az 1956-os forradalom utáni megtorlás következményei a munkáscsaládokban. In: Horváth Sándor-Pethő László- Tóth Eszter Zsófia: *Munkástörténet- munkáscsaládok*. Napvilág, Budapest, 2003. 104-106.o.

⁵⁴⁶ 72 éves nyugdíjas készáruaktár vezető férfi

⁵⁴⁷ R. Nagy József: *Munkáscsaládok...* 203-204.o.

⁵⁴⁸ 76 éves nyugdíjas raktárvezető férfi – interjúrészlet

A történések megértéséhez még valószínűleg sok olyan kutatásra lenne szükség, amely vizsgálja, hogy vidéken, és a vidéki nagyvárosokban hogyan zajlottak és mit jelentettek az 56-os események. Mai napig a korszakot megélők sem tudnak saját maguk számára sem egyértelmű képet kialakítani: „*A Széchenyi utcában [Miskolc főutcája] nemzetiszínű karszalagos egyetemisták a rendőrök helyett őrizték a rendet; az akasztásokat nem komoly emberek csinálták, hanem a lumpen elemek, illetve meg sem volt szervezve.*”⁵⁴⁹

Valkó Márton, az akkori gyárigazgató beszámolójában így értékelte a forradalom hatásait: „Az ellenforradalmi események a Lenin Kohászati Művek berendezéseiben, mint ismeretes, materiális értelemben lényeges kárt nem okoztak, eltekintve népgazdaságunkat súlyosan érintő termelési kieséstől. A munkafegyelem, állami fegyelem, egyáltalán a gazdasági fegyelem meglazulása azonban érzékenyen érintette vállalatunkat. A viszonylagos anyagihiány még csak nehezítette a helyzetet.”⁵⁵⁰

A szocializmust hivatalosan a munkásosztály társadalmaként definiálták, s ennek megfelelően a társadalmi értékrend etalonja is a munkásság lett. A munkássággal kapcsolatosan azonban élesen elvált egymástól a deklarált munkáskép és a valós munkáshelyzet.⁵⁵¹

1957 május elsején a gyár dolgozóinak egészen a városig kellett felvonulniuk. „*Mindenki tartott, mindenki tudta, hogy itt akasztottak, lövöldöztek, meg volt a BM-nek a gyárban az emberei, ezért csendben, szépen zajlott.*”⁵⁵²

A következő évek megítélésében az adatközlők a sok munkát említették. „*Gazdaságilag mélyponton voltunk, de dolgozhattunk, kereshettünk, éltünk, megéltünk a munkánkból.*”⁵⁵³ „*63-tól lehetett érezni, hogy egyre jobban éltünk, könnyebb volt; a munkásembereket a szakszervezet biztosította.*”⁵⁵⁴ „*Most nem tudnák 7 gyereket felnevelni, akkor igen*”⁵⁵⁵

A megkérdezettek 80%-a pozitívként jelölte meg a szocializmus alatt a család gazdasági helyzetét. Kiemelkedően jólétet senki nem említett, a pozitív választ adók 36%-a

⁵⁴⁹ 68 éves nyugdíjas termelésirányító férfi

⁵⁵⁰ Valkó Márton gyárigazgató beszámolója az országgyűlés 1957 májusi üléséről. KM TDGY 99.115.1. . Idézi: Porkoláb László: *Források II*... 94.o.

⁵⁵¹ Böhm Antal: *A munkásosztály*... 30-31.o.

⁵⁵² 82 éves nyugdíjas igazgatási főelőadó nő – interjúrészlet

⁵⁵³ 69 éves nyugdíjas lakatos, köszörűs férfi – interjúrészlet

⁵⁵⁴ 76 éves nyugdíjas raktárvezető férfi – interjúrészlet

⁵⁵⁵ 62 éves darukezelő férfi – interjúrészlet

biztonság szót használta a helyzetük megjelölésére. „Úgy nem volt semmi különösebb, hallottuk, hogy jobb lesz, aztán lassan észleltük is.”⁵⁵⁶

70-es évek: „Trabant, megnyugvás”⁵⁵⁷. A hetvenes években a kolónia lakossága kétféle stratégiát választott. Volt, aki építkezni kezdett családi házat vagy víkendházat, saját részre vagy a gyerekeinek Miskolc valamely kertvárosiasabb részén. És volt, aki az utazást, az utazgatást választotta. „Építkezés, gyereknevelés, akkor álltunk a saját lábunkra. Kocsit vettünk, a tollasodás időszaka volt”.⁵⁵⁸

Főleg az akkor harminc feletti korosztály választotta a jövedelmének fel nem használt részét üdülési, utazási célra. Néhány jellemző mondat a válaszokból: „Voltunk Ausztriába a gyártól, szerveztek ilyen utakat. Órát hoztunk, meg kardigánokat. Voltunk a Fekete-tengeren, Romániában, Bulgáriában, az Adrián.”⁵⁵⁹

„Üdültünk Berlinben az NDK-s Berlinben, Sopronban meg még máshol is.”⁵⁶⁰

„Mentünk külföldre: Ausztriába, Szlovákiába, Lengyelországba, Bulgáriába, Romániába, Törökországba, Jugoszláviába, Franciaországba, Spanyolországba, Angliába, Németországba.”⁵⁶¹

„Sokat utaztunk és már tudtunk megtakarítani egy kis pénzt is”⁵⁶²

Az utazók között szakmunkásokat találunk, jórészt olyanokat, akik fiatal koruktól a gyárban dolgoztak. A családok az egyéni tragédiákat leszámítva egyértelműen könnyűnek nevezték a hetvenes évek időszakát. Sok családban ekkor volt először lehetőség pénztartalék képzésére. „Ez még jobb és biztosabb volt. Munkahely fix, csak jót tudunk elmondani.”⁵⁶³ „Ekkor itt a környéken kialakultak a hétvégi házak, és az emberek szorgalmasan dolgoztak érte; megelégedetten lehetett élni, kiszámítható volt az élet, olyan viszony volt, hogy lehetett takarékoskodni, előre jutni, építkezni, lehetett gyereket vállalni, az emberek nagy része elégedett volt, dolgozott, kereskedett, volt eredménye az akkori munkásgeneráció érvényesült, nem úgy, mint régebben.”⁵⁶⁴

A legtöbb munkás azelőtt nem volt nyaralni, a közeli településeken és túrákon túl csak a regényekből és az akkor már egyre elterjedtebb televízióból ismerte „külföldöt”. Így az utazgatás még nagyobb lehetőségnek tűnt, még akkor is, ha csak

⁵⁵⁶ 78 éves nyugdíjas konyhavezető nő – interjúrészlet

⁵⁵⁷ 81 éves nyugdíjas munkaügyi csoportvezető nő – interjúrészlet

⁵⁵⁸ 72 éves nyugdíjas esztergályos férfi – interjúrészlet

⁵⁵⁹ 80 éves nyugdíjas vasesztergályos férfi – interjúrészlet

⁵⁶⁰ 78 éves nyugdíjas vasesztergályos férfi – interjúrészlet

⁵⁶¹ 81 éves nyugdíjas munkaügyi csoportvezető nő – interjúrészlet

⁵⁶² 77 éves nyugdíjas hegesztő férfi – interjúrészlet

⁵⁶³ 74 éves nyugdíjas kézbesítő nő – interjúrészlet

⁵⁶⁴ 76 éves nyugdíjas raktárvezető férfi – interjúrészlet

meghatározott országokba mehettek. *„Kényelmes dolgok volta, de látszódtott, hogy ledaráljuk a jövőket, például a megtakarítások rosszul lettek levezetve, külföldre jártak az emberek elkölteni minden hülyeségre a pénzt, mert meg volt kötve az ember keze.”*⁵⁶⁵ Volt aki ugyanezt kedvezőbben látta: *„A gyermekeim egyetemre jártak. Ingyen Szlovákiába voltunk nyaralni.”*⁵⁶⁶ *„Nagyon jó volt: iskola, boltok voltak, kórházak épültek, takarékos is jó volt, befektetés.”*⁵⁶⁷

A férfiak is általában pozitívan írták le az eseményeket, de sokkal kevesebb lelkesedéssel, mint a nők. *„Nyugalmas állóvíz volt csak.”*⁵⁶⁸ *„Külföldre utazni nagy tortúra volt. Érdekes korszak volt, temetésre, egyházi és esküvőre úgy lehetett menni, ha bejelenti a párttitkárnak. Nagyon megvolt szervezve minden.”*⁵⁶⁹ *„Akkor voltunk Lengyelországban, Csehországban; könnyebb volt valamivel boldogulni, de nem sokkal, meg volt a dolgozók jövedelme, nem úgy, mint ma.”*⁵⁷⁰

Majd minden férfiak által adott válaszban kettősség érezhető. Hogy ez saját helyzetük megváltozása, vagy a már akkor sejthető gazdasági anomáliák átlátása okán jött létre, a kutatás jelen fázisában nem tud választ adni.

Erre az időszakra vonatkozó statisztikai adatok szerint viszont a munkásháztartásoknál csak a paraszti háztartásokra vonatkoztatva volt kevesebb az egy főre jutó jövedelem. A munkásokat 100-nak véve a kettős jövedelműek 105, a szellemi foglalkozásúak 126, a paraszti háztartások pedig 98 index-számmal szerepelnek 1975-ös statisztika alapján. Kiadási tételek között is csak a magán és a tömegközlekedés vizsgálatánál térnek el a mutatók, a munkások a tömegközlekedést nagyobb arányban használták, mint például a paraszti családok, de háztartási felszerelés működtetésére⁵⁷¹ kevesebbet fordítottak a városi, mint a vidéki munkások⁵⁷².

Az 1980-as években egyértelműen látszott a gyár gazdasági hanyatlása. 18 ezres munkáslétszámmal dolgoztak, és ekkor kezdődött az 5 napos munkahét bevezetésének lehetőségéről a párbeszéd. A nagykohó felépítése nem hozta meg a várt eredményeket, és a mérleget folyamatosan terhelte a beruházás költsége. *„A nagykohó is csak a*

⁵⁶⁵ 68 éves nyugdíjas termelésirányító férfi – interjúrészlet

⁵⁶⁶ 81 éves nyugdíjas gyors és gépiró nő – interjúrészlet

⁵⁶⁷ 67 éves nyugdíjas titkárnő – interjúrészlet

⁵⁶⁸ 50 éves blokk-kezelő férfi – interjúrészlet

⁵⁶⁹ 72 éves nyugdíjas raktárvezető – interjúrészlet

⁵⁷⁰ 67 éves nyugdíjas elektrikus – interjúrészlet

⁵⁷¹ tartós nagy értékű háztartási gépek, lakáskarbantartáshoz szükséges áruk, edény, üveg, porcelán és egyéb konyhafelszerelési cikkek, háztartási fogyóanyagok: mosószappan, mosószer, tisztítószer.

⁵⁷² Vági Gábor: A háztartások felszereltsége és szolgáltatásfogyasztása. *Statisztikai Szemle*, 1993. április-május. 293-316.o. (KSH 1975. évi Háztartásstatisztika alapján)

*lebontott két kicsi mellett volt nagy kohó*⁵⁷³ ellentétben az akkori propagandával. A munkásosztályból érkező vezérigazgató, Dr. Szeppenfeld Sándor öngyilkossága tovább növelte a bizonytalanság érzetét. A gyárban beindulnak a gazdasági munkaközösségek, és a pluszmunka nagy részét munkaidőben végzik el. *„A gmk-k a kohászatnál jó nagy számban működtek, ott én adtam a normákat az embereknek. Énrám haragudtak, mert én voltam az ellenőr. Gmk a munkaidőn kívül volt, de abban is csinálták.”*⁵⁷⁴ *„Gmk és fekete munka is volt, utálatot és semlegességet éreztünk.”*⁵⁷⁵

A munkások szembesültek a széteséssel, és azzal, hogy a vezetők látszólag egyéni érdekek mentén hozzák döntéseiket. *„A munkásság nehezen élt meg. Láttam az új vagyonszerzés módját "mindent magának" például a gmk-ban is voltak olyanok, akik ügyeskedtek és meggazdagodtak. A vezetőgárda is ezt használta ki.”*⁵⁷⁶

Többszörös helyzet alakult ki, hiszen nagy méretű építkezés indult meg Miskolcon, számos gyári dolgozó kapott lakást Bulgárföldön és az Avason⁵⁷⁷, az egyes családok, főleg ha „ügyesek” voltak, egyre több lehetőség nyílt meg az alkalmazotti munkán kívüli pénzszerzésre, vállalkozásra. *„Nagy fokú szabadság volt ekkor már, ekkor vettük meg az első autónkat.”*⁵⁷⁸ De ennek megítélése is több különböző véleményt hozott. Azok az emberek, akik generációk óta betagozódtak egy erősen paternalisztikus termelési struktúrába, vezetési módba, a kínálkozó lehetőségekkel nem tudtak élni, nem tudták előnyükre fordítani. Évtizedekig olyan vállalati szerkezetbe szocializálódtak, ahol a személyes döntés és mozgástér a szakmájukon belül hagyta őket. Viszont látták az újonnan, sokszor szaktudás nélkül, vagy egész más szaktudással érkezők hogyan „lavíroznak” a számukra kevésbé átláthatatlan rendszerben. *„Van aki meggazdagodott... akik akkor belementek a privatizációba, hogy merték vállalni. És kik merték vállalni? A nagy kommunista vezetők. És csődbe ment egy év múlva, semmi nem történt, a pénz megmaradt.”*⁵⁷⁹ A gazdasági és szervezési ismereteik hiányosak voltak, vagy teljesen hiányoztak, mindez egy olyan életkorban, amikor már látható a nyugdíjazás ideje, és lehetősége. *„A DIGÉP-et elhagytam, mert sok futtatott hülye gyereket beraktak hozzám. Egy TSZ-be mentem, de ott is volt az "okos" akkor szakadtam el a párttól. Mindenki elhitették, hogy lehet vállalkozni, meg ilyesmi, de utána-telefonáltak az embernek,*

⁵⁷³ 64 éves nyugdíjas gépészmérnök – interjúrészlet

⁵⁷⁴ 78 éves esztergályos, gépészmérnök, munkaügyi főelőadó nyugdíjas férfi – interjúrészlet

⁵⁷⁵ 74 éves nyugdíjas kézbesítő – interjúrészlet

⁵⁷⁶ 76 éves nyugdíjas raktárvezető férfi – interjúrészlet

⁵⁷⁷ Miskolc ma is létező lakótelepei

⁵⁷⁸ 77 éves nyugdíjas hegesztő férfi – interjúrészlet

⁵⁷⁹ interjúrészlet

ellehetetlenítették ha úgy akarták.”⁵⁸⁰ „Az adó új fajta lett, kétféle jövedelem lett feltüntetve a bruttó és a nettó. Azelőtt csak az volt amit kikapott, felemelték a fizetést aztán annyival többet kellett adózni is.”⁵⁸¹

A gyár a rossz gazdasági eredményei miatt sorra szabadult meg az ingó és ingatlan tulajdonaitól.

Az emberek már a 80-as évektől szemtanúi lehettek a folyamatos leépítésnek. A konzum 1980-ban még működött, egy évre rá bezárták, ugyanígy bezárt a tejcsarnok, a fürdő, részben a Szaletli. Az üzemi sport is leállt. Az adatközlők többsége ha pontosan nem is tudta felidézni a bezárások időpontját, erős leépülési folyamatról számoltak be.

A kolónia lakóházai a MIK⁵⁸² kezébe kerültek. A házakban lakók nagy lelkesedéssel fogadták, hogy saját tulajdonú házuk lehet, ráadásul abban a közegben, amely az értékrendjükhöz erősen közel állt. Aki tehette készpénzért megvásárolta a jutányos áron kínált ingatlant.

Az átmeneti időkről mindenki indulattal beszélt: *„Az volt a legsúlyosabb, ahogy megszűntek üzemek, és sokan elvesztették a munkájukat. Akkor elmentek, betegszabadságra kiírták magukat. Utána lenyugdíjazták őket 50 éves korban! Még annak is tragédia, akit 60 évesen lenyugdíjaznak. Nyugdíjba ment az ember, nem kellett dolgozni menni másnap. Mindenki erről beszélt. Örült, ha valaki ott maradt. Most ezt rúgták ki, azt rúgták ki. Most szűkítettek megint 10-et, megint 20-at.”⁵⁸³*

A jelent a megkérdezettek nagy része nyugdíjasként éli, 45 %-uk elégedetlennek és bizonytalannak érzi a helyzetét. *„Van kocsim, lakásom, garázsom, van minden, de csak vegetálok.”⁵⁸⁴*

A jövőképről alkotott kép egyértelműen a munkásság megszűnését vizionálja. *„Bizonytalan. A múltban élünk, úgy anyagilag, mint szellemileg”⁵⁸⁵* A megkérdezettek nagy része már inaktív, néhányan dolgoznak, de a bizonytalanság ugyanúgy megfigyelhető: *„Bizonytalanság, hol kapok fizetést, hol nem. Két és fél éve soha nem időben kapom meg a fizetést.”⁵⁸⁶*

A jövőről alkotott kép letargikus, és egy következő korra, következő generációra tolja a feladatot.

⁵⁸⁰ 72 éves nyugdíjas raktárvezető férfi – interjúrészlet

⁵⁸¹ 76 éves nyugdíjas mintakészítő férfi – interjúrészlet

⁵⁸² Miskolc Megyei Jogú Város forgalomképes ingatlanvagyonának kezelője, jelenleg zrt. formában működő vállalat

⁵⁸³ 64 éves nyugdíjas gépészmérnök férfi - interjúrészlet

⁵⁸⁴ 69 éves nyugdíjas lakatos, köszörűs férfi - interjúrészlet

⁵⁸⁵ 77 éves nyugdíjas esztergályos férfi - interjúrészlet

*„A munkabérek jövője 89-ben lezárult, és mivel Magyarországon az ipar magántulajdonba került, az már a munkásoknak nem jelene, de jövője sincs. A jövő a vállalkozásé és a politikusoké. Itt nincs jövő, mert az államszféra az egyre zsugorodik. a munkásság sorsa meg van pecsételve”.*⁵⁸⁷

*„Új jövő kezdődik, de az nem rajtunk függ már, kiöregedtünk, következő generáció.”*⁵⁸⁸

*„A hagyományos munkás életforma nem létezik, vége lett a globalizációval, ez már nem az a munkásság. Új szokásrenddel, vegyes összetételű, nincs már például munkásdinasztia, ez megszűnt a rendszerváltással. Az egységesülés biztos hoz jót is, az Unió például, de nem hiszem, hogy látványosan. Illetve ez versenyt is okoz”*⁵⁸⁹

A rendszerváltással a gyár életében eddig nem tapasztalt változások következtek. Kényszerű szerkezetváltásról beszéltek, igazgatói beszédek, értékelések tömege jelent meg, amit több ezres létszámleépítés követett. A rendszerváltás politikai vezérelvei, és szavai mind azt sugallták a munkásoknak, hogy értéktelen részek lettek a társadalomnak. A legtöbb interjúban magyarázkodáshoz hasonlóan próbálják igazolni saját munkájuk létjogosultságát a „vasra mindég szükség lesz”, „munkás kéz mindig kell”, „csak szövegből nem lehet megélni” „valakinek dolgozni kell”, de ezek a mondatok számukra is kevés tartalommal telítődnek, hiszen kevés konkrét elképzelést lehet a jövőre vonatkozó elképzeléseikben megtalálni.

Böhm Antal a rendszerváltáskor kialakult helyzet megoldásaként vázol néhány stratégiát⁵⁹⁰, ami az egyéni életút megoldásához vezethet. Ez egyik túlélési stratégia, amit az adatközlők is megfogalmaztak, az a nyugdíjazás, a leszázalékolás (hiszen a kohászatban eltöltött néhány évtized után nem nehéz egészségügyi problémákat találni) és rosszabb esetben a segélyezés. Ami a szociális ellátórendszerre való hagyatkozás formáit jelenti. A másik út Böhm szerint, visszaköltözni a faluba, ahol valamiféle önellátásra rendezkedhet be a család. A vasgyáriak részére ez nehezen járható út. Azok, akik faluról ingáztak, kétlaki életet éltek, azok számára ez lehetséges perspektíva lehetett (volna), de a kolóniában jórészt többgenerációs munkáscsaládok éltek, így nem volt hová visszaköltözni. Az önellátásra sem tudásban, sem anyagiakban, és ingóságokban nem rendelkeztek tartalékokkal. Ráadásul az iparból, a városból falura menni, saját megítélésük szerint is jelentős értékvesztés lett volna.

⁵⁸⁶ 64 éves, a kérdezéskor még aktív hőkezelő férfi - interjúrészlet

⁵⁸⁷ 63 éves nyugdíjas vízvezeték szerelő - interjúrészlet

⁵⁸⁸ 50 éves blokk-kezelő férfi

⁵⁸⁹ 76 éves nyugdíjas raktárvezető férfi

⁵⁹⁰ Böhm Antal: *A munkáosztály...* 34-35.o.

Akik pedig még távol voltak a nyugdíjazástól, munkásból munkavállalókká váltak, olyanokká, akik a munkáltató elvárásait teljesíti, már önmagában azért, hogy munkáját megtarthassa. Így az „uralkodó” munkásságból újra végrehajtóvá vált ez a réteg.

Az erős paternalis felépítés következményeként a rendszerváltáskor a munkásság nem rendelkezett azzal az eszközkészlettel, amellyel ilyen mértékű változást kezelni tudott volna. Hiába látták sokan a privatizációs csapdákat, érdekérvényesítő erejük kevés volt.

„A privatizáció megkezdésekor nem volt senkinek érdeke, nem is volt pénz. Megveszek egy nagykohót? Nem úgy megy ám! És akkor hogy tudom működtetni az infrastruktúrát? Ez kapcsolódik a Martinhoz, mert ott csinálták az acélt. Odavitték a folyékony acélt, ott átdolgozták, adalékanyagokat adtak hozzá. A nagybugákat leöntötték, az ment a hengerdébe. Ezt nem lehet úgy, hogy te megveszed ezt, én megveszem azt, nem volt rá pénz, semmire. Nem volt érdeke senkinek. Amilyen káosz volt a politikába, hát törődtek azzal, hogy ez itt bezár?”⁵⁹¹

⁵⁹¹ 64 éves nyugdíjas gépészmérnök férfi - interjúrészlet

Élelmezés

Az életmód és az életminőség vizsgálatában az étkezésnek nagy szerepe van. Azon túl, hogy az ember elsődleges szükségletei közé tartozik, az alapanyagok beszerzésének lehetősége, annak folyamatossága, ára, mennyisége, változatossága a helyi társadalom gazdasági és kulturális helyzetére is utal. A munkások esetében ez kiemelt helyen szerepel, hiszen komfortérzetük nagyban függött az elfogyasztott ételek mennyiségétől és minőségétől.⁵⁹² „*A munkásnak táplálónak kell étkezni, mert az erejét nem veszítheti el.*” – fogalmaz egy vasgyári háziasszony.⁵⁹³ A kolónia lakossága területileg és kulturálisan is több régióból verbuválódott, így feltételezhetnénk, hogy a konyhák működtetése is színes, és változatos képet ad. Ez a változatosság azonban nem igazolható. Ugyan egyszerre jelen voltak a paraszti és a polgári gasztronómia elemei is, de egyéb kulturális sajátosságokról nem beszélhetünk. A ma élő adatközlők mindegyike arról számolt be, hogy ha voltak is ilyen különbségek, azok az ő gyerekkorukra (30-as, 40-es évek) ezek nagyrészt észrevétlenné, vagy számukra azonosíthatatlanná váltak. Ennek oka lehet az alapanyagok beszerzésének központi koordinációja, amely segítség volt a helyieknek, hiszen folyamatosan és (a többi településhez képest) viszonylag olcsón jutottak az alapélelmiszerekhez. Azonban ez uniformizálhatta is az egyedi szokásokat.

Az önellátásra törekvés eredményeképpen a gyárnak önálló vásárcsarnoka, piaca, élelmezési szövetkezete, tejcsarnoka, vágóhídja volt, így a nyersanyagok beszerzése már meghatározta az étkezés alapját. A mészárszékekben hal- és vadhús is kapható volt időszakosan a többi húsféleség (sertés, marha, baromfi) mellett. A közelben kiskertek működtek, de a nagy tételben beszerzett alapélelmiszereket a gyár saját üzleteiben vásárolhatták meg.

A 19. század utolsó éveiben a telepen elinduló infrastrukturális fejlődés, a közintézmények fejlődésére is hatott. Minden olyan intézményt létrehoztak, amiről úgy vélték, a munkások ellátásában fontos, ami közvetve segíti a gördülékeny termelést. A kolónia már 1892-ben közbúvághíddal rendelkezett. „A diósgyőri vas-és aczél gyár vágóhídját, mely eddig magán jellegű volt, a földművelésügyi minisztérium közbúvághid

⁵⁹² R. Nagy József: *Munkáskolóniák...* 135.o.

⁵⁹³ 76 éves nyugdíjas nő – interjúrészlet

jellegével ruházta fel, de csupán a gyár-telep és a perezsesi bánya-telep területére.”⁵⁹⁴ A házak többségéhez tartozott állattartásra alkalmas helység, amit az egyes családok szabadon használhattak disznó vagy baromfi tartására. A visszaemlékezések szerint körülbelül ólak felét használták állattartásra, a többit tárolásra, vagy a gyerekek játszóhelyéül, de előfordult az is, hogy egyes családtagok időszakosan aludtak a többé-kevésbé átalakított maximum két négyzetméteres helységben.

A disznóvágást is közösen végezték, majd közös füstölőben érlelték a kolbászt szalonnát, és egyéb disznóságot. (Disznóölésen készült családi fotót lásd a mellékletben!) Az egyik adatközlő szerint bérben is tartottak disznót. Ilyenkor az etetéshez kellett hozzájárulni, és valamilyen arányban ezért részesültek a disznóvágás termékeiből. Az egyik tanító például az iskolából hordta a moslékot a szomszédban tartott sertés etetésére, majd felezték a disznóból készületeket.⁵⁹⁵ Általában évente volt disznóvágás, a paraszt családok, vagy a falusi munkásoktól eltérően nem ez képezte az étkezés alapját, hanem csak kiegészítette azt. A disznóöléskor és a disznótoron a család és a szomszédok vettek részt, az esemény nem terjedt ki a munkahelyi kapcsolatokra. A disznótorost vagy a kóstolót is jellemzően családtagoknak vitték.

Az 1920-as évek végéig teheneket is tartottak néhányan a vasgyári kolóniában. Egy visszaemlékezés szerint a harmincas évek közepére már nem volt jellemző, de előtte több család hús és tejszükségletét oldották meg így.⁵⁹⁶

A kolónia piacát friss zöldséggel részben egy bolgárkertész család látta el. Georgi Sztanev, hazájából kis romániai kitérővel érkezett Miskolcra az 1900-as évek első éveiben, ahol egy már korábban letelepedett bolgárkertésztől tanulta a kertészkedést. Az itt szerzett jövedelemmel a vasgyártól kedvezményesen bérelt földet. A kedvezményt azért kapta, mert a gyárnak fontos volt, hogy az itt lakók számára biztosított legyen az olcsó és jó minőségű zöldség. *„Nem nagyon voltak magyar termelők a piacon, akik termeltek volna ilyen dolgokat. Így került aztán fogalomra, hogy ha zöldség kell, akkor a bulgároknál.”*⁵⁹⁷ Georgi Sztanev a vasgyári munkások körében tiszteletnek örvendett, sajátos viszonyt alakított ki velük, *„Istvánnal szólították, elég jól megtanult magyarul. Mondtam a nagyapámnak, úgy gyerekfejjel mondtam, hogy: Nagyapa lopják a zöldséget! Hagyjad fiam, annyit elbír. Az már be van*

⁵⁹⁴ *Borsod Miskolczi Értesítő*. Helybeli és vegyes hírek 1892. November 10.

⁵⁹⁵ 58 éves nő interjúja alapján

⁵⁹⁶ Nagy Sándor nyugalmazott lelkész pályaműve...

⁵⁹⁷ Részlet Füredi Károllyal, Sztanev unokájával készült interjúból. Az interjút készítette: Nagy Zsófia

tervezve.”⁵⁹⁸ A kertészet helyén ma a Diósgyőri Stadion található.⁵⁹⁹ A bolgárkertészek letelepedését máshol is támogatták. R. Nagy József beszámol róla, hogy a falusi munkáskolóniákban is szívesen látták a bolgárkertészeket és családjaikat⁶⁰⁰.

A Vasgyár tulajdonában lévő Szinva –parti kertészetek mellett a háborús idők zöldség- és gyümölcsellátására 1916-ban megalapították a Közhasznú Kiskert Egyesületet. Az egyesület a vasgyár mellett bérelt területeket, így biztosítva a munkásoknak saját konyhakerti szükségletüket.⁶⁰¹ Kevés konyhakerti rész a lakások nagy részéhez is tartozott, mérete miatt ez azonban inkább kiegészítésként szolgálhatott az étkezésben: uborka, kevés paprika, ribizli, málna, egres, szilva, alma, dió. „*A kertbe ültetett zöldséget mindig felhasználták, sőt tárolták is, ahol volt pince. Ahol meg nem volt csináltak úgynevezett guggolós vermeteket, abban tárolták.*”⁶⁰² A zöldség és a gyümölcs tulajdonjoga eltért, függetlenül attól, hogy ugyanott termelték mind a kettőt. A veteményesből mindenki a maga termelte zöldséget fogyasztotta, viszont a gyümölcsöt akár a szomszéd gyerekek, vagy az utcában lakók közül bárki leszedhette. „*A gyümölcsök nem voltak senkinek a magántulajdonai, vitte mindenki ami kellett*”⁶⁰³. Valószínűleg a normarendszer szabályozta a fogyasztást is, de a kolónián belül szinte minden háznál termelt valamilyen gyümölcs, így az egyszerre beérő termések miatt nem voltak viták. „*Valahogy magától értetődő volt, hogy nem szedjük le az egészet, csak annyit, amennyit az ember ott helyben megevett, egy-egy almát, de senkinek nem jutott volna eszébe, hogy vödörbe szedje.*”⁶⁰⁴

A boltok árukínálatáról a gyár, illetve időszakosan a bolt bérlői gondoskodtak. Nagy tételben vásárolhattak, a gazdaságosság fontos szempont volt. Egy trichines fertőzés miatti cikksorozatból tudhatjuk, hogy a gyár nem feltétlenül a környéken vásárolt, hanem ahol olcsóbban tudták beszerezni a termékeket, amit a miskolciak zokon is vettek. „Be lett bizonyítva, hogy az ismert gyanus körülmények között megbetegedett egyének közül valamennyien ettek azon kolbász szállítmányból, a melyet a gyári étellemezési szövetkezet azon időben Debreczenből szállíttatott és kiméretett. [...] A vasgyári étellemezési szövetkezet pedig sokkal okosabban tenné, ha

⁵⁹⁸ Részlet Füredi Károllyal, Sztanév unokájával készült interjúból. Az interjút készítette: Nagy Zsófia

⁵⁹⁹ Sztanév addigra több helyen bérelt földet, és vásárolt is. Azon a területen, ahol a családja földje volt, ma Miskolc egyik lakótelepe a Bulgárföldi lakótelep található. Gyerekei nem folytatták a kertészkedést, a vasgyárban helyezkedtek el.

⁶⁰⁰ R. Nagy József: *Munkáskolóniák...* 139.o.

⁶⁰¹ Olajos Csaba: *A Diósgyőr...* 115.o.

⁶⁰² 67 éves nyugdíjas gépészmérnök férfi- interjúrészlet

⁶⁰³ 58 éves nő - interjúrészlet

⁶⁰⁴ 67 éves nyugdíjas gépészmérnök férfi- interjúrészlet

ilyennemű szükségleteit városunkban szerezné be, miáltal a mi forgalmunkat emelné s ezt a bajt elkerülte volna.”⁶⁰⁵

A Konzumban ún. konzumkönyvvvel lehetett vásárolni, azoknak a dolgozóknak, aki havi fizetéséből 6%-ot a társpénztári alapba fizettek be. A konzumkönyvvvel rendelkezők készpénz nélkül vásárolhattak, az áruk értéke bejegyzésre került, amelyet a bérből vontak le. Ez a ma visszaemlékezők nagyon pozitív rendszerként írták le „*Úgy oldották meg az élelmiszerellátást, hogy ne tudjanak idegen emberek bejönni vásárolni. Volt Konzumkönyv, minden munkásnak volt egy könyve, betették a cédulát, hogy mi kell, akkor a Konzumkönyvbe beírták, hogy mennyibe kerül, akkor az emberek elmentek az áruért, nem kellett érte fizetni, hanem a Konzumkönyvet minden hónap 30-án le kellett adni a munkahelyen. Akkor nem bérelszámolónak hívták, hanem napszámjegyzőnek, ők szépen kiszámolták és hitelbe ettek az emberek. Nem azért ettek hitelbe, mert szegények voltak, mert nem törődtek olyannal, hogy most van pénzem, megyek cukrot venni. Úgy vették az élelmiszert, hogy amiből sok kell, megvettek 20 kilo zsírt, 20 kilo cukrot, tehát minden nap csak a kenyeret meg a szódát vettük.*”⁶⁰⁶ A pozitív emlékek ellenére ez nem jelentett korlátlan fogyasztást, hiszen újabb „beírást” csak a fizetés megérkezése után lehetett csak kérni. A Konzumba a családok havonta 1-2 alkalommal mentek nagybevásárlást tartani: „kommissiózni”. Mindez azt is jelenti, hogy valamilyen összeghatárhoz, vagy mennyiségi korláthoz kötötték a vásárlást.

A kommissiózás előtt, egy másik, nem készpénzes vásárlási forma is jelen volt Diósgyőrben, a Jancsi-bankós fizetési mód. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy a munkás bérét részben, vagy egészben utalványként kapta meg, amelyet csak bizonyos helyeken fogadtak el. A Konzum ezzel szemben csak lehetőséget jelentett, a munkások a bérüket megkapták, így ha akartak vásárolhattak máshol is. Az utalványos kifizetés tiltását egy 1898-as törvény mondta ki, amely arról is rendelkezett, hogy ha a gyár a munkásai részére élelmiszerellátást ad, akkor annak árát előre meg kell határoznia.⁶⁰⁷ A századforduló éveiben több különböző fizetési mód is jelen volt. Így a „truck system”, amely úgy működött, hogy a jórészt időszakosan alkalmazott munkások naponta munkajegyet kaptak, amelynek fejében hetente, vagy kéthetente fizették ki őket. Az akkori helyi sajtó szerint ezzel sok visszaélés történt, hiszen „az írni, olvasni többnyire nem tudó nép kezében ezen munkajegyekkel lelketlen hiénák és zsidó kocsmárosok

⁶⁰⁵ *Borsod Miskolczi Értesítő*. Helybeli és vegyes hírek 1891. Deczember 31.

⁶⁰⁶ 72 éves nyugdíjas asztalos férfi - interjúrészlet

⁶⁰⁷ Nagy Dezső: *Munkáshagyományok...* 80.o.

kezére, kik azon munka jegyeket készpénz gyanánt fogadják el ugyan az együgyű munkás néptől, de természetesen óriási leszámítolási perczent mellett.”⁶⁰⁸ A konzumkönyv rendszere viszont kiszűrte a visszaélések legtöbb formáját. Csak a vasgyáriak és csak olyanok vásárolhattak a viszonylag kedvező árú árukészletből, akik rendszeres jövedelemmel rendelkeztek. Így nehezebben halmoztak fel adósságokat, és a pénzüiknek megfelelő árumennyiséget tudtak beszerezni.

Pékség, húsbolt, tejcsarnok külön üzemelt, így a Konzum az alapélelmiszerekre koncentrált. *„Mindenkinek volt egy négykerekű kocsija, azt szépen elhúzták, belepakolták az egy hónapra való ennivalót.”*⁶⁰⁹ A konzumkönyv érvényessége túlmutatott a kolónia és a Fogyasztási Szövetkezet keretein. Miskolcon a Konzumkönyv tulajdonosának hitelt adott számos kereskedő. Ruhát, fényképet, kalapot említettek az adatközlők, amit a konzumkönyvvel, készpénz hiányában is lehetett vásárolni, *„mert akinek konzumkönyve volt, annak hitele is volt”*.⁶¹⁰ A Konzumhoz hasonlóan működő vállalati élelemtár a legtöbb bánya- és gyártelepen létezett, magazin, vagy provizorát néven.⁶¹¹

A családok, ha valamilyen egyéni betegség, vagy élethelyzet nem hozta általában naponta háromszor étkeztek, és a főétkezés az ebéd volt. Ez mindig főtt és frissen készített ételt jelentett. Reggeli és vacsora lehetett hideg étel, a vacsora jellemzően az ebéd maradékának elfogyasztása volt.

Az étel összetétele a munkavégzéstől is függött. Fontosnak tartották, hogy a férfinak a nehéz fizikai munkavégzéshez szükséges a bőséges táplálkozás. *„Otthon, a konyhában ettünk 45 előtt, mikor 12 óráztak a férfiak akkor az asszony elvitte az ételt a gyárkapuhoz”*⁶¹² A főzés és minden egyéb konyhai munka kizárólag női feladat volt, *„a nő főzött, mosott, takarított, biztosította az urának a munkafeltételeit.”*⁶¹³

A munkásreggeli és az uzsonna legjellemzőbb megjelenése a zsíroskenyér újságpapírba csomagolva. *„Volt gyári belépő; de voltak jópofa emberek is, mikor a kapuőr rájuk szólt: - Mutasd a gyári belépődöt! Ők elővették az uzsonnára hozott két karé zsíros kenyeret és felmutatták. Az volt a gyári belépőjük. Később ez hagyománnyá*

⁶⁰⁸ Borsod Miskolczi Értesítő. Helybeli és vegyes hírek 1886. július 8.

⁶⁰⁹ 72 éves nyugdíjas asztalos férfi - interjúrészlet

⁶¹⁰ 72 éves nyugdíjas asztalos férfi - interjúrészlet

⁶¹¹ Paládi-Kovács Attila: *Ipari táj*.... 205.o.

⁶¹² 72 éves nyugdíjas raktárvezető férfi

⁶¹³ 67 éves nyugdíjas gépészmérnök férfi- interjúrészlet

is vált.”⁶¹⁴ Egy országos felmérés szerint a vaj és sajt (32,6) valamint a szalonna és egyéb zsiradék (32,6) a reggelik 65%-át tették ki a munkás-alkalmazotti háztartásokban.⁶¹⁵ A reggelihez teát vagy valamilyen tejes folyadékot ittak.

„A városi munkáscsaládban a férfiak két különböző minta szerint reggeliztek: szalonnát kenyérrel, pálinkával (paraszti minta) vagy cukros tejeskávét házi kenyérrel (polgári minta). A nők és gyerekek mindkét esetben tejeskávét reggeliztek kenyérrel.”

⁶¹⁶ A visszaemlékezések szerint a kolónia dolgozói nem reggeliztek meg otthon, hanem bevitték az üzembe a reggelit. *„A zsíros kenyér verte a mezőnyt. Meg ha volt disznóölés, akkor abból is, mindenfélét, kolbászt, szalonnát.”*⁶¹⁷ A kávé is bevitték üvegben a reggelihez. A kávé majd minden esetben pótkávé jelentett, így volt aki több litert is megivott naponta. *„Ez hamis kávé volt, ez volt a Frank kávé, frankos kávé – így hívtuk. Úgy kell elképzelni, hogy 150 mm hosszú, 30 mm átmérőjű rúd, és akkor olyan kis hengeres dolgok egymás mellett. Ebből főzték, és vittek a dolgozók üvegbe. Termosz csak később volt. Üvegbe vittek be kávé, meg zsíros kenyeret, ez volt a leggyakoribb reggeli.”*⁶¹⁸ A pótkávé nagyarányú fogyasztása már a századfordulón jellemzően városi vonás, luxuscikknek számított.⁶¹⁹

Teát és tejet is ittak reggelire, de tejet a meleg üzembe nem vittek be. A férfiak a tejet leginkább aludttej formájában fogyasztották. *„A tejcsarnokba nagyon sokan jártak venni tejet, jó üzlet lehetett.”*⁶²⁰

A városi munkáscsaládban „ebédre a levessel együtt két fogást főztek, a hét során három tésztavő napot és négy húsos napot váltogatva.”⁶²¹

A megkérdezettek többsége arról számolt be, hogy nagyon változatosan étkeztek, attól függetlenül, hogy a válaszok többségében az olcsóság, az olcsóságra való törekvés megjelenik. A hús nem csak hétfőn és ünnepnapon volt az asztalon, hanem az átlagos hétköznapiaknak is része volt. Ennek gyakorisága már függött a keresettől, a családi gazdasági státuszától is. Egy szakmunkás családjában hetente 2-3-szor került az

⁶¹⁴ 68 éves férfi, nyugdíjas lakatos, művezető volt a fegyvergyárban – részlet Csapó Borbála által készített interjúból.

⁶¹⁵ *Étrendi szokások a munkás-, alkalmazotti és paraszti háztartásokban.* KSH, Budapest, 1960. 13.o.

⁶¹⁶ Kisbán Eszter: Táplálkozáskultúra In. Balassa Iván (szerk.): *Magyar Néprajz. Életmód. Anyagi kultúra* 3. Akadémiai Kiadó, Budapest 1997. 438.o.

⁶¹⁷ 67 éves nyugdíjas gépészmérnök férfi- interjúrészlet

⁶¹⁸ 67 éves nyugdíjas gépészmérnök férfi- interjúrészlet

⁶¹⁹ Molnár Pál: *A Nógrád megyei bányamunkásság kialakulásának, harcának és életmódjának néhány kérdése a XIX. Században.* 233.o. in. Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve III., Salgótarján, 1977. 211-237.o.

⁶²⁰ 67 éves nyugdíjas gépészmérnök férfi- interjúrészlet

⁶²¹ Kisbán Eszter: *Táplálkozáskultúra...* 438.o.

asztalra, de a hétvége és az ünnepnapok elmaradhatatlan része volt a főétkezésor elfogyasztott hús. Leggyakoribb említésként a rántott hús, valamint a töltött káposzta szerepelt. A húsleves a vasárnapi menü kötelező része volt. „*Vasárnap húsleves volt, mindig kitette Anyuci a levest és ment bekapcsolni a rádiót. Ha már ment a Jó ebédhez szól a nóta, akkor teljesen kétségbe esett, merthogy elkésett az ebédvel.*”⁶²²

A pergelt leves is paraszti hagyományokat idéz, a burgonya és a tészta alapú ételek. Minden megkérdezett kihangsúlyozta a krumpli és a tészta szerepét. Sokan említették hogy hüvelyesekből készített főzelékek is rendszeresen voltak az asztalon (bab, borsó, lencse), de jellemzőek voltak a friss főzelékek is (sóska, spenót, burgonya, káposzta) és néha jutott a tetejére valamilyen hús is.

Az ebéd mindig frissen készült. „*Akkor az volt a dolga az asszonynak, hogy vezesse a háztartást, és hogy főzzön.*”⁶²³

Rengeteg kenyeret ettek a vacsora és a reggeli főelemeként, valamint az ebéd kísérőjeként is. 2-3 utcánként volt egy-egy kemence, ahol az asszonyok a kenyeret sütötték, de a pékségben is vásárolták. Tejtermékeket is több adatközlő említett: tejet, sajtokat is viszonylag rendszeresen ettek. A sajtfogyasztás majdnem tízszeres értéket mutat a paraszti családokhoz képest.⁶²⁴ A sajt fogyasztása a családi anyagi helyzetétől is függött, a legszegényebbek étlapján ritkán szerepelt.

A hal, a bárány, a marha és a vadhús csak néhány család életében volt jelentős, a legtöbb kérdezett sertés és a szárnyasokból készült húseteleket nevezett meg. „*Rengeteg krumplis ételt ettünk, az volt az olcsó. Húslevest sok zöldséggel, hogy ne kelljen második. Olyan szegény-ételeket.*”⁶²⁵

A vacsora leggyakrabban az ebéd maradékából került ki. Ez megfelel az országos tendenciáknak, szemben a paraszti háztartásokkal, ahol a mezőgazdasági munka időbeli ütemezése miatt inkább vacsorára fogyasztottak frissen főzött ételt. A KSH munkás-alkalmazottak közötti felmérése szerint mindössze 10%-a a családoknak főz friss, meleg vacsorát, 50 %-ban pedig hideget ettek.⁶²⁶ A vacsorára elfogyasztott folyadék is jellemzően a tea vagy a víz volt.

A visszaemlékezések szerint a gyümölcs is egész nagy arányban szerepelt az étrendben. A kiskertekben gyümölcsfák is voltak, valamint vásároltak is. A konzervek

⁶²² 58 éves, gyerekkorát a kolóniában élő nő, édesapja a szakiskolában volt tanár - interjúrészlet.

⁶²³ 67 éves nyugdíjas gépészmérnök férfi- interjúrészlet

⁶²⁴ *Étrendi szokások...* 14.o.

⁶²⁵ 58 éves nő - interjúrészlet

⁶²⁶ *Étrendi szokások...* 18.o.

megjelenésekor az egzotikusabb, vagy nem szezonális gyümölcsöket is megvették: „Gyümölcs az igen, az gyakran volt. Egyrészt a fákról, meg hozott anyám a piacról.”⁶²⁷

Néhány étel esetében, így a sajt, a gyümölcsök, valamint a tea fogyasztása és az anyagi helyzet között van összefüggés. Az előbb említetteket a szakmunkások, a jobb keresetű munkások és az azok feletti bérezésűek tudták csak megvásárolni. De a vasárnapi rántott hús már nem mutat ilyen különbséget, a betanított munkástól a mérnökiig mindenhol szerepelt a rendszeresen elfogyasztott ételek között. A KSH országos felmérése szerint a rántott hús paraszti háztartásokban 8-9%-ban szerepel a húsetelek között, szemben a munkás-alkalmazotti 21%-kal⁶²⁸. Így a vasgyári kolóniában az országos átlaghoz hasonlóan alakult ennek a leggyakrabban és mindenki által említett fogásnak a fogyasztása.

Kérdőívekben kértük az adatközlőket, hogy sorolják fel, melyek voltak a leggyakrabban fogyasztott ételek. Az alábbi menü a legtöbbet szereplő említésekből állt össze. Így az alábbi táblázat elképzelt, de a heti étkezések rendje ehhez hasonlóan alakulhatott:

Hétfő:	reggeli: zsíros kenyér; ebéd: pergelt leves, babfőzelék; vacsora: kelt tészta tejjel.
Kedd:	reggeli: lekváros kenyér; ebéd: gulyásleves, pörkölt tésztával, gyümölcs; vacsora: sült tészta, sajt.
Szerda:	reggeli: szalonna kenyérrel; ebéd: krumplileves, zöldbab főzelék; vacsora: lecsó kolbásszal.
Csütörtök:	reggeli: kolbász, főtt tojással, sajt, kenyér; ebéd: paprikás krumpli; vacsora: paprikás krumpli (maradék).
Péntek:	reggeli: szalonna kenyérrel; ebéd: lebbencs leves, túróstészta; vacsora: sütőben sült krumpli vajjal vagy zsírral.
Szombat:	reggeli: sült szalonna, kenyérrel; ebéd: borsóleves, káposztás tészta; vacsora: krumplilángos.
Vasárnap:	reggeli: tojás rántotta, sajt; ebéd: húsleves, rántott hús pirított krumplival, sütemény; vacsora: palacsinta

Érdekes különbség a falusi kolóniában élők táplálkozási szokásaival szemben, hogy addig, amíg a falusi kolóniákban a kukoricát nagyon sokan említették, a diósgyőri kolóniában egyáltalán nem jelent meg sem az ételek között, sem ételek elnevezésében,

⁶²⁷ 67 éves nyugdíjas gépészmérnök férfi- interjúrészlet

⁶²⁸ *Étrendi szokások...* 27.o.

sem összetevőként. Többen említették a teát és a kávé mint a reggelik rendszeres kiegészítőjét. A tej fogyasztása is mindennapos lehetett a legtöbb családban. Bár az ételeknél nem jelenik meg markánsan, de a napi szokásoknál említették, hogy a tejt mindennap menni kellett a közeli üzletbe. Egy 1909-es forrás⁶²⁹, amely a munkások megélhetési viszonyairól számol be, a kiadásoknál a tejet is napi kiadásként említi. (0,24 korona értékben) A tejet elsősorban a gyerekek fogyasztották.

A férfiak, a nők és a gyerekek étkezése eltért. Visszaemlékezések szerint a gyerekek a mindennapokban bárhol megéheztek, mindenhol kaphattak enni, nem számított melyik családnál. *„Kilöktek reggel az utcába aztán ahol éppen megéhezünk ott kaptunk enni. Aki háztartásbeli volt, az vigyázott a gyerekekre.”*⁶³⁰ – ezt többen megfogalmazták. Fontos szabály volt viszont, hogy amikor a családfő hazatért, vagy a család egésze készült asztalhoz ülni, akkor illett a gyerekeknek hazamenni a saját családjukhoz. Ez következetesen megjelenik, így feltételezhetően általános szabályként működött.

A családi étkezések a konyhaasztalnál történtek. A legtöbb családban 2 hokedlin foglaltak helyet a felnőttek, és az ebéd idejére az asztalt a *dikóhoz*, húzták, amin a gyerekek ültek. *„Nem tudom, hogy négy vagy öt hokedlink volt-e, de az asztal mellé mindenki le tudott ülni. Ez azért fontos, mert máshol nem volt annyi szék ahány családtag! 6 személyes alumínium evőeszközeink voltak, az alpakkát csak karácsonykor használtuk. A tányérok olyan vastag, nehéz porcelán, klasszik állami volt. Szalvétát sosem használtunk.”*⁶³¹

A kisméretű, és rosszul megvilágított konyában zajlott a mindennapi élet, a vasgyáriak *„konyhalakók”* voltak. A berendezése egyszerű volt, gyári sparihelten főztek, az asztal és a székek mellett néhány jellemző tárolóbútort említettek.

Közösségi étkezések is jellemzőek voltak. Hétvégén vagy ünnepek alkalmából étkezések egy része is közösen zajlott, azok között, akik egy házban, vagy egy utcában laktak. Bográcsban készítettek húsos alapú ételeket. *„Alumínium kis lábaskákból ettünk, és a gyerekek ott toporogtak, hogy mikor lesz már kész.”*⁶³² Jellemző volt a közeli Bükkben, vagy a szomszédos – akkor még nem beépített – domboldalon a szalonnasütés, vagy a hétvégi, ünnepnap *„piknik”*, ahol az elmondások szerint, az asszonyok által készített szendvicseket, süteményeket ették meg.

⁶²⁹ Diósgyőr és Vasgyári Hírlap. 1909. április 4.

⁶³⁰ 72 éves nyugdíjas esztorgályos férfi - interjúrészlet

⁶³¹ 58 éves nő - interjúrészlet

⁶³² 58 éves nő - interjúrészlet

A kolónia lakói visszaemlékezések szerint az 1960-70-es évekig otthon ebédeltek. A nappali műszakváltás 14 órakor lehetővé tette, hogy a délutánosok otthon, a délelőttösök, pedig a délután 2 óra után, hazaérkezéskor otthon ebédeljenek. A gyár munkásai között azonban nagy számban voltak ingázók, nőtlenek, akiknek az étkezést meg kellett oldani. A vidéki kolóniáknál általános volt, hogy azon munkások részére, akik nem tudtak hazamenni az étkezés idejére, „étkezési termet” hoztak létre.⁶³³ Diósgyőrben 1872-ben már pályázatot írtak ki egy vendéglő építésére, majd bérbeadására.⁶³⁴ A munkáslétszám 1890-re már 3000 fölé emelkedett, és a tervezett új üzemek megnyitásával várhatóan még több ember étkezését, ellátását kellett megoldani. A megvalósult épületben a földszinten három étterem, egy kávéház és egy olvasóterem volt a munkások részére, míg az emeleten a tisztviselők részére három étterem, egy díszterem és egy biliárdszoba lett kialakítva.⁶³⁵ Közétkeztetésről ekkor még nem tudunk, vélhetően a saját magukkal hozott élelmet fogyasztották el. 1910-re látszott, hogy „az alkalmazottak és munkások számának rendkívüli növekedése következtében minden tekintetben elégtelennek bizonyultak”⁶³⁶, így ennek bővítését készítették elő. Utolsó átalakítása 1914-15-ben volt.⁶³⁷ Egy gyári kiadvány beszámolója szerint ezért a már meglévő vendéglő mellé munkáséttermet építettek: „A gyári gyarmatban pedig ugyancsak ez évben [1895] a vendéglő bővített és egy 1000 személyt befogadó munkásétterem létesített.”⁶³⁸ „Megnyitási ünnepély lesz ma a diós-győri m.kir.vas és acélglyár telepen. Meg fog nyitni, s a használatnak át fog adni a nagy vendéglői épület, mely e nyáron épült és csak most fejeztetett be. Az emeleten levő nagy teremben mindenekelőtt műkedvelői előadás lesz, a melyen Szigligeti „Czigány” cz. Népszinműve kerül színre. A dalárda a „Szabadság” dalt fogja énekelni. Az ünnepélyt közvacsora és tánczestély fogja befejezni.”⁶³⁹

A munkásétterem az ebédlő funkción túl moziként és rendezvények helyszínéként is szolgált, 1970-ben bontottak le ma helyén a Vendégház áll.

A második világháború után létesített üzemi étkezdében már a vendéglőben főzött ételeket mind az ingázók, mind a kolónia lakói igénybe vehették. A helységet üzemi étkezde, munkásvendéglő és kávéház elnevezésekkel jelölték meg a dolgozók.

⁶³³ Szivircsek Ferenc: *Az üvegyári munkások életviszonyainak és politikai mozgalmainak alakulása Nógrád megyében*. 7.o. in. Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve III. Salgótarján, 1977. 5-25.o.

⁶³⁴ Olajos Csaba: *A Diósgyőr...* 110.o.

⁶³⁵ *uo.* 111.o.

⁶³⁶ (sz.n.): *A Diósgyőri M. Kir. Vas- és Acélglyár története*. 32.o.

⁶³⁷ Olajos Csaba: *A Diósgyőr...* 111.o.

⁶³⁸ (sz.n.): *A Diósgyőri M. Kir. Vas- és Acélglyár története*. 32.o.

Kantin minden nagyobb munkahelyen létezett.⁶⁴⁰ Ennek használatát több adatközlő az olcsóságban és a változatosságban jelölte meg. „*ittthon [ettünk], a munkahelyi étkezés csak a '60-as években kezdődött*”⁶⁴¹ A 70-es évekre felduzzadó gyár, közel 20 ezer dolgozójának ételmezésére 1978-ban egy kétezer adagos éttermet építettek⁶⁴², amelyben többen nem csak ebédeltek, hanem a család részére is vittek haza meleg ételt. „*Gyerek koromban otthon; felnőttként üzemi kosztot ettünk, amit nagyon szerettem; jól főztek és változatosan*”⁶⁴³

A munkások ételmezését a gyár fontos feladatnak tartotta. A visszaemlékezések szerint a munkásoknak az éhezéstől nem kellett rettegniük. A gyár történetében, a nagy elbocsátások idején a helyi sajtó mindig beszámolt kiszolgáltatott dolgozókról, és azok éhező családjáról. Viszont a kolónia lakó az állandó foglalkoztatottjai voltak a gyárnak. Leépítettek, elbocsátottak az alacsonyabb képzettségű, vidéki, ingázók, vagy a környékbeli településekről érkezők közül kerültek ki. Így a kolónia lakói az ételmezés területén is viszonylagos védettséget élveztek. A védettség viszont leginkább mennyiségi jellemzőként jelentkezett.

⁶³⁹ *Borsod Miskolczi Értesítő*. Helybeli és vegyes hírek 1892. Deczember 8.

⁶⁴⁰ Paládi-Kovács Attila: *Ipari táj...* 205.

⁶⁴¹ 76 éves nyugdíjas mintakészítő férfi.

⁶⁴² Porkoláb László: *Források II...* 135.o.

⁶⁴³ 72 éves nyugdíjas esztergályos férfi

V. ÖSSZEGZÉS

Egy hosszú, empirikus alapokra építő vizsgálatnál elkerülhetetlen, hogy a kutató és a vizsgálat tárgya között ne alakuljon ki valamilyen érzelmi kapcsolat. Az élettörténetek által részeseivé válik a mások által létrehozott mikrotörténelemnek. A vasgyári kolónia szerethetősége a tősgyökeres adatközlők elbeszéléseiből alakult ki, akik irigylésre méltó, csodálatos gyerek- és fiataalkorról, igazi közösségről és jó életről számoltak be. Több éves interjúzás után igazolódott, hogy a szép emlék nem egy-egy ember szerencsés családi életéből fakad, vagy a múlt megszépítő természetéből táplálkozik, hanem része a közösség kollektív emlékezetének. Annymira része, hogy képest volt olyan évekre is tartalékkal szolgálni, amikor a kohéziós elemek sorra megszűntek.

Ugyanebben található a kutatói érdeklődésre méltán számot tartó ellentmondás is, amely a mai kolónia képe és a múlt megélése valamint annak narratívái közötti érezhető.

A kutatás első fázisában cél volt tudományos lehatárolásban, és ebből adódóan a módszertanban is az interdiszciplináris megközelítés. Mivel egy időben viszonylag hosszú időszakban kellett végigtekinteni az mindennapokon, az életmódon, így egyszerre volt nélkülözhetetlen az szociográfiai a történeti látásmód, amelynek az antropológiai megközelítés keretet adhatott. Az eredmények ismeretében a módszerek kiválasztásának komplex megközelítését továbbiakban is követendőnek vélem.

A hipotéziseim közül néhányat teljes mértékben, néhányat csak részben sikerült a vizsgálatokkal igazolni.

Az egyik hipotézisem, mely szerint a munkásság életmódján belül a kolónia lakói egyedi életstílust képviselnek részben igazolódott. A kijelentés két részre bontható: az egyik rész, hogy a nagyobb halmaznak, a munkásságnak része a vizsgált közösség. Ennek igazolása viszonylag egyszerű akár az elméleti definíciók szerint, akár empirikus adatokkal alátámasztható. A kijelentés másik része pedig a nagyobb halmazban lévő csoportok különbözőségét állítja, amelyben a vasgyári kolónia egy stílust képvisel, ezzel feltételezve, hogy léteznek ezen kívül is életstílusok. A hipotézis ez utóbbi része a dolgozatban nem került kifejtésre, összehasonlításra lett volna szükség, amely a kereteket kifeszítette volna. De ez egyben a kutatás továbblépésének egyik lehetőségét is magában hordozza.

Az életstílus meghatározásához Utasi Ágnes életstílus definícióját hívtam segítségül, amelynek beemelését a kutatásba sikeresnek vélek. A fogalom használatával fel lehetett oldani az addig a szakirodalomban uralkodó homogenizáló törekvések és az esettanulmányok közötti szakadást. Így megvizsgálni, hogy mely tényezők azok, amelyek determinisztikusan hatottak erre a társadalmi csoportra, és melyek azok, amelyek a meghatározottságon belül individuális szinten, a szabadsággal élve az életminőséget alkotják.

A diósgyőr-vasgyári munkások öndefiníciója lokális, a munkásságon belül nem helyezik el saját magukat, nem tartottak fenn a mindennapi élethez kötődő kapcsolatot más gyárak munkásaival, vagy a bányászokkal. Önmagukról alkotott képük kerete a gyárhoz, a kolóniához és a munkához kötődik, külsőleg legfeljebb a szomszédos területek paraszti társadalomtól való elhatárolódásában jelenik meg.

Hipotézisem volt az is, hogy a vasgyári kolónia munkássága differenciált, az egyes rétegek létjogosultsága azonban a kolónián belül realizálódott, és külső kapcsolatok hiányában nem vált szélesebb társadalmi rétegbe integrálhatóvá. Így hiába mutat polgári értékeket, a későbbi középosztálynak csak kis részében válik alkotóelemévé.

Másik hipotézisem a munkásarisztokrácia tényére, valamint hierarchizáló hatására tett kijelentést. A munkásarisztokrácia paradox kifejezés, egyrészt jelöli a társadalom alsó rétegének, a munkásságnak a képviselőit, másrészt próbál tartozni a társadalom elitjéhez. A szó tartalma is paradox, mert mindennapi szinten is jelentős kettősséget hordoz. A gyárban a munkásarisztokráciához tartozó szakmunkás hasonló munkafeltételek között dolgozott, mint szakképzetlen „trógermunkának” nevezett tevékenységet végző ember. Munkája nehéz fizikai munka volt még akkor is, ha tudás és tapasztalat állt mögötte. Munkája koszos volt, egészségromboló és balesetveszélyes. Amiben különbözött a „trógeroló” munkástól, az a helyettesítés nehézsége. A jól képzett, értelmes, tapasztalt, szakmát ismerő szakmunkást nehezen pótolta a gyár, ezért válhatott a szakértelem a bérezési különbségeken túl szimbolikusan is értékke. De azt látnunk kell, hogy ez a megközelítés étikus kategóriákkal való próbálkozás felszínes, és éppen csak arra elegendő, hogy egy nagyobb csoport elemének tudhassuk.

A munkásarisztokrácia paradox tartalmának másik összetevője az időkezelésében jelentkezik, amelynek struktúrája, tartalmassá tétele a munkásságon belül valóban elitté

„emelte”. A mindennapok időszervezési alapokon kettéválasztott része a munkás szabadideje, az a szabadságfok, amiben a munkásarisztokrácia lényege megfogható. Ebben a szabad időben építette ki azt a mikrovilágot, amelyben a szigorú normarendszerre épülő közösséget formált, ahol szépen öltözködött, ahol szórakozni járt.

A valós szabadidőt azonban külső körülmények hívták életre, egyrészt a munkaidő jogi szabályozása, másrészt a gyár által biztosított olyan mértékű jövedelem, amely erre a viszonylagos jólétre alapot adhatott. Az ezen kívüli pénzbevételi tevékenységet pedig nem támogatták, így a szabadidő járt, ha volt rá igény, ha nem.

A gyárnak elsősorban gazdasági érdekéből adódott, hogy a bérezésen és szociális juttatásokon keresztül paternalista rendet építsen ki, és a munkások látszólag okosan éltek a kínálkozó lehetőséggel. Ez a berendezkedés azonban rugalmatlanná, és nehézkessé tette az a munkásarisztokráciát, amelynek feladata lehetett volna egy olyan középréteg kialakítása, amely képes reagálni a megváltozott gazdasági feltételekre. Erre a folyamatra csak a koronát tette fel a szocializmus központosító érdekérvényesítő társadalompolitikája, így a munkásság rendszerváltással bekövetkező teljes szétesése elkerülhetetlen volt.

A kasztrendszer kifejezést a kolónia lakóinak belső szóhasználatából merítem. Használják a szót, de használatában ellentmondásokat találunk. Négy csoportot lehet elkülöníteni. A kaszt alsó szintjét a munkások azon csoportja jelenti, akik kétkezi munkát végeztek. Ide tartoznak a közvetlen termelésirányítók, művezetők. A kaszt következő lépcsőfokát a tisztek képviselték, amely létszámában nagyságrenddel kevesebb volt, mint az alapot jelentő munkásság. A tisztek fölött a gyár legfelső vezetői voltak, akiket egyfajta érinthetetlenség övezett, vált vagy valós szakmai és emberi voltak a munkásság egyértelmű elismerését váltotta ki. Ezt a pár tíz főben meghatározható csoportot az alsó réteg emelte ki látványosan. A negyedik réteg, amely a hierarchiában a termelésirányítók és a tisztek között helyezhetők el, a tisztviselői réteg, amelyet azonban megkülönböztetett az, hogy a termelésben közvetlenül nem vettek részt, így az alá- és fölérendeltségi viszonyokban kissé kilógtak. A betagozódás ellen volt az a tény is, hogy a tisztviselők nagy része kívülről érkezett, és nem a kolóniában élt. Tisztviselői házak csak 1936-ban épültek, s bár területileg hozzá tartoztak nem váltak szerves részévé a kolóniának. A csoportok közötti átjárhatóság erősen korlátozott volt. Ez alól a munkásarisztokrácia jelentett kivételt, amelynél a

legnagyobb lehetőség adódott a munkából tiszti rangot szerezni. A munkásarisztokráciát nagyrészt lefedi az altisztnek nevezett réteg.

A hierarchia összetevői között legfontosabb elem a munkahelyi elismertség, ami jelenti az adott szakmán belüli, nagyrészt munkatársak általi megbecsültséget. A munkahelyi megbecsülés maga után vonta a gyár szociális szolgáltatásait is, ami a munkahelyen kívül is, a tágabb közösségben értékre váltható volt. A legfontosabb juttatás a kedvező feltételekkel kiadott lakás a kolónia házaiban. A ház bérleti jogának megszerzése két irányba hatott, stabilizálta a munkahelyet, és a kolónia közösségének társadalmi tagozódásában szilárd helyet biztosított. A bérleti jog örökíthető is volt, amely módosult formában, de a tulajdonszerzéshez vezető út egyik lépése volt. A lakást csak olyan munkás kapott, akit a gyár véglegesített a munkahelyén, a kiutalt lakás komfortja és mérete pedig a családi körülményektől valamint az üzemben végzett munka fontosságától függött. Ezáltal térben is leképeződött a kolónia társadalmának hierarchiája. A térbeli leképeződés pedig segítette a hierarchia konzerválását és segítette az ebben történő eligazodást.

A kolónia lakói 1919-ben egyszer már átéltek egy viszonylag gyors, néhány tucat lakásra kiterjedő lakáscserét, amely a közösség számára igazolt módon ideológiai alapon történt, így az 1950-es években csendesen, véleményt kevésbé formálva igazodtak a gyáron belüli változásokhoz. Így a kijelentés, mely szerint a kolónia hierarchiájának alapja a munkahelyen betöltött szerep, csak az 1950-es évek végéig igazolható.

A kolóniába való bekerüléssel számos olyan lehetőség adott volt, amelyet az egyén önmagában, és a társadalmi hierarchiában hasonló szinten elhelyezkedő csoportok nem értek volna el. A tisztaság, a tisztálkodás igénye egyszerre jelentette a hasonló rétegektől való elkülönülést és a tisztékhez való közeledés. Mivel csak a tiszti házakban volt fürdőszoba, a munkások tisztasági fürdőt használtak, amit elérhető áron vehettek igénybe. A tisztasági fürdő, a nyári fürdő és a munkahelyeken kialakított fürdési lehetőségek a munkások komfortérzetét is emelte, és ezzel testtudatos életformát segített elő.

A konzum a munkások élelemhez való viszonyát is átalakította. A kommissiózás lehetővé tette, hogy véglegesített munkahely esetén készpénz nélkül is beszerezhették az alap élelmiszereket. Így a rettegett éhezéstől kevésbé kellett tartania a családoknak még a

háborúk ideje alatt is. Bár látható, hogy ez az életfeltételek minimumát jelenti, de mégis olyan alapot adott, amiben joggal bíztak a munkások.

A kultúrához való hozzáférést csak az akarat és szabadidő korlátozta. Műkedvelői körök, énekkarok, zenekarok, olvasóköri körök, színjátszó körök alakultak, amelybe a felvétel korlátlan volt. A tárgyi és infrastrukturális feltételeket a gyár biztosította. Ezen belül a zene kiemelt hangsúlyt kapott. Úgy vélem kevésbé tudatosan, de a gyár ezzel egyéni és közösségi szinten egyaránt jelentkező feszültségeket tudott levezetni.

A kulturális életben 1945-ig megmaradt a belső tagozódás, a munkások és a tisztek külön tartották fenn műkedvelői köreiket, a gyakorlások és a produkciók előadásának helye és presztízse is a tagozódást követte.

A sportot is támogatta a gyár, de ennek folyamata ellentétes az előbb leírtakkal. Bár a lehetőség elvileg mindenki számára adott volt, a második világháborúig a munkások közül viszonylag kevesen sportoltak versenyszerűen. 1945 után azonban lendületet kapott a kikapcsolódásnak ez a formája. A kereteket pedig már úgy teremtették meg, hogy sem a kolóniában, sem a gyárban lévő hierarchia nem jelent meg a sportpályán. A sport egyszerre lett egyéni és közösségi szórakozás, a versenyszellem kiélésnek terepe, és homogenizáló erő.

A munkásarisztokrácia azonban ezekben az években presztízavesztésen esett át, mind szimbolikus értelemben, mind az anyagi juttatások terén. Az értékvesztés leglátványosabban a munkahelyen valósult meg, a megszokott munkaformákat átalakították, horizontálisan rendbe elhelyezve a munkásokat. Az új rendben a vezetők alsóvezető szinten is elhatárolódtak a munkásságtól. A munkaszervezetek a valóságban is új formák voltak, az új elnevezésekkel – mint például a brigád – jelképesen is új szerveződési szinteket hoztak létre. A bérezés bizonytalansága, a munkaversenyek valamint a normák szakmához értők számára logikátlan feltornázása, a termelési fegyelem felborulása a munka terepén aknázták alá a munkások közötti hierarchiát. A Kossuth-díjjal jutalmazott esztergályosnak, aki a norma ezerszeresét teljesítette, egy egész műszak dolgozott a keze alá. Ehhez a dinasztikus vasgyári munkások is hozzájárultak saját munkájukkal, feltételezve, hogy ez a bér és munkanorma csak átmeneti állapot. A törés akkor történt, mikor láthatóvá vált számukra, hogy szerepkörük sem a munkában, sem a juttatásokban javulni nem fog.

Az értékválság a családi, közösségi életre áttételesen volt hatással, és időben is később jelentkezett. Az egyéni emlékezetben, akár a harmadik generációs családi történetekben

is – igaz narratív szinten – de megmaradtak az értékrend elemei: szakmai tudás, munkához való viszony, a munkaadóhoz való lojalitás.

A munkásarisztokráciát a munkahelyen az 50-es évek elején szándékosan ellehetetlenítették, de ez akkor, kívülről nem volt ennyire egyértelmű. Családi, közösségi szinten is elindult a leértékelődés, ami egyrészt a nyugdíj, az inaktivitás felé közeledve más szerepkört jelentett kisebb közösségekben is, másrészt a béreken keresztül a családok életmódján közvetlenül megjelenő visszaesés is erősítette ezt a folyamatot. Az ifjabbak lehetősége és az öregek eredményei családon belül is megkérdőjelezték a régi értékeket: *„Letettem az apámé mellé a fizetési borítékot, büszkén, mert az enyémen több volt!”*

A helyi társadalom addig meglévő hierarchiában elfoglalt hely nem volt tartható, egy homogénebb munkásság jött létre, amelynek új szerkezete alakult ki, amelyben a munkásarisztokráciának nem volt jelentős szerepe. A kolóniából kiköltöztetésről nem tudunk, de az addig szigorú szabályok felborultak. Ennek egyik legszimbolikusabb megjelenése az volt, amikor a igazgatói lakást bölcsődévé alakították át. Ez a ház a hierarchia csúcsát képviselte, így a gyárigazgató lakásának szociális létesítménnyé – vagyis bárki által használhatóvá – alakítása megsemmisítő volt, a hierarchia egészét rázta meg

A munkásságon belüli egyedi életstílus a munkásarisztokrácia széthullása után nincs jelen, így a hipotézisem ezen része nem igazolható.

A diósgyőri kohászat befogadó települését a 19. századig közepéig döntően magyar, református népesség lakta. Néhány kilométerrel távolabb azonban már ekkor is sokfélekezetű településeket találunk, amelynek lakói szlovák és német nyelvet beszéltek. Ipari gyakorlattal rendelkező munkásokat telepítettek le, nagyrészt cseheket, morvaországi németeket és szlovákokat a Bükk több településére. Így a kohászat munkaerőszükséglete kisebb részt a környékbeli falvakból, nagyobb részt pedig cseh, morva, osztrák, és felvidéki területekről táplálkozott. Előfordultak még, igaz kisebb számban lengyelek, románok, ruszinok és bolgárok is. Az első általános iskolai osztályokban nem volt olyan gyerek, aki magyar anyanyelvűnek vallotta magát, de ez olyannyira megfordult, hogy a századfordulóra a gyár munkásai, és a gyerekek az iskolában 100 %-ban vallották magukat magyarnak. A 30 év alatt bekövetkezett változás természetes úton aligha mehetett végbe, így feltételezhetjük egyrészt a magyarosítás felé gyakorolt nyomást, másrészt a hivatalos statisztikák kozmetikáját.

Ehhez hozzá kell tenni, hogy arról egyelőre nincsenek adatok, hogy a gyár beüzemeléskor itt dolgozó munkások közül ténylegesen kik telepedtek le, és kik azok, akik visszamentek szülőhelyükre, de ismerve a regionális munkalehetőségeket, a gyár kiegyensúlyozott megélhetés biztosításával jó lehetőséget jelentett, így csak valószínűsíthető, hogy az idejövő szakemberek nagy része itt is maradt. Azt látni kell, hogy a folyamat iránya a beolvadás felé, nem változott, a két világháború közötti időszakra, az 1930-as évekre a teljes asszimiláció végbement. A világháborúk erősítették ezt a folyamatot, így a kolónia gyűjtőmedencéjében az etnikumok feloldódtak. Az etnikai hovatartozást a második világháború után csak családi történetekben jelentek meg, a kolóniában legfeljebb két generáció mélységéig tartották nyilván a származást.

A látványosan gyors és hatékony asszimilációs folyamatok okát abban kereshetjük, hogy a szakmai tudással bíró nem magyar munkások képezték a későbbi munkásarisztokrácia alapját, amely reális kompromisszumként jelenik meg az egyén életében. Kifelé mutató etnikai identitásukat feladták egy biztos megélhetést nyújtó munkahelyért és mind szakmai, mind közösségi szinten befogadásra találó közösségért.

A valláshoz való viszonyulásban egészen más folyamatokat találunk. A fentebb leírtakból az következhetne, hogy az etnikai identitás a vallási közösségek szorosabb viszonyára tevődik át, amelyet csak részben lehet igazolni. A második világháborúig szabad vallásgyakorlás volt kolóniában. A templomok építéséhez, az egyházak által használt területek, közösségi létesítmények fenntartásához a gyár tevőlegesen is hozzájárult, vagy anyagilag, vagy infrastruktúrával, nyersanyaggal, ami egyértelműen támogatási szándékra utal. A kolónián belül így három felekezet építhetett magának templomot: római katolikus, református, és evangélikus. Változást a már többször említett ötvenes évek hoztak, amelynek az első látványos megjelenése az volt, amikor a hittan kikerült az iskolai oktatás rendszeréből, és a gyár a tulajdonában lévő de egyházi kezelésű földtulajdonokat visszavette. A munkások döntés elé kerültek, vagy a pártban való aktív részvételt választják, amely kényelmes megélhetést és előre jutási lehetőségeket hordozott, vagy kisebb közösségi aktivitás mellett a vallás gyakorlását választják. Ez a döntés nem jelent meg ennyire élesen, egy évtized alatt a mindennapok tapasztalásai által döntött egy-egy család valamely megoldás mellett. Az a sztereotípia, amely a munkásokat ateistának és ezzel együtt baloldalinak láttatja, a vasgyári kolóniában nem igazolódott. A magukat vallástalannak valók sokkal inkább tekinthetők

szekularizáltak, mint ateistának, amit az észak-magyarországi falusi munkáskolóniákban végzett vizsgálatok eredményei is hasonlóan kimutattak. A családok többségében, lévén a kolóniában jellemzően több generációs munkáscsaládok laktak, a vallás a nevelési értékrend része volt, amelyben hagyományosan a nők voltak a vallásosak, a férfiak kevésbé. A gyári munkások döntő része férfi volt, így a pártban való részvétel is döntően férfi dominanciát mutat. A nem dolgozó feleségek így nagyobb ellenállás nélkül folytathatták hitéletüket, amelynek családon belüli megosztottsága már korábban is, sokkal enyhébb formában, de jelen volt. Ezért a vallási élet és a párthoz való tartozás kettőssége a családokban nem okozott elviselhetetlen ellentmondást, ahogyan a közösség is toleranciával viselte a nemek szerinti eltérésekkel együtt az egyén világnézetét.

Testi erő, és ennek használata konfliktuskezelésben gyakori volt. Az általános sztereotípiát, amely szerint a munkások verekedősek, cáfolni a kutatásban nem tudtam. A testi erő a munkafelvételeknél egyértelmű előnyt jelentett, amit a munkavégzés során volt is alkalma használni a legtöbb munkakörben dolgozónak. A fizikai erőnlét így értékmérőként is szolgált. A verekedések megítélése csak akkor vált negatívvá, ha az rendszerességgel, ok nélkül, közösségi rendbontással, és alkohollal párosult. A becsületért vagy egy nőért folytatott sikeres verekedés még növelte is a munkás közösségben elfoglalt helyét. A testi erőt sokszor a kolónián kívül a környékbeli parasztokkal való összetűzésben próbálták ki

Az alkoholfogyasztás hozzátartozik a munkások mindennapjaihoz, de a vizsgált közösségben korántsem olyan mértékben, mint az a köztudatban él. Veszélyes üzem lévén a munkahely, és a közösség is szankcionálta a túlzott alkoholfogyasztás. Ennek tere leginkább a szabadidőben, tágabb családi eseményekkor, vagy közösségi eseményeken volt.

Eredeti elképzelésem szerint teljes képet szerettem volna adni a kolóniáról, minden olyan részelemmel, amely az életmódot befolyásolja. Majd a teljesíthetetlen elképzelés a bemutatás komplexitására redukálódott, amely engedékenyebben lehetővé tette, hogy válogassak a kevésbé és nagyon fontos szempontok között. Ennek maradéktalan teljesítését sem tudtam tartani. A tanulmányban több olyan fontos elemre nem tértem ki, amely a komplex képhez hozzátartozna, de témájában, olyan méretűek, amelyek külön-külön is önálló disszertációt alkothatnának. Egyik ilyen téma a

társadalmi nemek és a hozzá kötődő szerepek változása csak érintőlegesen szerepel az írásban. Legalább ennyire érdekes témának vélem a cigányság betelepülésének vizsgálatát a kolónia házaiba, figyelve a folyamatot, hogyan változik ennek hatására a belső struktúra. A komplex képhez hozzátartozna a kolóniából elszármazottak vizsgálata is. Amelynek összevetése a kolóniában maradtakkal, az elemzéseket megkönnyítené, és sokkal árnyaltabbá tehetné. Mindezen hiányok a kutatás további irányait is jelölik. A hiányok pótlásával párhuzamosan résztémák árnyaltabb kibontására is szükség lenne, amelynek a történetek szimbolikus kerete a meghatározó. Az alkalmazhatóság felé viszi az utat az az érdeklődés, amely azt vizsgálná milyen kapcsolat van a ma szakmunkát végző munkások, és a tanulmányban megjelenített munkásság között, amely a szakképzésben és a munkahelyekhez való viszonyban realizálódhat.

VI. FELHASZNÁLT IRODALOM

A diósgyőri m. kir.vas- és acélgyár története (1765-1910). Szelényi és Társa Könyvnyomdája, Miskolc, 1910. (sz.n.)

A mi nótánk, Bíbor Kiadó Miskolc, 2003,

Alapy Victor: Ipari munkások keresete. Magyar Gyáripar, 1937. 7-8. Szám

Ambrus Péter: A Dzsumbuj. Egy telep élete. Szeged, 2000, LAZI.

Baán István (emlékkönyv): A Diósgyőri Vas- és Acélgyár (LKM) története 1944-1988. B.-A.-Z. Megyei Levéltár. Miskolc, 2001. 65.o.

Babbie, Earl: A társadalomtudományi kutatás gyakorlata. Balassi, Budapest, 1996.

Bácsfainé Hévízi Józsa: Mezgár Lajos közéleti tevékenysége In. Egyháztörténeti szemle. 2007. 1. szám

Baji Etelka: A városi ipari munkásság öltözködése a dualizmus időszakában. Történeti Múzeum Közlemények, 1985-86

Balassa István: A magyar népi építészet táji tagolódása a 18–20. században. In. Balassa István (főszerk.): Magyar Néprajz III. Életmód kötet. Anyagi kultúra. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1997.

Balázs Géza: Pálinkázás munka közben. In. Horváth Sándor-Pethő László- Tóth Eszter Zsófia: Munkástörténet- munkásantropológia. Napvilág, Budapest, 2003. 54.o.

Balázs József: Egyházak és iskolák Diósgyőrben. Tanulmányok Diósgyőr történetéhez 3. Miskolc, A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár Kiadványa, 1998. 11.o.

Balla Antal: A legújabb kor gazdaságtörténete. Kir. Magy. Egyetemi Nyomda, Budapest, 1935.

Balogh Sándor: Diósgyőr-vasgyár lakótelepe. Észak-Magyarország, 1993. November2.; november 9.; november 16.; november 23.

Barta Györgyi – Enyedi György: Iparosodás és a falu átalakulása. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1981.

Bartha Elek: Etnikai különbségek és vallások integráló ereje. In Kunt Ernő-Szabodfalvi József-Viga Gyula (szerk.): Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon. HOM, Miskolc, 1984.

B-A-Z Megyei Levéltár IV. B 801/b. 32/1903. Idézi: Olajos Csaba: A Diósgyőr-vasgyári kolónia. B.-A.-Z. Megyei Levéltár, Miskolc, 1998. 21.o.

Bekes Dezső-Veres László: Fejezetek Miskolc történetéből. Miskolc, 1984.

Belényi Gyula – Sz. Varga Lajos: Munkások Magyarországon 1948-1956. Napvilág, Budapest, 2000.

Beluszky Pál-Győri Róbert: Fel is út, le is út... Városaink településhierarchiában elfoglalt pozícióinak változásai a 20. Században. In Tér és Társadalom. 2004.1.

Benda Gyula: A francia társadalomtörténet intézményeinek története. In Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): Bevezetés a társadalomtörténetbe. Osiris, Budapest, 2003.

- Beránné Nemes Éva-Román János: Források a borsodi és miskolci munkásmozgalom történetéhez. I. Miskolc megyei Város Tanácsa Végrehajtó Bizottsága, Miskolc, 1975.
- Berend T. Iván – Ránki György: Európa gazdasága a 19. Században. Gondolat, Budapest, 1987.
- Berey Katalin: Hogyan épült a Wekerle-telep? Honismeret, 1982/5. sz., 46-47.o.
- Bódy Zsombor: Egy bérharc dramaturgiája. Esettanulmány. In: Munkástörténet - Munkásantropológia. Szerk.: Horváth Sándor - Pethő László - Tóth Eszter Zsófia. Budapest, Napvilág, 2003. 36-52. o.
- Bódy Zsombor-Ö. Kovács József (szerk.): Bevezetés a társadalomtörténetbe. Osiris, Budapest, 2003.
- Boros Árpád: Események és tények a diósgyőri kohászat életéből. B-A-Z Megyei Levéltár, Miskolc, 2004.
- Boros Árpád: Tények és képek a diósgyőri kohászat életéből. B-A-Z Megyei Levéltár, Miskolc, 2005.
- Borsányi György: A munkásosztály kapitalizmus kori története kutatásának néhány módszertani kérdéséről. In. Sipos Levente (szerk.): Munkásosztályunk fejlődése 1945-ig. Magyar Történelmi Társulat-MSZMP Győr-Sopron megyei Bizottsága. 1985.
- Böhm Antal – Pál László: Bejáró munkások. Műhelytanulmány. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet, Budapest, 1979.
- Böhm Antal – Pál László: Társadalmunk ingázói – az ingázók társadalma. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet – Kossuth, Budapest, 1985.
- Böhm Antal: A munkásosztály felemelkedése és széthullása. In. Böhm Antal: A XX. századi magyar társadalom. Korona, Budapest, 1999.
- Braun Róbert: Adatok a vidéki munkásság életéhez. Huszadik Század, 1909. I. kötet, 513-527.o.
- Buzinkay Géza: A középosztály lakásideálja. In: Hanák Péter (szerk.): Polgári lakáskultúra a századfordulón. Budapest, 1992. 14-17.o.
- Campbell, James W. P.: A téglavilágtörténete. Kossuth, Budapest, 2004.
- Collier, John Jr – Collier, Malcolm: Visual Anthropology. University of New Mexico Press, Albuquerque, 1986 (2)
- Cukor Eszter: A szellemi dolgozók kereseti viszonyainak alakulása az elmúlt években. Közgazdasági Szemle, 1990/12.
- Cséfalvay Zoltán: A modern társadalomföldrajz kézikönyve. Tankönyvkiadó, Budapest, 1994.
- Csepeli György: Embereknek vetése. Jászöveg, Budapest, 2003.
- Csontos Györgyi-Vass Tibor: Ózdi munkáskolóniák (1861-1970). Kráter, Pomáz, 2001.
- Dankánics Mária: Különböző korú munkások tudati képe a II. világháborúról. Szociológia, 1976.3-4. Sz.
- Daunton, Martin J.: A munkáslakás európai összehasonlításban, 1850-1914. In. Gyáni Gábor (szerk.): Változás és folytonosság. Tanulmányok Európa XIX. Századi társadalmáról. Történelmi figyelő 3. Debrecen, 1992, KLTE.

- Dégh Linda: Útmutató a munkásosztály néprajzi vizsgálatához. Művelt Nép Könyvkiadó, Budapest, 1953.
- Déry Attila - Merényi Ferenc: Magyar építészet 1867-1945. Urbina, Budapest, 2000.
- Diósgyőr és Vasgyári Hírlap 1909. április. 4.
- Diósgyőri munkások beadványa a pénzügyminiszterhez. In Beránné Nemes Éva-Román János: Források a borsodi és miskolci munkásmozgalom történetéhez. I. Miskolc megyei Város Tanácsa Végrehajtó Bizottsága, Miskolc, 1975. 405.o.
- Dobrossy István (szerk.): Miskolc története 1848-1919. IV/2. Miskolc, B.-A.-Z. Megyei Levéltár, 2003.
- Dömötör Tekla: A Salgótarján-környéki bányászközségek néprajzához. Ethnographia LXV., 1954, 152-167.p.
- Erdei Ferenc: A magyar falu. Akadémiai Kiadó, Budapest, [1940] 1974.
- Erdei Ferenc: A magyar társadalom. Gondolkodó Magyarok. Magvető, Budapest, 1987.
- Étrendi szokások a munkás-, alkalmazotti és paraszti háztartásokban. KSH, Budapest, 1960.
- Fejős Zoltán - Niedermüller Péter: Témák és irányzatok a városok antropológiai-néprajzi kutatásában. In. Valóság 1983/2.
- Ferge Zsuzsa: A szegénység társadalmi megítélése Magyarországon, történelmi nézőpontból. In Kokasz Nikosz-Örkény Antal (szerk.): Magyarország társadalomtörténete III. (1945-1989). Új Mandátum, Budapest, 1998.
- Fericsán Kálmán: Ősi fának ága-boga. A középszintű iparoktatási szervezet kialakulása és fejlődése Magyarországon. JPTE Tanárképző Intézet, Pécs, 1999.
- Fleischl Róbert: Munkás lakótelepek. (k.n.), Budapest, 1908.
- Fleischl Róbert: Munkás lakó-telepek. Vállalkozók Közlönye, 1910. december 22.
- Fleischl Róbert: Munkáslakásokról. Bányászati és Kohászati Lapok. 1911., 2. szám, 87-89.p.
- Földes Ferenc: Munkásság és parasztság kulturális helyzete Magyarországon. Cserépfalvi, Budapest, 1941. (reprint) 48.o.
- Fülep Lajos: Magyar építészet. In. [Nyugat](#). 1918. 8. szám
- Fűrészné Molnár Anikó: Lakáshelyzet, otthonkultúra az ipartelepeken. in Somorjai József (szerk.): Tatabánya 45 éve város. Tudományos füzetek 7., Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Múzeumainak Igazgatósága Tata, 1992.
- Gaszó Ferenc – Pataki Ferenc – Várhegyi György: Diákéletmód Budapesten. , Gondolat, Budapest, 1971.
- Gecsényi Lajos: A gyáripar és a nagyüzemi munkásság Győrött (1896-1945). In. Sipos Levente (szerk.): Munkásosztályunk fejlődése 1945-ig. Magyar Történelmi Társulat-MSZMP Győr-Sopron megyei Bizottsága. 1985.
- Gelléri Péter: A vándorló munkások. Pszichológia a gyakorlatban 32. Akadémiai, Budapest, 1977.
- Gerber Frigyes: A munkás jólétintézményekről. In. Bányászati és Kohászati Lapok, 1898. 7-8

- Gergely András: Települések, lakások és lakóik a századforduló Magyarországon. Történelmi Szemle, 1971, XIV., 406-441.p.
- Gergely Katalin: A Százados úti kislakásos telep és lakói (1910-1985). Honismeret, 1987/6. sz.
- Gerle János: Századfordulós stílusirányzatok. In. Sisa József- Wiebenson, Dora (szerk.): Magyarország építészetének története. Vince, Budapest, 1998.
- Granasztói Péter: Munkaidő, szabadidő, szórakozás. A társadalmi idők átalakulása a 19. században és a 20. század első felében. In. Fejős Zoltán (szerk.): A megfoghatatlan idő. Néprajzi Múzeum, Budapest, 2000. 104.o.
- Gulyás Gyula: Képeslapok a Vasgyári kolóniáról, in Bán András (szerk.): Körülírt képek. Miskolc-Budapest, 1999.
- Gunst Péter: Magyarország gazdaságtörténete. Nemzeti tankönyvkiadó, Budapest, 1996.
- Gyáni Gábor: Etnicitás és akkulturáció a századfordulós Budapesten. In Regio. 1995/1-2.
- Gyáni Gábor: Kollektív emlékezet és nemzeti identitás. 2000. 1999/március.
- Gyáni Gábor: Közösség és munkásradikalizmus. In. Valóság, 1984/7.
- Gyáni Gábor: Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korszakban. In. Gyáni Gábor-Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Osiris, Budapest, 1998.
- Gyimesi Sándor: Utunk Európába. A magyar és az európai gazdaság viszonya a honfoglalástól a 20. Század elejéig. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1994.
- H.Sas Judit: Életmód és család. Az emberi viszonyok alakulása a családban. Akadémiai, Budapest, 1976.
- Halkovics László: A gyáripár az I. világháborúban. In. Kollega Tarsoly István (szerk.): Magyarország a XX. században. II. Babits Kiadó, Szekszárd, 1996-2000.
- Halmos Ferenc-Szilágyi Ákos: Tizenháromház. In. Kritika. 1975/3. 12.o.;
- Halmy Gyula: A diósgyőri Hámor tizenkét év óta Borsodmegyében. In. Borsod Miskolci Értesítő címlap 1879 augusztus 28.
- Hankiss Elemér - Manchin Győző: Szempontok az élet „minőségének szociológiai vizsgálatához. Valóság, 1976.6. szám.
- Hankiss Elemér: Értékszociológiai kísérlet. Az ipari dolgozók néhány rétegének értékrendjéről. Népművelési Propaganda Iroda, Budapest, é.n. (1975 körül)
- Hankiss Elemér: Társadalmi csapdák. Diagnózisok. Magvető, Budapest, 1983.
- Harris, Jose: Private Lives, Public Spirit: Britain 1870-1914. Social History of Britain. Penguin, London, 1994.
- Héra Gábor-Ligeti György: Módszertan. Osiris, Budapest, 2005.
- Héthy Lajos-Makó Csaba: Munkásmagatartások és a gazdasági szervezet. Akadémiai, Budapest, 1972.
- Hobsbawn, Eric: A munkásosztály szertartásainak átalakulása. In. Gyáni Gábor (szerk.): Változás és folytonosság. Tanulmányok Európa XIX. Századi társadalmáról. Történelmi Figyelő 3. KLTE, Debrecen, 1992.

- Hofer Tamás: Történeti fordulat az európai etnológiában. In Hofer Tamás (szerk.): Történeti antropológia. Budapest, MTA Néprajzi Kutatócsoport, 1984. 61-72.o.
- Horváth Sándor: A Késdobáló és a jampecek. Szubkultúrák Sztálinvárosban. Korall. 2000/1. 119-136.p.
- Horváth Sándor: A városi lakosság életformája az ötvenes években. A mindennapok története Sztálinvárosban. *PhD értekezés*, ELTE, Budapest, 2002.
- Horváth Sándor: Életforma és mentális térképek Sztálinvárosban. <http://www.mek.iif.hu>
- Horváth Sándor: Falusiból városi, parasztból városlakó. A parasztság életmódváltozása Sztálinvárosban. in *Mozgó Világ*. 2000/6. 30-40.p.
- Horváth Sándor: Mentális térképek Sztálinvárosban. in Bódy Zsombor – Mátay Mónika – Tóth Árpád (szerk.): A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára. Osiris, Budapest, 2000. 450-478.p.
- Horváth Sándor: Urbanizáció és társadalmi integráció a hatvanas években. *Évkönyv X*. 1956-os Intézet, Budapest, 2002.
- Incze Miklós – Szili Ferenc – Andrassy Antal: Az üzemtörténetírás kérdései. (A Somogy megyei Levéltári Napok '81 »Közművelődés-munkásművelődés« programjában elhangzott előadások.), (k.n.) Kaposvár, 1983.
- Jahoda, Marie – Lazarsfeld, Paul F. – Zeisel, Hans: Marienthal, Új Mandátum, Budapest, 1999.
- Jankó János: Torda, Aranyosszék, Toroczkó magyar (székely) népe. Magyar Földrajzi Társaság, Budapest, 1893.
- Katona Imre – Maróthy János – Szatmári Antal (szerk.): A parasztdaltól a munkásdalig. Akadémiai, Budapest, 1968.
- Kemény István: Velük nevelkedett a gép. Magyar munkások a hetvenes évek elején. VITA, Budapest, 1990.
- Kende János: Adalékok a magyarországi munkásság nemzetiségi összetételének alakulásához a századelőn. In. Sipos Levente (szerk.): Munkásosztályunk fejlődése 1945-ig. Magyar Történelmi Társulat-MSzMP Győr-Sopron megyei Bizottsága. 1985.
- Kende János-Sipos Péter: Ipari munkásság és asszimiláció Magyarországon 1870-1910. Történeti Szemle XXVI, 1983.
- Kepes Ernő A diósgyőr vasgyár jóléti intézményei. 1913. Idézi: Porkoláb László: Források a Diósgyőr-vasgyár történetéhez. B.-A.-Z. Megyei Levéltár – Országos Műszaki Múzeum Kohászati Múzeuma, Miskolc, 2006. 306-307.o.
- Keresztes Vencel leírása 1928-ból. Közli: Porkoláb László: Források Diósgyőr-Vasgyár történetéhez. 1770-1919. B-A-Z Megyei Levéltár- Országos Műszaki Múzeum Központi Kohászati Múzeuma, Miskolc, 2003. 282.o.
- Kiszely Gyula: A Diósgyőri Magyar Állami Vas- és Acélgyár története. B-A-Z Megyei Levéltár – Montan-Press Kft., Miskolc, 1997.
- Klanciczay Gábor: A történeti antropológia tárgya, módszerei és első eredményei. In Hofer Tamás (szerk.): Történeti antropológia. Budapest, MTA Néprajzi Kutatócsoport, 1984. 23-60.o.

- Kohli, Martin: Társadalmi idő és egyéni idő. In. Gellériné Lázár Márta (szerk.): Időben élni, Akadémiai, Budapest, 1990.
- Kónya Anikó: Az emlékezés klasszikus szemléletének visszatérése. Replika. 1997. Június.
- Kóródi József: A borsodi iparvidék. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1959.
- Korona Róbert visszaemlékezése. Kiszely Gyula kutatási anyagai XV. Közli: Porkoláb László: Források Diósgyőr-Vasgyár történetéhez. 1770-1919. B-A-Z Megyei Levéltár-Országos Műszaki Múzeum Központi Kohászati Múzeuma, Miskolc, 2003. 244.o.
- Kósa László: Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon 1880-1920. Planétás, Budapest, 1998.
- Kotics József: Gazdasági stratégiák és magatartások. Ethnica Kiadás, Debrecen, 2006.
- Kovács Balázs : Életminőség – boldogság –turizmusstratégia. Polgári Szemle, 2007. Február, 18.o.
- Kovács László plébános (szerk.): Diósgyőr-vasgyári római katolikus templom. Diósgyőr-vasgyári Egyházközség. Miskolc, 1997.
- Kovács György: A diósgyőrvasgyári művelődés története I. B.-A.-Z. Megyei Közművelődési Módszertani Központ, 1990.
- Kovács György: A diósgyőrvasgyári művelődés története II. 1920-1945. B.-A.-Z. Megyei Közművelődési Módszertani Központ, Miskolc, 1990.
- Kovács György: A Diósgyőr-vasgyári művelődés története. B-A-Z Megyei Levéltár, Miskolc, 2002.
- Körmöczy Katalin: A fővárosi lakáshelyzet és a „Wekerle” állami munkáslak telep (1908-1945). I. rész. 1980, Folia Historica, 8. sz., 123-167.o.; II. rész. 1981, Folia Historica, 9. sz., 191-248.o.
- Kőrösi Zsuzsanna - Molnár Adrienne: „Kemény tanulság volt” Az 1956-os forradalom utáni megtorlás következményei a munkáscsaládokban. In. Horváth Sándor-Pethő László- Tóth Eszter Zsófia: Munkástörténet- munkásantropológia. Napvilág, Budapest, 2003.
- Kres Gyula (szerk.): A Rimamurányi-Salgótarjáni vasmű-rt. bánya és gyári munkás személyzete egészségügyi viszonyainak ismertetése. (k.n.) (h.n.), 1896.
- Kun László: A munkás torna- és sportmozgalom szerepe a munkásság osztályá szerveződési folyamatában. (1848-1914) In. Sipos Levente (szerk.): Munkásosztályunk fejlődése 1945-ig. Magyar Történelmi Társulat-MSzMP Győr-Sopron megyei Bizottsága. 1985.
- Kunt Ernő: A temetők népművészete. Corvina, Budapest, 1983.
- Ladányi János: Községekben élő munkások. Szociológia, 1977. 1.
- Le Play, Frédéric: A munkásviszonyok reformja. Budapest, 1903.
- Lehoczky Alfréd: A munkásság történeti fejlődésének főbb vonásai Miskolcon. NME Marxizmus-Leninizmus Tanszék, Miskolc, 1981.
- Lehoczky Alfréd: Az ipari dolgozók kiemelt rétegeinek jellemzői Miskolc két nagyipari üzemében. Művészeti és Propaganda Iroda, Miskolc, 1978. (Kézirat)

- Lehoczky Alfréd: Száz év egy város életéből. I. Az első ötven év. Művészeti és Propaganda Iroda, Miskolc, 1978.
- Lepetit, Bernard: Építészet, földrajz, történelem. Aetas. 1985/4.
- Leszih Lajos: CH-6 kisgyártó osztályának története (Ázsia) 1936-1946. Magyar Állami Vas-, Acél- és Gépgyárak. HOM HTA 53.3696.1
- Letenyei László: Településkutatás, Budapest, 2002.
- Lilley, S.: A történelem, az ember és a gépek. Szikra Kiadás, Budapest, 1949.
- Litván György (szerk.): Magyar munkásszociográfiák 1888-1945. Kossuth, Budapest, 1974.
- Losonczy Ágnes: Az életmód az időben a tárgyakban és az értékekben. Gondolat, Budapest, 1977.
- Magyar Jövő 1925. Január 25. Idézi: Porkoláb László: Források a Diósgyőr-vasgyár történetéhez. II. B.-A.-Z. Megyei Levéltár – Országos Műszaki Múzeum Kohászati Múzeuma, Miskolc, 2006. 16.o.
- Magyar Jövő 1926. Október 31. Idézi: Porkoláb László: Források a Diósgyőr-vasgyár történetéhez. II. B.-A.-Z. Megyei Levéltár – Országos Műszaki Múzeum Kohászati Múzeuma, Miskolc, 2006. 18.o.
- Major Róbert: Két világháború között. Huszonegy év gazdasági- és társadalomtörténete. Renaissance Könyvkiadó, Budapest, 1942.
- Majtényi György: „Ön-fejűség- – a „másik- Németország történelme. In Aetas 2003/1.
- Marx Károly: A Tőke. A politikai gazdaságtan bírálata. Szikra Kiadás, Budapest, 1949.
- Méhely Kálmán: A munkáskérdés lényege. Társadalompolitikai tanulmány. Pátria, Budapest, 1916.
- Meissner Alajos: A diósgyőri vasgyár munkástelepe. MMÉEK. 1889. 374.o.
- Meissner Alajos: A londoni munkásosztály lakóházai. MMÉEK. 1887. 366-372.o.
- Meissner Alajos: Délmagyarországi csángótelepek. MMÉEK. 1891. 277-278.o.
- Meissner Alajos: Észak-amerikai kisebb lakóházak és munkáslakások. MMÉEK. 1895. 300-304.o.
- Meissner Alajos: Fiume munkástelepei. MMÉEK. 1892. 51-54.o.
- Meissner Alajos: Munkáslakások Lüttichben és környékén. MMÉEK. 1894. 266-270.o.
- Meissner Alajos: Munkáslakások Marseille-ben. MMÉEK. 1898. 51-54.o.
- Meissner Alajos: Munkáslakások Párizs környékén. MMÉEK. 1898. 19-21.o.
- Meissner Alajos: Olcsó munkáslakásokat építő társulat Havre-ban. MMÉEK. 1893. 350-353.o.
- Meissner Alajos: Tokio munkáslakásai. MMÉEK. 1893. 312-316.o.
- Mérei Ferenc: Közösségek rejtett hálózata, Osiris, Budapest, 1996.
- Mészáros Borbála: A munkásság kutatása az osztrák és a német néprajzban. Ethnographia CIX (1998) 2.

Mialkovszky Mária: Egy budapesti szervezett szakmunkás lakása a századelőn. Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Évkönyve, Budapest, 1975-76.

Milton M. Gordon: Assimilation in American Life. The Role of Race, Religion, and National Origins. Oxford Univ. Press, New York 1964. 60-84, különösen a 71. oldal. Idézi: Gyáni Gábor: Etnicitás és akkulturáció a századfordulós Budapesten. In Regio. 1995/1-2.

Molnár Pál: A Nógrád megyei bányamunkásság kialakulásának, harcának és életmódjának néhány kérdése a XIX. Században. 233.o. in. Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve III., Salgótarján, 1977. 211-237.o.

Molnár Pál: Adatok a nógrádi bányamunkásság létszámának, összetételének változásairól, helyzetéről, harcairól és életmódjáról 1900 és 1919 között. in. Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve IV., Salgótarján, 1978. 27-57.o.

Műemlékvédelem. 43. évf. 1999/4. szám.

Nagy Dezső: Munkáshagyományok. Tankönyvkiadó, Budapest, 1980.

Nagy Péter Tibor: Vallásos nevelés 1949 előtt. Magyar Pedagógia. 99. Évf. 4. Sz. 1999.

Nagy Sándor: Diós Pál mesés álma és valósulása: a Diósgyőri Vasgyár üzemóriásai és lakótelepe. Pályamunka. (k.n.) Miskolc, 1979.

Nagy Zsuzsanna: Ferencesek a kolóniában. Szakdolgozat. ME KVAT, 2004.

Nemcsik Pál (szerk.): Borsodnádasi munkáséletrajzok. Borsodnádasi Helytörténeti Gyűjtemény. 1974.

Nemcsik Pál: A borsodnádasi kétlaki munkásság életmódjának változása. Foglalkozások és életmódok. Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 1976, 49-62.o.

Nemcsik Pál: Adatok a borsodnádasi munkásság betelepedéséhez, munkamegosztásához, migrációjához (1864-1909). Borsodi Levéltári Évkönyv., Miskolc, 1981, 149-173.o.

Nemcsik Pál: Magyar munkásdalok. Tankönyvkiadó, Budapest, 1977.

Nemcsik Pál: Ózd környéki ipari munkásság a mezőgazdaságban. Foglalkozások és életmódok. Miskolc, 1976, Herman Ottó Múzeum, 63-83.o.

Nemes Ferenc-Szelényi Iván: A lakóhely mint közösség. Akadémiai, Budapest, 1967.

Nemes Nagy József: A tér a társadalomkutatásban. ETR, Budapest, 1998.

Népoktatás Borsodvármegyében. A kir. Tanfelügyelő jelentése az 1890. Évről. Borsod Miskolczi Értesítő Helybeli és vegyes hírek 1891. Február 19.

Niederhauser Emil: A munkásosztály kialakulása Európában. In. Sipos Levente (szerk.): Munkásosztályunk fejlődése 1945-ig. Magyar Történelmi Társulat-MSzMP Győr-Sopron megyei Bizottsága. 1985.

Niedermüller Péter: Városi antropológia: történeti megközelítések. In Hofer Tamás (szerk.): Történeti antropológia. Budapest, MTA Néprajzi Kutatócsoport, 1984. 97-108.o.

Nora, Pierre: Emlékezet és történelem között. Aetas 1999/3.

Oczvirk Nándor: A munkásnők nevelése. In. Bányászati és Kohászati Lapok. 1907. 2. Kötet, 243-247.o.

- Olajos Csaba: A Diósgyőr-vasgyári kolónia. B.-A.-Z. Megyei Levéltár, Miskolc, 1998.
- Orbán Balázs: A székelőföld. (Válogatás), Európa Könyvkiadó, Budapest, 1985.
- Ö. Kovács József : A társadalomtörténet németországi útjai. In Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): Bevezetés a társadalomtörténetbe. Osiris, Budapest, 2003.
- Ö. Kovács József: Nyugati társadalomtörténeti szemle, különös tekintettel a német történetíráásra. In Studia Miskolcensis 3. Történelmi Tanulmányok, Miskolc, 1999.
- Paládi-Kovács Attila: Az ipari munkásság néprajzi kutatása Magyarországon és Európában. In. Horváth Sándor-Pethő László- Tóth Eszter Zsófia: Munkástörténet-munkásantropológia. Napvilág, Budapest, 2003.
- Paládi-Kovács Attila: Az ipari munkásság. In Paládi-Kovács Attila (szerk.): Magyar Néprajz VIII. Társadalom. MTA, Budapest, 2000. 239-309.o.
- Paládi-Kovács Attila: Életmód, foglalkozás, nemzetiség. KLTE, Debrecen, 1988.
- Paládi-Kovács Attila: Ipari táj. Akadémiai, Budapest, 2007.
- Palmer, Marilyn – Neaverson, Peter: Industry in the Landscape, 1700-1900. Routledge 1994. London.
- Palmer, Marilyn – Neaverson, Peter: The Textile Industry of South-West England: A Social Archaeology. Tempus 2005. London
- Papp János: A hátrányos helyzet értelmezése. In. Educatio. 1997/1.
- Peterdi Vera: A MÁVAG kolóniái (1869-1985). in Bencze Géza (szerk.): Tanulmányok a MÁVAG történetéből. Budapest, 1989, 209-233.o
- Pethő László: A rendszerváltás óta folyó munkáskutatások néhány eredményéről. in Horváth Sándor – Pethő László – Tóth Eszter Zsófia (szerk.): Munkástörténet – munkásantropológia. Napvilág Kiadó, Budapest, 2003, 195-202.p.
- Pittaway, Mark: Az állami ellenőrzés társadalmi korlátainak újraértékelése: az ipari dolgozók és a szocialista diktatúra Magyarországon, 1845-1953. In. Horváth Sándor-Pethő László- Tóth Eszter Zsófia: Munkástörténet- munkásantropológia. Napvilág, Budapest, 2003. 77.o.
- Pittroff Kálmán: Munkás jóléti intézmények. Diósgyőr-Gyártelep, (k.n.), 1906, 1-111.o.
- Porkoláb László: Források Diósgyőr-vasgyár történetéhez 1770-1919. B-A-Z Megyei Levéltár- Központi Kohászati Múzeum, Miskolc, 2006.
- Porkoláb László: Források Diósgyőr-vasgyár történetéhez 1920-2005. B-A-Z Megyei Levéltár- Központi Kohászati Múzeum, Miskolc, 2006.
- Probáld Ferenc: A regionális földrajz helye a geográfiában. Regionális Tudományi Tanulmányok. Budapest, 1995. 40.o.
- Pukánszky Béla: Az 1945 utáni magyar iskoláztatás története. In Pukánszky Béla-Németh András: Neveléstörténet. F-book. 2001. <http://magyar-irodalom.elte.hu/nevelestortenet/12.02.html>
- R. Nagy József (szerk.): Családi album. Vizuális antropológiai szöveggyűjtemény I., Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc, 2000,
- R. Nagy József: Munkáskolóniák kulturális antropológiai vizsgálata Északkelet-Magyarországon. Phd értekezés, Debrecen, 2005.

R.Nagy József: A kolónia krónikái. Dokumentumfilm. Miskolc, 1998.

Reggeli Hírlap, 1919. okt. 23. Idézi: Porkoláb László: Források a Diósgyőr-vasgyár történetéhez. B.-A.-Z. Megyei Levéltár – Országos Műszaki Múzeum Kohászati Múzeuma, Miskolc, 2006. 340.o.

Reggeli Hírlap, 1919. szeptember 27. Idézi: Porkoláb László: Források a Diósgyőr-vasgyár történetéhez. B.-A.-Z. Megyei Levéltár – Országos Műszaki Múzeum Kohászati Múzeuma, Miskolc, 2006. 337.o.

Rerum Novarum XIII. Leó pápa apostoli körlevele a munkások helyzetéről. Fordította: Prohászka Ottokár Szent István Társulat, Budapest, (reprint) 1991.;

Réti R. László: Egy tőkés nagyvállalat munkáspolitikája. (1881-1944). In. Sipos Levente (szerk.): Munkásosztályunk fejlődése 1945-ig. Magyar Történelmi Társulat-MSzMP Győr-Sopron megyei Bizottsága. 1985.

Revel, Jacques: A mikroszintű vizsgálat és a társadalmi jelenségek konstruálása. Aetas 1996/4.

Rézler Gyula: A magyar gyári munkásság in Rézler Gyula (szerk.): Magyar gyári munkásság. Szociális helyzetkép. Közgazdasági Könyvtár XXIV. kötet. Magyar Közgazdasági Társaság, Budapest, 1940.

Rézler Gyula: A magyar nagyipari munkásság kialakulása 1867-1914. in Litván György (szerk.): Magyar munkásszociográfiák 1888-1945. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1974.

Rézler Gyula: Egy magyar textilgyár munkástársadalma. Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda Rt., Pécs, 1943.

Róbert Péter: Az élettörténeti módszer. Szociológia, 1982/2.

Romsics Ignác: Magyarország története a XX.században. Osiris, Budapest, 2000.

Rostás Ilona – Reitzer Béla: Ezer munkás a szabad idejéről. Athenaeum Nyomda és Kiadó Rt., Budapest, 1940.

Rupp Kálmán: Társadalmi mobilitás és településszerkezet. Szociológia, 1973. 1. Szám.

S. Mialkovszky Mária: Adalékok az otthonkultúra-kutatás kérdéséhez az Allt-féle hagyaték kapcsán. A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Évkönyve, Budapest, 1979-80.

Sajó Tamás: A diósgyőri főutca jelentésváltozásai Ökotáj, 1. évf. 1. sz. 1992. ősz. 41–49. p.

Sárkány Mihály: Gazdaság és kultúra: a parasztság mint kutatási dilemma. In Hofer Tamás (szerk.): Történeti antropológia. Budapest, MTA Néprajzi Kutatócsoport, 1984. 87-96.o.

Scharl Mária: A sashalmi állami lakótelep szociográfiája. Részlet a doktori értekezésből. (k.n.)

Sipos Péter: Az ipari munkásság összetétele, helyzetének, életmódjának egyes vonásai és szervezettsége Magyarországon (1919-1938). In. Sipos Levente (szerk.): Munkásosztályunk fejlődése 1945-ig. Magyar Történelmi Társulat-MSzMP Győr-Sopron megyei Bizottsága. 1985.

Sipos Péter: Munkásság és munkásmozgalom. In. Historia 2000. 09-10.

- Siráczky, Jan: Az Északkelet-Magyarországra való szlovák települések problematikájához. In. Szabadfalvi József és Viga Gyula (szerk.): Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon. II. kötet, HOM, Miskolc, 1985.
- Somogyi Manó: Az Óbudai Hajógyár munkásainak helyzete. In. Somogyi Manó: Szociálpolitikai tanulmányok. (k.n.), Budapest, 1900.
- Somogyi Manó: Gyárfelügyelet és munkásviszonyok hazánkban. In. Somogyi Manó: Szociálpolitikai tanulmányok. (k.n.), Budapest, 1900.
- Soós Imre: Az egri egyházmegyei plébániák történetének áttekintése. Budapest, Szent István Társulat Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, 1985.
- Sz. Bányai Irén: A gázgyári kolónia. KLTE, Debrecen, 1996. 16.o.
- Szabó László: A munka néprajza. Tanulmányok a magyar paraszti munka- és üzemszervezetről a XVIII–XX. századból. Ethnica, Debrecen, 1997.
- Szabó László: Süllyesztékes kovácsolás Miskolc, 1997. Oktatási segédlet
- Szabó László: Szabadalakító kovácsolás Miskolc, 2001. Oktatási segédlet
- Szabó László: Társadalomnéprajz. Ethnica, Debrecen, 1993.
- Szabó László: Társadalomnéprajz. In. Tibori Tímea-T. Kiss Tamás: Közösség – közösségi kommunikáció. I. kötet. Okker Oktatási iroda, Budapest, é.n. 72-105.o.
- Szabó Zoltán: A tardi helyzet – Cifra nyomorúság. (facsimile) Akadémiai –Kossuth - Magvető, Budapest, 1986.
- Sziklavári János: Az izzó vas tűzcsillagai. Vaskohászat tegnap és ma című elektronikus dokumentum alapján. Budapest : Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetsége, 2005. <http://www.scitech.mtesz.hu/02sziklavari/index.html>
- Szirmai Viktória: „Csinált” városok. Gyorsuló idő sorozat. Magvető Budapest, 1988.
- Szobek András: Egy munkásélet emlékei. Kossuth, Budapest, 1986.
- Szvircsek Ferenc: A bányászat hatása a terület gazdasági és társadalmi szerkezetére. in Bakó Ferenc (szerk.): Palócok. II. Újkori történelem és népi társadalom. Eger, 1989, 201-219.o.
- Szvircsek Ferenc: Az üveggyári munkások életviszonyainak és politikai mozgalmainak alakulása Nógrád megyében. in Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve III., Salgótarján, 1977, 5-25.o.
- Szvircsek Ferenc: Kolonizálás, mint a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. munkáspolitikájának része. in Somorjai József (szerk.): Tatabánya 45 éve város. Tudományos füzetek 7., Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Múzeumainak Igazgatósága, Tata, 1992, 99-105.o.
- Szvircsek Ferenc: Tények, adatok, összefüggések a nógrádi szénbányászat gazdasági és társadalmi hatásáról. Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve XI., Salgótarján, 1985, 61-96.o.
- Técsey Ferenc kézirata 27. KKMA 70. Közli: Porkoláb László: Források Diósgyőr-Vasgyár történetéhez. 1770-1919. B-A-Z Megyei Levéltár- Országos Műszaki Múzeum Központi Kohászati Múzeuma, Miskolc, 2003. 238.o.
- Thompson, E.P.: Az angol munkásosztály születése. Osiris, Budapest, 2007.
- Thompson, E.P.: The Poverty of Theory & other essays. Merlin Press, London, 1978.

Tímár Judit: A Nők tanulmányozása a földrajzban avagy: van-e létjogosultsága a feminista geográfiának Magyarországon? In. Nők a térben és a társadalomban. Tér és Társadalom, MTA RKK, Pécs, 1993. 1-2. 1-18.o.

Tímár Lajos: A brit társadalomtörténet-írás. In Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): Bevezetés a társadalomtörténetbe. Osiris, Budapest, 2003.

Tomka Béla: Családfejlődés a 20. századi Magyarországon és Nyugat-Európában. Osiris, Budapest, 2000.

Tóth Eszter Zsófia: "Puszi Kádár Jánosnak". Munkásnők élete a Kádár-korszakban mikrotörténeti megközelítésben. Napvilág, Budapest, 2007.

Tóth Eszter Zsófia: Parasztlányokból munkásasszonyok. in Cseri Miklós – Kósa László – T. Bereczki Ibolya (szerk.): Paraszti múlt és jelen az ezredfordulón. Szentendre, 2000, 405-422.p.

Tóth Eszter Zsófia: Változó identitások munkásnők élettörténeti elbeszéléseiben. in Ständeisky Éva (szerk.): Évkönyv X. – 2002. Magyarország a jelenkorban. , 1956-os Intézet, Budapest, 2002. 36–51.p.

Tóth G. Péter: A A közösség. Egy fogalom megalkotása, kiteljesedése, széthullása és felszámolása. In. Pócs Éva (szerk.): Község és identitás. L'Harmattan-PTE Néprajz Tanszék, Budapest, 2002.

Tóth Pál: A borsodi gyáripárban dolgozók lakásviszonyai. Szociológia, 1974. 1. szám, 33-48.o.;

Tóth Pál: Miskolc város társadalmi és urbanisztikai szerkezete, NME MLT Szociológiai Kutatócsoportja, Miskolc, 1978.;

Tóth Pál: Társadalmi kapcsolatok szerveződése és típusai a lakótelepeken. NME MLT Szociológiai Kutatócsoportja, Miskolc, 1978.

Tönnies, Ferdinand: Község és társadalom, Gondolat, Budapest, 1983.

Turnowsky Sándor: Adatok a vidéki munkásság életéhez. Korunk. 1929. Április

Tyler, Stephen A.: Bevezetés a kognitív antropológiába. In. In. Biczó Gábor (szerk.): Antropológiai irányzatok a második világháború után. Csokonai, Debrecen, 2006.

Vági Gábor: A háztartások felszereltsége és szolgáltatásfogyasztása. Statisztikai Szemle, 1993. április-május. 293-316.o.

Valkó Márton gyárigazgató beszámolója az országgyűlés 1957 májusi üléséről. KM TDGY 99.115.1. . Idézi: Porkoláb László: Források a Diósgyőr-vasgyár történetéhez II. B.-A.-Z. Megyei Levéltár – Országos Műszaki Múzeum Kohászati Múzeuma, Miskolc, 2006. 94.o.

Valuch Tibor: Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében, Osiris, Budapest, 2002.

Vas és Fémmunkások Szaklapja. 1904.február 4.

Vass Tibor: Az ózdi acélgyári munkásság életviszonyai a XX. század első felében. in Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai VII., Miskolc, 1976, 9-31.p.

Vass Tibor: Jelbeszéd az ózdi finomhengerműben. Borsodi kismonográfiák 5. Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 1977.

Veres László: Borsod megye etnikai arculatának változásai a 18. század első felében. In Kunt Ernő-Szabadfalvi József-Viga Gyula (szerk.): Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon. HOM, Miskolc, 1984.

Viga Gyula: Utak és találkozások. Officina Musei 10., Miskolc, 1999.

Vladár Ervin: A munkásosztály kialakulásának és fejlődésének kérdései az iskolai oktatásban. In. Sipos Levente (szerk.): Munkásosztályunk fejlődése 1945-ig. Magyar Történelmi Társulat-MSzMP Győr-Sopron megyei Bizottsága. 1985.

Voigt Vilmos: Történeti folklorisztika és történeti antropológia. In Hofer Tamás (szerk.): Történeti antropológia. Budapest, MTA Néprajzi Kutatócsoport, 1984. 73-86.o.

Vorsatz Brúnó: Vaskohászat. In. Kollega Tarsoly István (szerk.): Magyarország a XX. században. IV. Tudomány 1. Műszaki és természettudományok. Babits Kiadó, Szekszárd, 1996-2000.

Whyte, William Foote: Utcasarki társadalom. Egy olasz szegénynegyed társadalomszerkezete. Új Mandátum Könyvkiadó és Max Weber Alapítvány, Budapest, 1999.

Zeisel, Hans: A szociográfia történetéről. . In Marie Jahoda- Paul F. Lazarsfeld- Hans Zeisel: Marienthal, Új Mandátum, Budapest, 1999. 150-153.o.

BML – VIII-110/22. Köt.

BML – XXXII 2/b. (Munkakönyvek)

BML VIII-110/84.dob.

BML XI-11/ 2.dob.

www.vasgyarifisuli.fw.hu

www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=6555

1872. évi VIII. törvénycikk: az ipartörvény. 70. §.

1949. évi XXIII. Törvény a Nehézipari Műszaki Egyetem létesítéséről. 1-2. §.

Borsod Miskolczi Értesítő 1873. Szeptember 25.

Borsod Miskolczi Értesítő 1873. Szeptember 25.

Borsod Miskolczi Értesítő 1874. Április 30.

Borsod Miskolczi Értesítő 1874. Április 30.

Borsod Miskolczi Értesítő Helybeli és vegyes hírek 1870. augusztus 25.

Borsod Miskolczi Értesítő Helybeli és vegyes hírek 1871. mártius 23.

Borsod Miskolczi Értesítő Helybeli és vegyes hírek 1880. November 11.

Borsod Miskolczi Értesítő Helybeli és vegyes hírek 1882 január 25.

Borsod Miskolczi Értesítő Helybeli és vegyes hírek 1884 január 16.

Borsod Miskolczi Értesítő Helybeli és vegyes hírek 1885 június 18.

Borsod Miskolczi Értesítő Helybeli és vegyes hírek 1886. július 8.

Borsod Miskolczi Értesítő Helybeli és vegyes hírek 1887 március 3.

Borsod Miskolczi Értesítő Helybeli és vegyes hírek 1889. Április 25.
Borsod Miskolczi Értesítő Helybeli és vegyes hírek 1891. Deczember 31.
Borsod Miskolczi Értesítő Helybeli és vegyes hírek 1891. Február 19.
Borsod Miskolczi Értesítő Helybeli és vegyes hírek 1891. Június 4.
Borsod Miskolczi Értesítő Helybeli és vegyes hírek 1892. Deczember 8.
Borsod Miskolczi Értesítő Helybeli és vegyes hírek 1892. November 10.
Borsodmegyei Lapok 1883.szeptember 8.

MELLÉKLET